

Наталія Сорочинська
Олександр Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(інтегрований курс)

**Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2019

УДК 94:94(477)
С 65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 р. №472)*

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н. М., Мартинюк О. О.
С 65 Всесвітня історія. Історія України [інтегрований курс] : підручник для 6 кл. закладів загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Мартинюк. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2019. — 224 с. : іл.

ISBN 978-966-10-5858-2

Підручник містить систематизований виклад всесвітньої історії та історії України для 6-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для учнів 6-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів історії.

УДК 94:94(477)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

ЛЮБИ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви вивчатимете систематичний курс історії. Він дозволить вам сформуванати уявлення про період найдавнішої історії людства від появи перших людей до загибелі Римської імперії. Ви також дізнаєтеся про окремі найважливіші події далекого минулого нашої Батьківщини, пам'ять про які зберігає український народ.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких стане запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у три теми, кожна з яких містить декілька параграфів, котрі своєю чергою поділяються на пункти. У тексті ви побачите виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу в цілому.

Після кожного параграфа подані запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд з ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконувати. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку й розпочніть знайомство з історією.

Бажаємо вам успіхів!

Автори

НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКА ВИ ПОБАЧИТЕ ТАКІ ПОЗНАЧКИ:

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

Ця рубрика розташована після назви параграфа і містить стислий виклад основних навчальних завдань.

Пригадайте:

Тут є питання, які допоможуть вам підготуватися до сприйняття нового матеріалу.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені чорним шрифтом у тексті параграфа.

Робота з історичними джерелами

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Цікаво знати

Тут розміщено чимало історичних цікавинок, що стосуються матеріалу параграфа.

Запитання та завдання

Ця рубрика містить запитання і завдання до тем, викладених у параграфах. Вони об'єднані у чотири групи. Завдання кожної групи потрібно виконувати так:

- запитання **першої групи** вимагають короткої відповіді. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку і переконатися у запам'ятовуванні тексту параграфа;
- запитання **другої групи** потребують розгорнутої відповіді. Відповідаючи, ви розкажете про те, що дізналися з тексту параграфа;
- завдання **третьої групи** допоможуть вам сформулювати вміння і навички, що є необхідними для вивчення історії;
- **четверта група** містить складніші за змістом і формою запитання та завдання. Для їхнього виконання потрібно висловити свою точку зору, спираючись на те, що ви дізналися у параграфі.

Постать в історії

Тут міститься додаткова інформація про видатних людей.

Робота з ілюстраціями

Тут містяться завдання для аналізу малюнків.

Посилання на електронний додаток

Тут подано зміст практичних завдань та додаткові матеріали до параграфів.

ВСТУП

1. Що вивчає історія стародавнього світу?

Історія — наука про розвиток суспільства від минулих до теперішніх часів. У п'ятому класі ви ознайомилися з окремими сторінками історії України, а тепер починаєте ознайомлюватися з історією інших країн та народів, з історією всього людства. *Історія* — одна з найдавніших наук. Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження, що перекладається як «дослідження», «оповідь про події».

*Історія людства від найдавніших часів до теперішнього часу називається загальною або всесвітньою історією. **Історія стародавнього світу — це перший період всесвітньої історії.*** Саме його ми й будемо вивчати у шостому класі.

Він починається від появи людства і закінчується падінням Західної Римської імперії у V ст. (476 р.)

*Перший ступінь у розвитку людського суспільства історики назвали **первісністю** (деякі історики поділяють його на два періоди: **дикість і варварство**), наступний ступінь — **цивілізацією**.*

Основними ознаками цивілізованості вважається наявність міст, писемності та держави.

Історія стародавнього світу вивчає життя первісного суспільства і перших цивілізацій.

2. Історичні джерела

Із курсу історії п'ятого класу вам відомо, яким чином учені досліджують історію. У цьому їм допомагають **історичні джерела**.

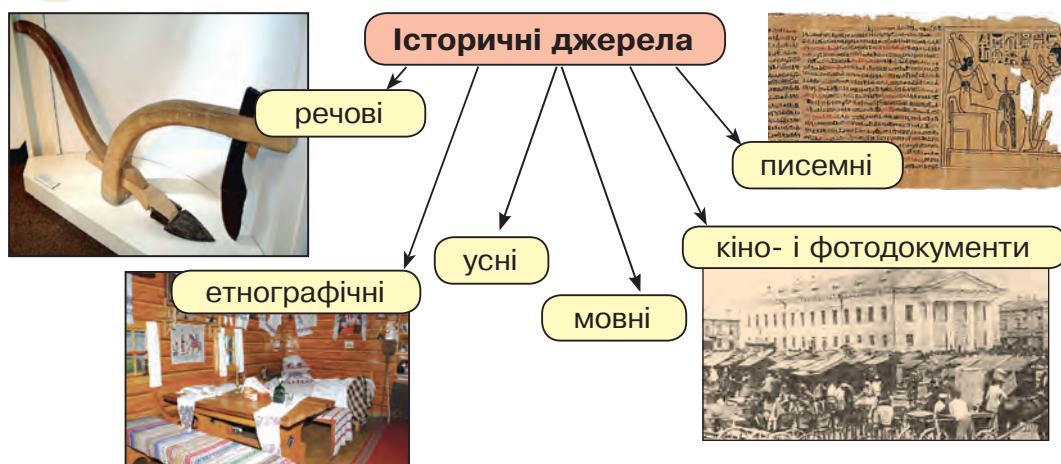
Будівлі, речі, документи, малюнки, перекази, звичаї тощо допомагають історикам встановлювати факти і писати історію.

Історичні джерела — це предмети матеріальної культури, писемні пам'ятки, звичаї, особливості давніх мов, усе те, що дає уявлення про минуле.

Насамперед вони вивчають *писемні джерела*. Людина навчилася писати понад п'ять тисяч років тому, і відтоді накопичилось багато писемних пам'яток. Це глиняні таблички, єгипетські папіруси, берестяні грамоти, рукописні літописи, книги, ділові документи тощо.

Але більша частина історії людства була безписемною. Як же вчені дізналися про те далеке минуле? У цьому випадку на допомогу приходять науки: *археологія, етнографія, антропологія та інші, які, узагальнюючи, називають допоміжними історичними дисциплінами*.

3. Археологія і антропологія

Найбільшу частку джерел становлять різні речі.

Археологія — наука, яка вивчає матеріальні (речові) історичні джерела та відтворює за ними минуле людського суспільства.

Матеріальні джерела — рештки давніх поселень, жител, будівель, цвинтарів, знаряддя праці людини, прикраси, посуд й інші залишки матеріальної культури, тобто сліди життя та діяльності людини на Землі. Попіл від вогнища первісної людини, печера зі слідами її життєдіяльності, кам'яна сокира, черепок від посуду, канал, загата, дорога, піраміда — усе це матеріальні джерела.

Деякі матеріальні джерела збереглися на поверхні, інші опинилися під кількома шарами ґрунту, піску або мулу. Археологи, розкопуючи й досліджуючи їх, ведуть копітку роботу, аби розгадати таємниці історії, що сховані під товщею землі.

Для визначення часу археологічних знахідок археологи встановили систему «трьох віків» — кам'яний, бронзовий, залізний. Такий поділ історії людства називається археологічною періодизацією, в основі якої покладено зміни в характері основних матеріалів, із яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю тощо. Протягом мільйонів років людина виготовляла знаряддя праці з каменю, цей період отримав назву **кам'яного віку**. Але за останні декілька тисяч років найважливішим відкриттям людини стало виготовлення знарядь праці з бронзи, а пізніше — із заліза. Ці періоди археологи назвали відповідно **бронзовим** та **залізним віками**.

Археологічні розкопки

Археологічні розкопки — дуже трудомістке заняття. Усі роботи переважно проводяться вручну. Верхній шар землі знімається лопатою, а потім робота виконується за допомогою ножів і щіток, щоб не пошкодити знайдені предмети; археологам доводиться перебирати руками тисячі тонн землі, щоб відшукати важливі матеріальні джерела. Деякі розкопки ведуться десятки і сотні років. Так, розкопки стародавнього міста Помпеї, що загинуло внаслідок виверження вулкану, тривають від 1748 року. Місто було засипане попелом під час виверження Везувію в 79 р. Воно не потерпіло ані від вогню, ані від грабіжників, тому археологам вдалося відтворити як зовнішній, так і внутрішній вигляд споруд.

Величезне значення в інтерпретації знайденого археологами має також **антропологія** — наука, яка вивчає тілесну, духовну та соціальну природу людини, її походження і розвиток, наука про еволюцію людини та людства. Однак у країнах Західної Європи та США під цим терміном розуміють науку про первісних людей взагалі. Сучасна наука дає змогу досить достовірно відтворити образ людини. Вчені створили метод відтворення обличчя за будовою кісток черепа. За ним можна відтворити портрет і сучасної, і давньої людини.

Людські рештки

4. Етнографія

Крім згаданих джерел, історики первісного суспільства досліджують етнографічні дані.

Вчені й мандрівники знайшли племена мисливців та збирачів, які живуть сьогодні в різних частинах землі: у Південній та Північній Америці — індіанці, в Австралії — аборигени, в Африці — бушмени, у Південно-Східній Азії — тоа-ла, андаманці, семанги та ін. Вони нічого не знають про рільництво, не мають домашніх тварин. Знаряддя праці виготовляють з каменю, кісток та дерева. Займаються полюванням та збиральництвом. Не носять одягу та взуття. Для житла вони використовують хижі (курені), які складають з гілок, каміння, землі й жердин. На одному місці довго не затримуються.

Дослідження життя цих племен допомагає вченим відтворювати життя минулого, робити висновки про первісних людей.

Дослідження побуту народів, яких не торкнулися здобутки сучасної цивілізації, також допомагають історикам дізнатись про минуле. Різноманітні обряди (наприклад, весільні, похоронні, календарні), а також такі явища матеріальної культури, як одяг, прикраси, житло становлять значний інтерес для вивчення історії.

Індіанець в національному вбранні, малюнок Л. Родрігеса

Етнографія — наука, яка досліджує побут і звичаї народів, їх матеріальну та духовну культуру.

5. Відлік часу в історії

Вивчення історії неможливе без визначення часу, коли відбувалася певна подія. Яким способом люди відкрили існування часу й розпочали його вимірювати? Ймовірно, це відбулося в результаті їхнього спостереження за навколишнім світом. Відбувається зміна дня і ночі, пір року тощо. Саме це дозволило людству створити **календар**.

www.bohdan-digital.com/dodatk001.pdf

Календар — це спосіб підрахунку днів у році, система числення часу, заснована на періодичних явищах природи: зміні пір року, фаз Місяця, Сонця.

Календарі дозволяють упорядковувати окремі факти, встановити, яка подія відбулася раніше, а яка пізніше. Історикам визначати час певних подій або їх дати допомагає наука хронологія. Упорядкувати події і відобразити їх у послідовності допомагає лінія часу. Ця пряма поділена на відрізки, які означають роки, десятиліття, століття, тисячоліття. Історики переважно вимірюють час *століттями*, які скорочено позначаються «ст.» і пишуться *римськими цифрами*. Десять століть становить *тисячоліття*, яке позначається «тис.» і теж пишеться *римськими цифрами*.

Як рахують роки в межах століть і тисячоліть?

I тис.		II тис.		III тис.
V ст.	X ст.	XI ст.	XX ст.	XXI ст.
401-500 pp.	901-1000 pp.	1001-1100 pp.	1901-2000 pp.	2001-2100 pp.

Але для здійснення відліку потрібна якась відправна подія.

Сучасне літочислення почалося майже дві тисячі років тому. Воно пов'язане із виникненням християнської релігії. Серед християн було прийнято вести відлік часу від Різдва Христового — моменту, коли народився Ісус Христос. Це літочислення поширилося в багатьох європейських країнах, почалася *християнська ера*, яку стали називати *новою* або *нашою ерою*. Усе, що сталося до моменту народження Ісуса Христа, вважається подіями *до нашої ери* (до Різдва Христового) та записується скорочено — до н.е. (до Р.Х.). Минуло понад 1000 років, перш ніж християнська віра була прийнята всіма європейськими країнами. Було підраховано, що Ісус народився 753 року від заснування Риму. Роки нашої ери, як правило, вказуються без додавання «*наша ера*» (н.е.) або «*після Різдва Христового*» (Р.Х.).

Календар ацтеків

до н.е. (до Р.Х.) точка відліку н.е. (Р.Х.)

V IV III II I I II III IV V

Лінія часу (умовний напрямок руху часу вказаний зліва направо)

В арабських народів було створено мусульманську еру, її відлік починається з 622 року за юліанським календарем. У віруючих мусульман існує місячний календар, який на 10–11 днів коротший за наш. Тобто у нас минає 32 роки, а в них за той самий час — 33 місячних. Деякі мусульманські народи ще використовують, окрім місячного, і сонячний календар.

Чим раніше до нашої ери сталася подія, тим більша кількість років до н.е. Чим пізніше сталася подія, тим менша кількість років до н.е.

Слов'янський календар

Відлік років в історії кожен із давніх народів проводив по-своєму. Тому вченим дуже важко встановити, коли сталася та чи інша подія. Існує понад 200 різних літочислень, тобто нумерацій років. У Давньому Єгипті роки починали рахувати від початку правління нового фараона, у Японії — з моменту вступу на престол імператора. У Давній Греції відлік років проводився за Олімпіадами, а в Давньому Римі — від початку заснування Риму.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Що вивчає історія стародавнього світу?
2. Які головні ознаки цивілізації?
3. Назвіть основні види історичних джерел.
4. Вивченням яких історичних джерел займається археологія?
5. Що таке календар? Чим відрізняються місячний і сонячний календарі?
6. Коли починається і закінчується перший період всесвітньої історії?

Подумайте і дайте відповідь

7. Які джерела, на вашу думку, дають історикам найвичерпнішу інформацію про первісні часи людства?
8. Чому археологію іноді називають «історією, яка озброєна лопатою»?
9. Як етнографія допомагає у вивченні історії?

Виконайте завдання

10. До якого століття ви можете зарахувати сучасні дні, враховуючи періодизацію, встановлену археологами?
11. Для чого людство винайшло календар? Які системи літочислення вам відомі?

Завдання для допитливих

12. Що покладено в основу археологічної періодизації історії і чому?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Відлік часу в історії стародавнього світу

www.bohdan-digital.com/dodatok/P11.pdf

РОЗДІЛ 1

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 1. ПОЯВА ЛЮДИНИ. ОСВОЄННЯ ДАВНЬОЮ ЛЮДИНОЮ ПЛАНЕТИ ЗЕМЛЯ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- називати основні етапи антропогенезу;
- скласти уявлення про основні теорії походження людини, формування людських рас;
- давати пояснення, хто такі австралопітеки, пітекантропи, неандертальці, кроманьйонці.

Пригадайте:

1. Для чого ми вивчаємо історію?
2. Чому людину завжди цікавило питання її походження?
3. Що вам відомо про походження людини?

1. Основні теорії походження людини

Одну з найскладніших проблем і нерозгаданих загадок людства можна сформулювати так: «Як виникла наша планета, яким способом і чому на ній зародилося життя?» Нині більшість учених припускає, що вік Землі становить близько 6 млрд років. Але життя на ній з'явилося 3,6 млрд років тому і протягом мільйонів років розвивалося від найпростіших живих організмів, що зародилися у воді, до складних. І тільки згодом, після довгих мільйонів років, на планеті з'явилася людина.

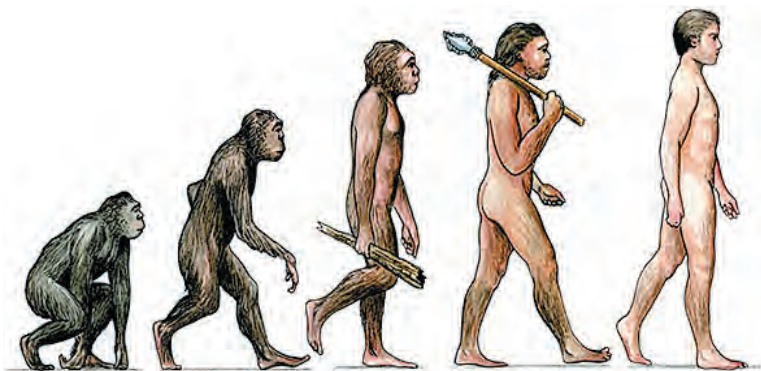
Походження людини є такою ж таємницею, як і виникнення життя на Землі. Серед учених щодо цієї проблеми постійно точаться суперечки, виникає багато різних припущень, здогадок і теорій.

Найдавнішою з таких теорій є **релігійна**. В її основі лежить твердження, що людина, як і увесь світ, є Божим творінням. Цю теорію також називають **креаційною**, або теологічною.

Існує також припущення, що **життя навмисно було занесене на нашу планету з космосу** високорозвиненими розумними істотами.

Чарльз Дарвін

Еволюція людини (за Дарвіном)

Усе-таки ж, переважна частина вчених завжди наполягала на земному і природному походженні людства. Думка про те, що людина походить від мавпоподібної істоти, належить англійському природодосліднику XIX ст. **Чарльзу Дарвіну**. Він розробив учення про еволюцію — *розвиток живої природи під впливом навколишнього середовища та природного добору*. Природний добір полягає в тому, що виживають найбільш пристосовані організми. Їхні якості передаються нащадкам через гени, в результаті чого зростає пристосованість живих організмів до умов навколишнього середовища.

Жодна з цих теорій сьогодні остаточно не доведена, походження людини лишається предметом суперечок учених.

2. Предки людини

Більшість учених дотримуються думки, що людина походить від **деревної мавпи** — **дріопітека**. Дріопітек з'явився близько 18 млн років тому в Африці й поступово розселився по інших континентах. Він рухався на чотирьох кінцівках. Його дії, як і дії багатьох інших тварин, зумовлювалися потребами пристосовуватися до природи, яка постійно змінювалася.

Крім дріопітека, серед пращурів людини вчені називають **південну мавпу** — **австралопітека**, який з'явився понад 4 млн років тому. На відміну від дріопітека, він пересувався переважно на двох кінцівках. Безмежними просторами **Африки, яку вважають**

Австралопітек

У 1974 р. американські археологи в Східній Африці знайшли скелет австралопітека, якого назвали Люсі. Зріст — 105 см і маса тіла — 27 кг. Жила Люсі 3 млн років тому. Це найдавніша знахідка австралопітека. Можливо, австралопітеки вже виготовляли примітивні знаряддя із дерева і каменю. Пізніше було знайдено скелет австралопітека, що мав зріст 150–170 см і жив 2,5–1,5 млн років тому.

колискою людства, австралопітеки пересувалися невеликими групами, збираючи рослини й полюючи на дрібних тварин. Вони не були ні сильнішими, ні прудкішими за своїх жертв або ворогів, та під час полювання чи для захисту, на думку більшості вчених, могли застосовувати камені, палиці тощо.

3. Чинники й умови формування людини

Перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу називають **антропогенезом**. Цей процес вивчає наука антропологія. На жаль, докладно з'ясувати, як відбувалося перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу, неможливо.

Зміна клімату, спричинена похолоданням близько 3,5 млн років тому, призвела до перетворення значної території Африки на савану та степ. Людиноподібна мавпа, пристосовуючись до життя на відкритій місцевості, змушена була випростатися. Піднявшись над високою травою та чагарником, вона краще бачила як ворогів, так і здобич.

Але прямоходіння було лише однією з умов виживання. Другою умовою було об'єднання з подібними до себе з метою захисту і полювання. Життя у первісному стаді сприяло нагромадженню й передачі досвіду. Ще однією умовою стало виготовлення знарядь праці, яке сприяло розвитку руки і мозку.

4. Первісні люди

Найдавнішу людину відкрив англійський археолог і антрополог **Луїс Лікі** (1903–1972 рр.). Він у 1960 р. в Олдувайській ущелині в Африці знайшов щелепу із зубами та інші фрагменти кісток, які належали невідомій до того часу людиноподібній істоті. Оскільки поряд із нею були примітивні знаряддя праці, то її назвали **людина вміла** (*Homo habilis*). Ця та інші знахідки дали можливість ученим відтворити зовнішній вигляд людини вмілої. Вона мала похилий лоб, скошене підборіддя, масивні щелепи, видовжені руки та короткі ноги. Зріст людини вмілої не перевищував 1,5 м, а маса — 50 кг.

Наступним кроком у розвитку людини була **людина прямоходяча** (*Homo erectus*). Вчені її називають також **пітекантропом** (у перекладі з грецької — мавполюдина). Пітекантропа відкрив археолог Е. Дюбуа на о. Ява у 1890 р.

Порівняно зі своїми попередниками, ця людина мала менш похилий лоб, дрібніші та гостріші зуби, які

Людина вміла

Пітекантроп

були більш пристосованими для харчування м'ясом. Значно більшим був об'єм її мозку.

Підборіддя пітекантропа виразніше виступало вперед. Руки були коротшими, а ноги довшими. Збільшилися також середній зріст і маса тіла. Пітекантропи жили групами по 25–40 осіб.

Пітекантропи, як уже зазначали, виготовляли знаряддя праці з каменю, переважно — рубила та скребки. Саме *праця стала виділяти людей із світу тварин*.

Пітекантропи близько 1 млн років тому стали освоювати й інші континенти. Вони були тими першими людьми, які почали заселяти і територію сучасної України. Їхні рештки знаходять дуже далеко від Африки. Знайденого у Китаї пітекантропа називають **синантропом**.

Нащадком пітекантропа деякі вчені вважають **неандертальця**. Неандертальці або палеоантропи («**давні люди**») жили 150–40 тис. років тому. Зовнішнім виглядом вони були вже більше схожі на сучасну людину. Зріст їх сягав 160 см, маса — 70 кг.

Реконструкція обличчя неандертальця. Авт. Дж. Гурч. Фото Тіма Евансона

Рештки неандертальця (від назви долини Неандерталь, біля Дюссельдорфа у Німеччині) вперше знайшли під час будівельних робіт у фортеці Гібралтар у 1848 р. Пізніше подібні знахідки траплялися і в інших районах Європи.

5. Людина розумна

У боротьбі за виживання змінювався не тільки спосіб життя первісної людини, а й її зовнішній вигляд. Близько 40–30 тис. років тому на планеті з'явилася **людина розумна** (*Homo sapiens*). Учені називають її **кроманьйонцем**. Цей вид певний час співіснував із неандертальцями. Назва походить від місцевості КроМаньйон у Франції, де в 1868 р. робітники випадково знайшли рештки давньої людини, котра майже не відрізнялася від сучасної.

Від предків кроманьйонця відрізняло високе чоло, виступаюче підборіддя, відсутність різко означених надбрівних валиків. Через хвороби, погане харчування, загибель під час полювання на хижаків, високу смертність у дитячому віці тощо жили кроманьйонці в

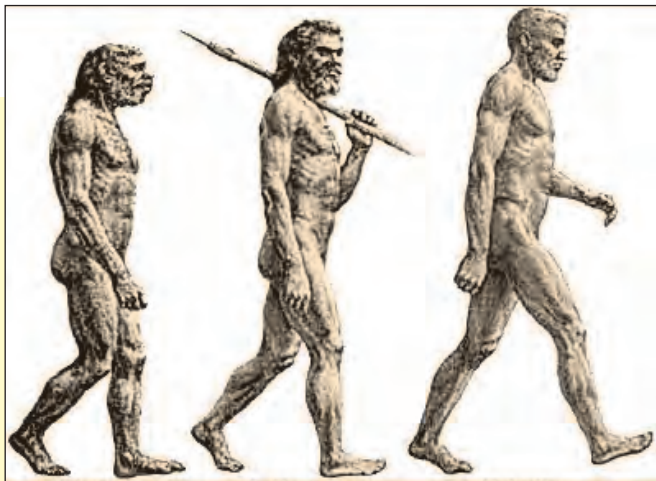
www.bohdan-digital.com/dodatak/005.pdf

Кроманьйонці. Реконструкція М. Герасимова за черепами, знайденими у гроті Мурзак-Коба (Крим, Україна)

середньому до 30 років. Ті, хто доживав до 50 років, вважалися людьми похилого віку.

Які головні зовнішні відмінності неандертальця і кроманьйонця?

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Назвіть головні теорії походження людини. У чому вони полягають?
2. Що таке антропогенез?
3. Яких істот вважають предками людини? Що їх поєднує із сучасною людиною?
4. Кого з первісних людей відносять до виду «людина розумна»?
5. Які ви знаєте людські раси?

Подумайте і дайте відповідь

6. Які головні відмінності людини вмілої і людини прямоходячої?
7. Що найбільше вплинуло на становлення і розвиток людини?
8. Чи можна вважати «австралопітека» людиною? Аргументуйте свою відповідь.

Виконайте завдання

9. За допомогою додаткової літератури та ресурсів Інтернету підготуйте повідомлення про розкопки Луїса Лікі в Олдувайській ущелині.
10. Доведіть, що неандертальці мали вищий рівень розвитку, ніж їх попередники.

Завдання для допитливих

11. Чому, на вашу думку, у боротьбі за виживання переміг кроманьйонець, який поступався неандертальцю фізичними даними?

§ 2–3. ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати форми господарювання первісних людей
- називати основні періоди в історії первісності та заняття людей на різних етапах розвитку суспільства
- застосовувати і пояснювати на прикладах поняття «привласнювальні та відтворювальні форми господарювання».

Пригадайте:

1. Які існують теорії походження людини?
2. Який континент вважають прабатьківщиною людства?
3. Назвіть основні етапи антропогенезу людини.

1. Основні періоди в історії первісності

Найдавнішим і найтривалішим періодом в історії людства є **кам'яний вік**. Він тривав із часу появи людини (близько 3 млн років тому) і до V тис. до н.е., коли вона почала використовувати перші метали.

Кам'яний вік названо за основним матеріалом, із якого людина виготовляла знаряддя праці. Його умовно поділяють на три періоди.

Найдавніший і найдовший із них — **палеоліт**. Ця назва походить від грецьких слів *palaios* — стародавній та *lithos* — камінь. Наступним періодом був **мезоліт** — середній кам'яний вік (*mesos* — середній, *lithos* — камінь). За мезолітом розпочався **неоліт** (*neos* — новий та *lithos* — камінь).

Кам'яний вік — одна з найважливіших епох в історії людства. Протягом тисячоліть людина, пізнаючи світ, здійснила важливі для свого існування відкриття. Вона опанувала вогонь, спорудила перші житла, пошила перший одяг, винайшла лук і стріли. Пізнаючи властивості дерева, каменю, кістки, вона полегшувала своє життя і перетворювала навколишнє середовище.

З часом люди навчилися використовувати метали, і вже наступні періоди дістали назви: **єнеоліт** (мідно-кам'яний вік), **епоха бронзи**, **ранній залізний вік**.

2. Зміни природного середовища. Льодовиковий період

Життя первісної людини безпосередньо залежало від навколишнього середовища: клімату, рослинного і тваринного світу. Наша планета упродовж історії не раз змінювала своє обличчя. З'являлись і зникали гори, моря та океани, змінювали свої русла річки. Надзвичайно мінливим був клімат

Землі. Минали тисячі років, періоди потеплінь чергувалися з часами, коли клімат ставав холодним.

Під час похолодань, що їх учені називають **льодовиковими періодами**, значна частина поверхні планети вкривалася шаром льоду і снігу. Моря замерзали і століттями лишалися під потужною кригою. За льодовикового періоду рівень води у Світовому океані був нижчим від сучасного майже на 100 м. Останній льодовиковий період розпочався близько 100 тисяч років тому і закінчився 12 тисяч років тому.

Зі зниженням температури повітря льодовик поступово просувався з півночі на південь. Земля перетворювалася на величезну снігову пустелю. У деяких місцях товщина льодовика сягала декількох кілометрів. Але землі поблизу льодовика не були пустою.

До холодного клімату пристосувалися мамонт, північний олень, шерстистий носоріг, вівцебик, печерний ведмідь, шаблезубий тигр та ін. Вони жили поряд із первісною людиною, для якої часом були здобиччю, а часом — безжальним ворогом.

У періоди потепління льодовики танули і відступали на північ. Рівень води в річках, морях і океанах значно підвищувався. Знову змінювалися тваринний і рослинний світ. Із закінченням останнього льодовикового періоду вимерли великі холодостійкі тварини, які не змогли пристосуватися до нових умов. Природа планети стала близькою до сучасної.

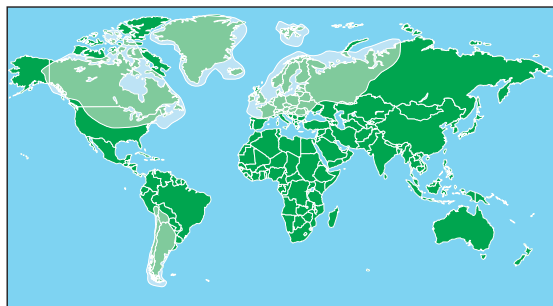
3. Заняття людей і перші знаряддя праці

Як уже зазначалося, головними заняттями первісних людей було **збиральництво і полювання**. Життя людей мало чим відрізнялося від життя тварин. Вони «брали» від природи все те, що створено нею. Вчені такі види заняття називають **привласнювальними**. Вже тоді люди навчилися виготовляти знаряддя праці. Саме праця, а тим більше — праця зі знаряддям, з інструментом, вирізняла людину з тваринного світу.

На думку вчених, першою людиноподібною істотою, яка почала виготовляти знаряддя, була людина вміла. Вона виготовляла примітивні **кам'яні**

Мамонти

Під час льодовикового періоду значна частина поверхні планети вкривалася шаром льоду і снігу

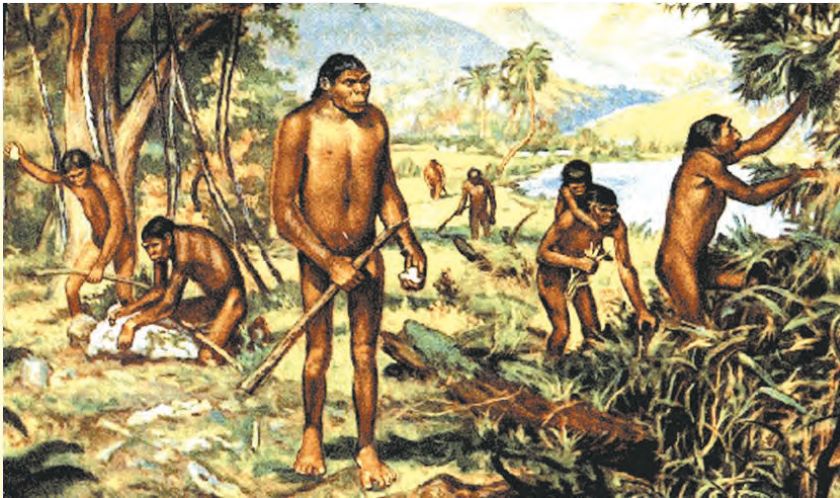

рубила для розмелювання їжі, подрібнення кісток та скребла для білування туш. Окрім того, використовувала **палицю-копачку** — спеціально загострену з одного кінця палицю, яку застосовували в процесі збирання, а також **важкий дрюк** — палицю з потовщенням на одному кінці.

Згодом люди значно вдосконалили знаряддя праці. Змінився і їх асортимент. Але за кам'яної доби головним матеріалом, з якого виготовлялися знаряддя праці, залишався камінь, а також дерево, кістки тварин.

Рубила

Опишіть малюнок, давши характеристику заняттям первісних людей.

4. Вогонь у житті людини

Важливою віхою у розвитку людини стало **оволодіння вогнем**. Достеменно не відомо, коли це сталося. Особливо він знадобився людям за часів льодовикового періоду.

Неандертальці, які жили в умовах холодного клімату, навчилися використовувати вогонь, що з'являвся під час природних явищ (блискавки, пожеж тощо).

У печері Чжоу-Коудянь, що на території Китаю, знайдено кострище з товщею попелу 6 м. Сотні років люди підтримували вогонь, день у день вартуючи біля нього. Вони боялися втратити те, від чого залежало їхнє існування.

Вогонь сприяв збільшенню тривалості життя. Він не лише давав людині тепло, а й захист від хижаків та можливість готувати їжу.

5. Життя та заняття неандертальців і кроманьйонців

Знаряддя праці неандертальців були досконалішими, ніж ті, що їх використовували пітекантропи. А згодом вони почали виготовляти кам'яні ножі, зазубрені пилки, списи, молоти тощо. Як і їхні попередники, неандертальці вели привласнювальний тип господарювання. Але переважало полювання (індивідуальне або загінне). У кроманьйонців (людина розумна), що мешкали поряд з неандертальцями, заняття і знаряддя праці були подібними.

Грізною зброєю в руках давніх мисливців був спис, який давав змогу поцілити здобич на безпечній відстані. Спочатку це була обпалена та загострена палиця. Згодом до неї прикріплювали вістря із каменю або кістки.

Під час загінного полювання кроманьйонці, лякаючи звірів вогнем і шумом, виганяли їх на край урвища. Тварини зривались униз, падали і розбивалися, стаючи легкою здобиччю мисливців.

З часом знаряддя полювання вдосконалювалися. У період **мезоліту (X–VI тис. до н.е.)** первісна людина винайшла **лук і стріли**.

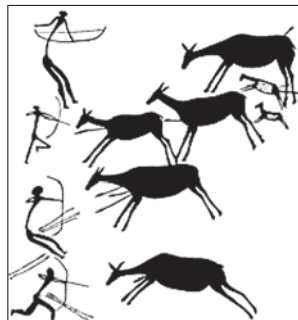
Вдалому полюванню також допомагала **списометалка**, яка удвічі збільшувала дальність польоту списа.

Людина розумна досягла великих успіхів у обробці каменю та кістки.

Уже наприкінці палеоліту людина вміла розщепляти креміль двома способами: ударом по заготовці й притисканням. Відщеплені пластини використовували як ножі й скребла. Така обробка кременю економила матеріал, якого ставало все менше.

Виготовлення знаряддя праці притисканням

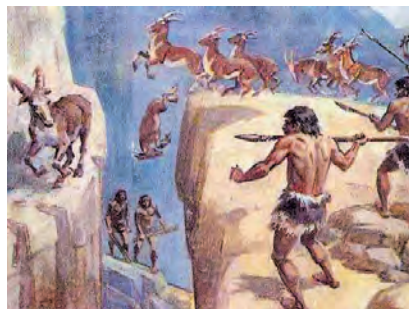
Полювання за часів мезоліту. Наскельний малюнок

Списометалка

Списи з кам'яними наконечниками

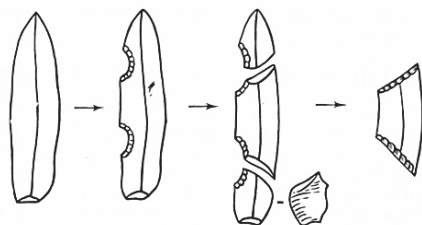

Загінне полювання

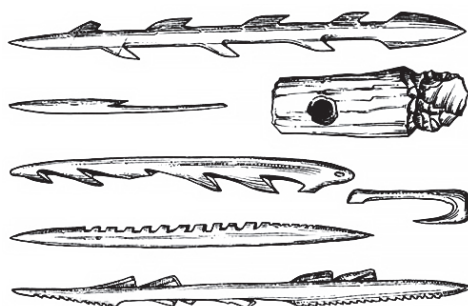

У мезоліті поширилось виготовлення невеликих (розміром до 2 см) загострених каменів, учені називають їх **мікролітами**. Ці камені вкладали в дерев'яні та рогові оправы, які було зручно тримати в руці.

Вижити людині розумній допомагало також **рибальство**, яке теж належить до привласнювального типу господарювання. Спочатку людина збирала водорості й молюсків. Згодом навчилася забивати рибу за допомогою списів і гарпунів і, нарешті, ловити її сітками та вудками. Кроманьйонці майстрували дерев'яні човни зі стовбура, вперше застосовуючи для цього тесла. Також навчились робити плоти з дерева або в'язок очерету.

Мікроліти

Рибальські знаряддя доби мезоліту

1. Порівняйте за малюнком спис і гарпун. У чому їх відмінність?
2. Чому гарпун був особливо важливий під час полювання на велику рибу? Які переваги лука і стріли порівняно зі списом і великою палицею?

6. Житло первісних людей

Первісні люди вели досить рухливий спосіб життя. Вони змушені були мандрувати в пошуках їжі й тому на одному місці перебували недовго. Селилися переважно біля водойм. **Місця, де зупинялися первісні люди, вчені називають стоянками.** Перші такі стоянки знайдено в Африці, в Олдувай-

ській ущелині. Там відкрито і перше відома в історії житло первісної людини. Припускають, що воно мало вигляд навісу, зробленого з жердин і трави.

Неандертальська людина, на відміну від людини вмілої та пітекантропа, робила житла з кісток мамонта та інших тварин, рогів оленів, адже в Європі за льодовикового періоду майже не було дерев. Черепи мамонтів, вкопані в землю, слугували міцною основою житла. У них вставляли бивні й зверху клали роги оленів, кістки тварин і палиці. Потім житло вкривали шкурами тварин.

Біля помешкань археологи знаходять господарські ями для зберігання м'яса тварин і кісток. Кістки використовувалися не лише як будівельний матеріал, а й як паливо. Житло надійно захищало первісних людей від хижаків і негоди. У гірських районах люди пристосовували під житла печери.

*Житло первісних людей
із кісток мамонта (реконструкція)*

7. Перехід первісної людини до землеробства та скотарства

Завдяки використанню вогню, винайденню лука і стріли, освоєнню рибальства первісні люди урізноманітнили своє харчування, навчилися захищати себе від холоду та хижаків. Поступово їхнє життя ставало тривалішим, в результаті чого зростає чисельність населення планети. Якщо австралопітеків 3 млн років тому, за оцінками вчених, налічувалося близько 1 млн, то кроманьйонців — 8 тис. років тому — близько 5,5 млн осіб.

Озброєний луком і стрілами, списом і ножом первісний мисливець полював уже більше тварин. Він спустошував природу тієї місцевості, де проживав. Тварин ставало все менше, камінь, придатний для виготовлення знарядь праці, було все важче знайти. Постає проблема виживання первісної людини.

Зрештою, тисячолітній досвід і нагромаджені знання про навколишній світ підказували вихід із складного становища. **Первісна людина почала не тільки брати в природи, а й відновлювати її багатства. Відбувся перехід до відтворювального господарства.**

Люди давно помітили, що насіння рослин, яке потрапляло в пухкий ґрунт, за якийсь час проростало. Також вони зрозуміли, що маленьких звірят, знайдених під час полювання, не слід вбивати. Люди почали свідомо висівати насіння та приручати і розводити тварин. У мезоліті, однією з найперших, приручили собаку.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/007.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/007.pdf)

Поступово люди одомашнили ві-вцю, свиню, козу, велику рогату худобу, коня, одnogорбого верблюда. Свійські тварини давали людям м'ясо, молоко, хутро, вовну.

Так поступово в неоліті первісні люди перейшли від збиральництва і полювання до землеробства і скотарства, тобто від привласнювальних методів господарювання до відтворювальних. Цей перехід англійський археолог Гордон Чайлд (1892–1957 рр.) назвав **неолітичною революцією**. Землеробство поширилося на землях із найбільш сприятливими умовами: теплим кліматом, родючими ґрунтами, там, де були в наявності дикі злаки. Такі умови були на територіях, які отримали назву **«родючий півмісяць»**. Тут вирощували горох, жито, ячмінь, пшеницю. На берегах річки Хуанхе у Китаї 7 тис. років тому почали вирощувати просо та сою. На Американському континенті 5 тис. років тому навчилися культивувати кукурудзу, гарбуз, квасоллю тощо.

Стоянка мисливців

Будівництво житла

«Родючий півмісяць» — так називають територію Палестини, Лівану, Сирії, Центральної і Південної Туреччини, частини Дворіччя, Ірану та Середньої Азії. Саме тут уперше почали вирощувати зернові культури та одомашнили тварин.

Перехід до землеробства й скотарства, на думку вчених, визначив майбутнє людства. Відтепер з'явилися перспективи для збільшення необхідної для життя людини їжі. Землеробство забезпечувало людину постійною кількістю необхідних продуктів, виробництво яких вона могла контролювати. Скотарство було не лише джерелом м'яса, шкіри й жирів, але, згодом, коли людина навчилася доїти худобу, і молочних продуктів. Худоба стала також використовуватися під час оранки, перевезення вантажів, а значно пізніше для верхової

Неолітична революція — історичний період переходу в епоху неоліту від привласнюючого до відтворюючого типу господарства, це пов'язано з виникненням землеробства і скотарства.

їзди. Нові форми господарювання зробили можливим осіле життя. Внаслідок цього з'явилися селища з добротними оселями й господарськими спорудами.

Успішний розвиток відтворювального господарства в добу неоліту зробив можливим значне зростання населення земної кулі: за цей час воно збільшилося з 5 до 80 млн осіб.

- Дику вівцю було одомашнено 1 тис. років тому на землях Туреччини, Ірану, Іраку, дику козу — 10 тис. років тому на території Ірану, дикого тура — 8,5 тис. років тому в Туреччині, дикого кабана — 9 тис. років тому.

8. Знаряддя праці періоду неоліту

У неоліті з'явилися кам'яні сокири для вирубування чагарників і дерев.

Із каменю виготовляли й землеробські знаряддя праці. Замість палиці-копачки, що слугувала для викопування із землі поживних корінців, землероб почав користуватися **мотикою**. Це була палиця із загнутим кінцем чи гачком із кості або рогу.

Згодом з'явилася **рало**. До гострої палиці прив'язували мотузку. Одна людина тягла за мотузку, а інша палицею розпушувала землю. У борозни, які утворювалися, кидали насіння. Збирали врожай серпом, виготовленим із дерева або кістки з крем'яними вставками. Потім зерно розмелювали на пласкому камені-зернотерці, а пізніше винайшли жорна.

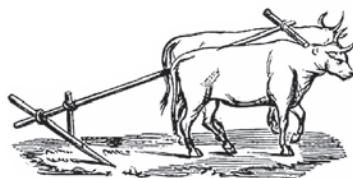
9. Виникнення ремесел

Ще однією формою відтворювального господарства, що набуло поширення у неоліті, стало **ремесло** — гончарство, ткацтво тощо.

У неоліті людина для виготовлення посуду почала використовувати новий матеріал — **глину**. Спочатку зроблений із глини посуд люди висушували на сонці. Через деякий час вони зрозуміли, що глиняні вироби, обпалені на вогні, набагато міцніші, а отже, слугуватимуть довше. Так людство винайшло **перший штучний матеріал — кераміку**.

Перший глиняний посуд був простим за формою, мав гостре або округле дно. Ліпили його руками з глиняних стрічок у так званий джгутовий спосіб й обпалювали на відкритих вогнищах. Для міцності у глиняне тісто додавали пісок, траву, товчені черепашки.

Зовнішню поверхню посуду прикрашали орнаментами з різноманітних ямок, прокреслених ліній, відбитків гребінцевого штампу тощо.

Рало

Мотика

Із винайденням у IV тис. до н.е. (понад 5 тис. років тому) **гончарного круга** посуд виготовляли у більшій кількості, урізноманітнюючи та вдосконалюючи його форми.

З плетіння народилося мистецтво ткацтва. Спочатку плели з вовни або волокон диких рослин, сукали міцні мотузки, сплітали сітки для риболовлі. Поступово навчилися прясти нитки. Їх виготовляли з тих самих матеріалів, що й мотузки. Тонкі нитки, щільно переплетені, утворювали тканину, яка була еластичнішою, приємнішою на дотик, аніж шкіра, з якої раніше виготовляли одяг. Тканину також легше було зшити. Давні ткачі робили дерев'яну раму, на ній прив'язували рядами багато ниток, які слугували основою тканини, а потім їх переплітали іншими нитками. Цей пристрій був найдавнішим **ткацьким верстатом**.

10. Обмін

Не завжди у людини було все потрібне для виготовлення знарядь праці чи для обробітку землі. Інколи не вистачало матеріалу, або людина не мала достатньо часу чи вмінь, щоб виготовити необхідні речі. Між окремими родами зароджується обмін матеріалами, знаряддями та результатами праці. Так, археологи дослідили, що вже в палеоліті камінь від місць добування у Середземномор'ї перевозили за сотні кілометрів. Скотарі й землероби також обмінювалися виробленою ними продукцією: шкурами, вовною, м'ясом, молоком, зерном, овочами, а також ремісничими виробами. Можливо, тоді й виникло запитання: «Скільки кам'яних сокир потрібно віддати, щоб отримати взамін бика?». Так з'явилася потреба в предметах, якими первісна людина користувалася так само, як ми користуємося грошима. Ними могли бути як невеличкі мушлі каурі, так і великі тварини, наприклад бики. Обмін був першим кроком до виникнення торгівлі.

Неолітична кераміка (посуд)

Гончарний круг

Ткацький верстат

Перевірте, як ви запам'ятали

1. На які періоди поділяється кам'яний вік? Що покладено в основу періодизації?
2. Які були основні заняття первісних людей?
3. Назвіть перші знаряддя праці первісної людини.
4. Що таке стоянка?
5. Які найважливіші винаходи зробила людина в палеоліті та мезоліті?
6. З яких більш давніх занять виникли землеробство і скотарство?

Подумайте і дайте відповідь

7. Які нові способи обробки каменю було винайдено в неоліті?
8. Де вперше з'явилося землеробство?
9. Які нові знаряддя праці з'явилися із поширенням землеробства?
10. Як перші ремесла змінили життя людини?

Подумайте і дайте відповідь

11. Що спонукало первісних людей у періоди палеоліту й мезоліту часто змінювати місце проживання?
12. Як вплинуло на життя людини оволодіння вогнем?
13. Чому в народів, що вели осілий спосіб життя, керамічні вироби були з плоским дном?
14. Чому в первісних людей виникла потреба в обміні?

Виконайте завдання

15. Використовуючи ілюстрації, опишіть житло неандертальців.
16. Обговоріть у групах. Чому зміни, що сталися у житті людей у період неоліту, назвали «неолітичною революцією»?

Завдання для допитливих

17. Чому давні люди займалися небезпечним полюванням на великих тварин?
18. Чому первісні люди перейшли до землеробства, адже їхній досвід збиранництва та мисливські знаряддя надавали можливість прохарчуватися і мати вільний час?
19. Які причини швидкого розвиватку ремесел в епоху неолітичної революції?

§ 4. СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВЛАДА ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- вирізняти суспільну організацію та організацію влади за первісних часів;
- пояснювати, як формувалась влада за первісних часів;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття: «первісне людське стадо», «сім'я», «рід», «плем'я», «союз племен», «родова община», «сусідська община», «народні збори», «рада старійшин», «вождь».

Пригадайте:

1. Які ви знаєте форми господарювання первісних людей?
2. Які зміни у житті людей відбулися у період неоліту? Чому вчені називають їх неолітичною революцією?

1. Початок формування суспільства. Родова община

Сучасні вчені, спостерігаючи за поведінкою людиноподібних мавп, дійшли висновку, що первісні люди так само, як і їхні предки, щоб вижити, змушені були об'єднуватися в групи, які вчені назвали **первісним людським стадом**. Вони спільно полювали на здобич, збирали рослини, доглядали дітей, захищалися від хижаків. Поступово стадо перетворилося на стійкішу організацію — **первісну общину**. А приблизно за 30 тис. років до н.е. сформувалися **роди**.

До них належали люди, що походили від спільного предка — **родичі**. Археологи вважають, що підтвердженням існування родів є великі розміри людських жител наприкінці палеоліту. У такому помешканні могла розміститися велика сім'я — 10–20 осіб.

*Первісне стадо неандертальців
близько 60 тисяч років тому.
Малюнок сучасного художника*

Рід — великий колектив родичів, які разом жили, працювали, вели господарство, мали спільне майно.

Здобута під час полювання, рибальства та збирання їжа була спільною, розподілялася за потребами між усіма родичами.

На чолі роду стояла людина, що мала найбільшу владу та авторитет.

Первісне суспільство — початковий етап розвитку людства, ознаками якого були: колективна праця, спільна власність, зрівняльний розподіл їжі та майна.

2. Сусідська община

За часів неоліту зберігалась колективна власність на землю, пасовища, ліс. Як і раніше, була потреба в спільній праці роду, об'єднанні вмінь колективу. Але худоба, знаряддя праці, предмети побуту були у власності окремих сімей. Усі вироблені продукти землеробства і скотарства, ремісничі вироби та впольована дичина розподілялись між родичами — членами общини.

Якщо неможливо було прогодувати всіх, рід поділявся на дрібніші роди, які відселялися, освоюючи нові землі. Але роди не поривали зв'язків між собою і в разі небезпеки об'єднувалися для захисту свого майна і земель. Об'єднувала їх і спільна мова, яка сприяла спілкуванню між членами родів, обміну знаннями й досвідом. Сукупність таких родів становила **плем'я**.

Родові общини час від часу переселялися чи змінювали поля через те, що землі втрачали родючість. Так само і скотарі долали сотні, а інколи — й тисячі кілометрів у пошуках кращих пасовищ. У цих переселеннях і війнах відбувалося перемішування племен і родів. Тепер в одному поселен-

ні жили не лише родичі, а й люди, які не належали до цього роду, а були лише сусідами. Так сформувалися **сусідські общини**, члени яких не були

родичами, але разом володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, спільно користувались пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно вирішували найважливіші справи роду.

Як би ви охарактеризували соціальну організацію людей, зображену на малюнку? Поясніть чому?

3. Формування панівної верхівки

На відміну від родової общини, у сусідській набуває визначеності **приватна власність** — власність сім'ї чи окремої людини на матеріальні цінності. Якись родини працювали краще, комусь сприяла погода, хтось був успішним у війнах чи нахабнішим, відбираючи майно в інших. Так поступово основні матеріальні багатства нагромаджувалися в небагатьох руках. З'явилися **майнова нерівність**, тобто поділ на **багатих і бідних**.

Праця в господарстві стала важчою і складнішою й лягла, переважно, на плечі чоловіків. Поступово чоловіки ставали на чолі роду. Такий устрій учені назвали **патріархатом**, що в перекладі з давньогрецької означає «влада батька». Патріархом був старійшина, що керував спільними справами — будівництвом каналів, святилищ і поклонінням божествам.

Під час міжплемінних воєн на чолі озброєних общинників стояв **вождь**, котрого обирали із сильних і авторитетних членів племені. Поступово вождь перетворювався на постійного главу племені. Він формував військовий загін зі своїх родичів і найбільш войовничих членів племені.

Велика частина здобичі діставалася вождю і його воїнам. Вони ставали багатшими за одноплемінників. До того ж, із ускладненням господарського життя виник прошарок людей, які керували життям общини. Вождь, старійшини, дружинники, чаклуни мали найбільший авторитет і повагу. **Виникла соціальна нерівність**, тобто права і обов'язки людей стали визначатися за ступенем їх наближення до влади.

Незважаючи на появу знаті, яка перебрала на себе управління життям суспільства, всі найважливіші питання вирішувалися на **народних зборах** — зібранні всіх членів племені. На них вирішувалися питання розподілу земель, вибору вождя, війни чи миру із сусідами тощо. Право голосу на них

переважно мали лише чоловіки, здатні носити зброю. Такий лад зазвичай називають **військовою демократією** (слово «демократія» перекладається з грецької як «влада народу»).

Військова демократія — форма влади в епоху переходу від родової демократії до політичної організації суспільства. У ширшому розумінні — сама епоха розпаду первісного ладу.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Як учені називають першу форму організації людського колективу?
2. Які ознаки суспільної організації відображає слово «община»?
3. Які чинники зумовили появу патріархату?
4. Що виникло раніше: сусідська чи родова община?
5. Що таке військова демократія?

Подумайте і дайте відповідь

6. Чим відрізнявся рід від людського стада?
7. Чому родичі та одноплемінники прислухалися до старійшин?
8. Чому стало можливо й вигідно вести господарство силами однієї сім'ї?
9. У чому виявлялася нерівність між людьми у первісному суспільстві?

Виконайте завдання

10. Чим сусідська община відрізнялась від родової?
11. Обговоріть у групах. Чому верхівка була зацікавлена у військових походах?

Завдання для допитливих

12. Чому не могло бути багатих і бідних серед мисливців на мамонтів?
13. Визначте головні причини виникнення майнової і соціальної нерівності.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України

[www.bohdan-digital.com/
dodatki/TP2.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatki/TP2.pdf)

§ 5. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА ТА ВІРУВАННЯ ЛЮДЕЙ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- описувати первісні форми релігійних вірувань і мистецтво людей за первісної доби;
- характеризувати первісну культуру та вірування;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття: «релігія», «вірування», «то-темізм», «фетишизм», «магія», «анімізм».

Пригадайте:

1. Що таке «рід», «плем'я»?
2. Як життя первісних людей залежало від примх природи?
3. Які винаходи людини допомогли їй пристосуватися для життя у різних куточках Землі?

1. Практичні знання первісної людини

Першими знаннями, що їх нагромаджували люди, були знання про навколишній світ. Саме вони давали можливість людині виживати. Обробляючи різні породи каменю, людина дізнавалася про їхні властивості. Так було винайдено природні барвники і фарби, а згодом відкрито руди металів.

Важливим стало накопичення **медичних знань**. Археологічні знахідки поховань неандертальців у Ля Феррасі у Франції та в Шанідарі в Ірані дають підстави стверджувати, що вже тоді люди лікували переломи, рани, використовували лікувальні властивості трав. У часи мезоліту первісні медики, роль яких, вочевидь, виконували шамани й чаклуни, вміли робити ампутацію кінцівок.

Первісна людина була добре знайома з особливостями поведінки диких звірів і птахів. З часом розширювалися знання про анатомію тварин. Про це свідчать наскельні розписи в печерах, на яких зображено тварин у так званому «рентгенівському» стилі — зображення тіла тварини з внутрішніми органами та скелетом.

Накопичення знань про тваринний і рослинний світ сприяло виникненню та розвитку землеробства і скотарства.

Господарські потреби сприяли нагромадженню і математичних знань. Вже у період палеоліту первісна людина лічила, наносячи відповідні позначки (насічки, крапки, хрестики) на спеціальні кістки. Свідченням цього є, наприклад, спис із 20 насічками, згрупованими по 5 насічок, знайдений у Дольні Вестоніце (Чехія). Лічбу застосовували у розподілі здобичі. Очевидно, саме тому первісні люди й навчилися виконувати найпростіші арифметичні дії —

Кістка Ішанго — перше свідчення поширення знань із арифметики. Пізній палеоліт

Найдивовижнішою давньою пам'яткою є Стоунхендж у Великій Британії. Тут поєднано три споруди різного часу. Найдавніша з них — утворене валом і ровом коло діаметром 115 метрів. Посередині кола — кільце із 56 ям. Пізніше посередині кільця були збудовані два кола з вертикально поставлених каменів (38 пар). Третю споруду було зведено в епоху бронзи, близько 3,5 тис. років тому. Це закопані в землю тесані камені заввишки близько 8,5 м і масою приблизно 26 т. На них також лежать камені. Споруди Стоунхенджа, як гадають, слугували давнім жителям цих місць для визначення часу рівнодення, змін сезонів, років, передбачення сонячних затемнень. Давні обсерваторії, крім Великої Британії, знайдено у багатьох кутках світу, зокрема і в Україні.

додавання і віднімання. На стінах палеолітичних печер вони малювали геометричні фігури, прикрашали ними різні вироби. Пізніше, в часи неоліту й енеоліту, будувалися житла правильної геометричної форми, виготовляли ливарні форми тощо.

Первісні люди мали дивовижні знання з **астрономії**. Ще за часів палеоліту, спостерігаючи за рухом Сонця, Місяця та роздивляючись зоряне небо, вони змогли скласти перші найпростіші календарі. Саме таким календарем учені вважають браслети з геометричним орнаментом, знайдені у Мізині (Україна). Календарі допомагали визначати дати проведення ритуалів, пов'язаних із господарською діяльністю первісних людей, релігійних свят.

У палеоліті з'явилося **пиктографічне письмо**. Це малюнки-знаки, що використовувалися для передавання певної інформації, спілкування. Можливо, деякі символи на кераміці, стінах печер, кам'яних і кістяних предметах є записами давніх переказів, які нам ніколи не вдасться прочитати. Саме з пиктограм пізніше й розвинулося ієрогліфічне письмо.

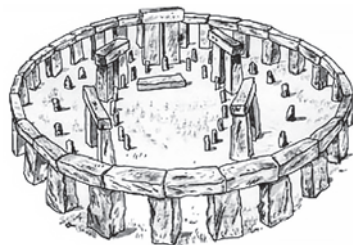
У період енеоліту вражаючих розмірів набуло будівництво гробниць, храмів, астрономічних обсерваторій. У III тис. до н.е. в Європі встановлювали мегалітичні споруди — **кромлехи** (кола з вертикально вкопаних каменів), **менгіри** (поодинокі велетенські камені) та **дольмени** (кілька вертикально встановлених каменів перекриті горизонтальним).

2. Первісні форми релігії. Ідоли і міфи

Нагромадження практичних знань про світ і неможливість пояснити велику кількість явищ зумовили появу релігійних уявлень. За їх допомогою людина намагалася пояснити те загадкове та незрозуміле, а можливо, й лякаюче, що існувало в природі. Перші релігійні вірування з'явилися в палеоліті у неандертальців. До первісних форм релігії зараховують *тотемізм, фетишизм, магію, анімізм*.

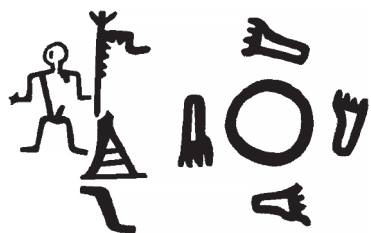
Браслет (Мізин, Україна)

Кромлех

Алея менгірів

Пиктографічне письмо

Релігія — віра людини в надприродні сили та існування богів.

Тотемізм (від індіан. «от-отем» — його рід) — віра в походження роду від предка-тварини, рослини чи й птаха. Пращура вважали захисником роду, просили в нього допомоги у полюванні. Тварину-тотема не можна було вбивати, їй поклонялися, зображали на стінах печер, вирізьблювали з каменю та кістки.

Фетишизм (від португ. *feitigo* — талісман) — *наділення неживих предметів надприродними властивостями*. Люди вірили, що фетиш міг захистити від злих сил, подарувати удачу. Фетишем могла бути будь-яка річ. Її носили з собою, тримали у помешканні, клали в поховання.

Магія (від грецьк. *mageia* — чаклунство) — *віра у можливість впливати на навколишній світ за допомогою чарівних дій, предметів, слів*. На думку первісної людини, магичні дії могли викликати дощ, допомогти у полюванні, завдати шкоди ворогам тощо.

Виникнення **анімізму** (від лат. *anima* — душа) було пов'язане з намаганням зрозуміти, чому людина, яка нещодавно рухалась, розмовляла, раптом ставала нерухомою і холодною одразу після того, як померла. Первісна людина пояснювала це тим, що з тіла вийшла душа. Вважалося, що, втративши тіло, душа шукала нового притулку. Не знайшовши його, вона змушена була блукати вічно, лякаючи родичів або чинячи їм кривди. Із цим віруванням пов'язаний звичай ховати небіжчиків. А оскільки первісна людина вірила, що в потойбічному світі дух живе так само, як людина на землі, то небіжчика забезпечували їжею, знаряддями праці тощо. Якщо померлий за життя був вождем, то після смерті він мав особливу пошану. Таким чином **анімізм** — *це наділення живих істот та неживих предметів душею, яка живе самостійно*.

Не кожна людина знала, як говорити з духами, задобрити чи вигнати їх. З часом з'явилися шамани, чаклуни, жерці, які знали замовляння, закляття. Їх кликали, коли хворіла чи помирала людина, не велась худоба. Усі ці форми релігії тісно переплелися між собою, що, зрештою, призвело до появи культу богів.

Люди вирізали з дерева, ліпили з глини, висікали з каменю зображення богів і духів. Такі зображення називаються *ідолами* або *кумирами*. Зазвичай вони були схожі на тварин чи людей.

Культ — спосіб поклоніння богам.

Людина стародавнього світу стала замислюватися над тим, яке місце вона займає в світі природи, духів, богів. Її почали хвилювати питання,

звідки взявся світ, хто створив людину, як вона має ставитися до вищих сил. *Так народжувалися міфи.*

Міфи і досвід предків визначали порядок життя в громаді. Предки — це ті, хто передував, тобто йшов попереду, прокладав дорогу. Тому досвід предків, створені ними міфи, релігійні уявлення і обряди особливо шанувалися. Загальна пам'ять і спільні релігійні уявлення об'єднували людей у єдине плем'я, а потім і в єдиний народ.

3. Образотворче мистецтво

Пізнання навколишнього світу та духовні надбання знайшли своє відображення в унікальному, інколи незбагненному мистецтві первісної людини.

Твори образотворчого мистецтва палеоліту, які дійшли до наших часів, поділяють на дві основні групи: *малі форми* — дрібна скульптура, різьблення, розпис на предметах господарського призначення, на кістці, рогові, кам'яних плитах тощо; *монументальне мистецтво* — наскельні, найчастіше печерні, розписи, графіка, рельєф.

Землеробське населення неоліту залишило по собі велику кількість кам'яних і глиняних скульптур, які прикрашали житла та місця поклоніння богам. Це може слугувати доказом того, що статуетки мали й магичне призначення. Знайдено численні жіночі зображення, прикрашені різноманітними орнаментами.

У середньому палеоліті людина навчилася виготовляти фарби з природних матеріалів: червону, жовту, коричневу — із вохри, темно-буру — із окису марганцю, чорну — із деревного вугілля. Найчастіше малювали одним кольором. Але малюнки печер Ляско і Фон де Гом (Франція) виконано двома кольорами, в Альтамірі (Іспанія) — трьома.

Ідол

Печерний живопис

Вирізьблена статуетка бика

Бізон. Малюнок з печери Альтаміра

Створення печерного живопису. Сучасний художник

Відомим є зображення бізона, вбитої людини і пташки, яке було знайдено у печері Ляско. Цей майже дитячий малюнок сповнений трагізму. Схоже, на ньому зображено невіддале полювання людини, під час якого помирають і мисливець, і його здобич.

Нагромаджені у кам'яному віці та за доби міді й бронзи знання і досвід, а також досягнення первісних митців стали основою для подальшого руху людства до цивілізації.

Відкрив печерні фрески Альтаміри Марселіно де Саутуола в 1875 р. Одного разу археолог взяв із собою до печери свою маленьку доньку. Поки батько копав землю, дівчинка пройшла в глиб низької печери. Несподівано вона вигукнула: «Тату, дивись, намальовані бики!» І справді, на склепінні печери завдовжки близько сорока метрів були зображені бізони. Невідомий художник, використовуючи червону, чорну і коричневу фарби, домігся дивовижної передачі руху та об'єму. Саутуола уважно дослідив малюнки і в 1880 р. виступив із заявою, що це — палеолітичні зображення. Його звинуватили у підробці, вчені не припускали, що люди палеоліту могли виконувати такі чудові роботи. Але подальші відкриття підтвердили давність розписів Альтаміри.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які винаходи й відкриття первісних людей ви знаєте?
2. Кого зображували найдавніші художники? Як і де вони це робили?
3. Які причини появи релігії?
4. У яких формах існували релігійні вірування за первісних часів?
5. Хто такі шамани, чаклуни, жерці?

Подумайте і дайте відповідь

6. Чому первісна людина наділяла неживі предмети надприродними властивостями?
7. Для чого первісні люди створювали ідолів? Яка причина появи міфів?
8. Які причини появи образотворчого мистецтва у первісних людей?

Виконайте завдання

9. Охарактеризуйте перші форми релігійних вірувань.
10. Обговоріть у малих групах. А) Що з вірувань первісних людей збереглось до нашого часу? Б) Про що ми можемо дізнатися, розглядаючи малюнки первісних людей?

Завдання для допитливих

11. Про що свідчило будівництво первісними людьми мегалітичних споруд?

§ 6. ВІДТВОРЮВАЛЬНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- показувати на карті розселення на території України племен трипільської культури;
- порівнювати способи господарювання у різних регіонах України;
- характеризувати рівень господарського розвитку племен трипільської культури.

Пригадайте:

1. Коли на території України з'явилися перші люди?
2. Де розташовані найвідоміші стоянки та пам'ятки первісних людей на території України?
3. Які основні форми відтворювального господарства?

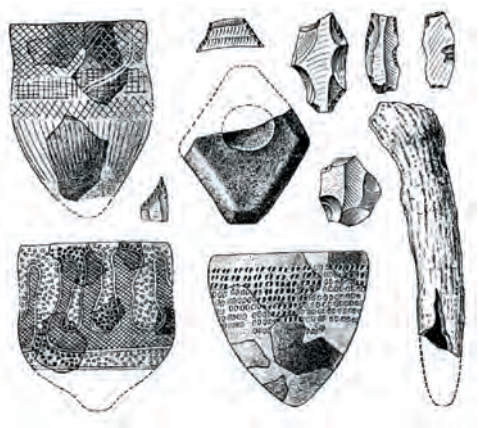
1. Перші землероби та скотарі

Територія України, як і загалом Європи, не була регіоном зародження скотарства й землеробства.

Поширення нових форм господарства на українських землях датується VI–V тис. до н.е. Відбувалося воно в результаті переселення сюди племен землеробів і скотарів, а також через запозичення місцевим населенням нових досягнень. Шлях поширення на українські землі і в Європу землеробства з Передньої Азії пролягав через острови Середземного моря й Балканський півострів. Так було запроваджено породи великої й дрібної рогатої худоби, кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, горох тощо.

Однією з перших місцевих земле-робсько-скотарських культур лісостепу стала **буго-дністровська**. Її носії робили лише перші кроки у розвитку нових форм господарювання, які співіснували з мисливством та рибальством. Навесні буго-дністровці переселялися на береги річок, де у заплавах, просто у вогкий намул, висівали зерно. Непода-лік зводили житла й випасали худобу. Восени, зібравши врожай, полишали заплави і поверталися до сусідніх густих лісів.

Початок поширення скотарства у степовій смузі пов'язаний із **сурсько-дніпровською культурою**. Її

Керамічний посуд і знаряддя праці носіїв буго-дністровської культури

пам'ятки знайдено головним чином у Надпоріжжі Дніпра. Нові форми господарювання носії цієї культури поєднували із традиційними способами добування їжі, зокрема рибальством. Скотарству, як свідчать археологічні знахідки, надавалося більше уваги, ніж землеробству.

Таким чином, доба неоліту на території України, як й інших регіонів Європи, стала часом початку поширення землеробства й скотарства. Це стало революційним кроком в історії стародавніх суспільств нашої країни.

2. Землероби та скотарі доби енеоліту. Трипільська культура

За доби енеоліту на теренах України склалися дві господарські системи — землеробська і скотарська. Ці два відмінні світи відрізнялися життєвим ритмом, своєрідною матеріальною й духовною культурою.

Наприкінці XIX ст. археолог *Вікентій Хвойка* в околицях с. Трипілья на Київщині виявив залишки давніх людських поселень. Знайдена там культура дістала назву трипільської. Вона була поширена у лісостеповій смузі й охоплювала в період розквіту близько 200 тис. км². Це була найбільша землеробська культура енеоліту, носії якої переселилися на наші землі із Середземномор'я.

Трипільські поселення складалися із наземних, обмазаних глиною, дерев'яних жител, у яких жили сім'ї, які вели власне господарство. Вони обробляли землю, доглядали за худобою, забезпечували себе реманентом і побутовими речами. Худоби було небагато. Нестачу м'яса надолужували полюванням. Землеробство було підсічно-вогневим. Ділянку лісу спалювали, попелом удобрювали землю, а через 3–4 роки, коли поле виснажувалося, його полишали. Спочатку землю обробляли мотиками, а згодом — ралом. Зернові культури збирали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладками.

Високого рівня розвитку досягло ремесло. Яскравий розмальований посуд уособлює для нас трипільську культуру. Окрім нього, з глини виготовляли лавки, лежанки, статуетки, моделі жител та вівтарів тощо. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді. Проте основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремій і дерево.

У трипільців, як ніде в Європі, була добре розвинена житлова архітектура. Будівлі мали по кілька кімнат, а іноді й поверхів, де жила

Вікентій Хвойка

Модель житла трипільців

разом велика матріархальна родина. Хати були згуртовані в села, що вказує на високий ступінь родової організації.

У добу розквіту трипільці будували поселення-гіганти, в яких було 2–3 тисячі жител, розташованих кількома концентричними колами. Однак це були лише поселення землеробів. Ніяких храмів, адміністративних споруд, палаців, кварталів ремісників, що характерне для міст, тут не було. Найбільшими поселеннями є Майданецьке, Тальянки і Доброводи.

Найбільш прикметною для трипільської культури була її кераміка. Вона добре випалена та орнаментована. Провідними мотивами орнаменту були спіралі та волюти, виконані темно-гнідою, іноді аж чорною, і білою фарбами на чорному тлі посудини. Крім того, на мальованому посуді трапляються схематичні малюнки свійських тварин та зображення жінок. Таке орнаментування частково збереглося в українських народних вишивках, килимах, кераміці, а особливо — у великодніх писанках.

Виявом мистецького хисту трипільських племен стали керамічні фігурки з глини. Найбільше було зображень жінки, ці фігурки мали культове значення і втілювали образ праматері-родоначальниці в матріархальній родині.

Трипільське суспільство через обмежені можливості господарського розвитку не змогло створити цивілізацію.

У III тис. до н.е. його охопила криза. Її спричинило погіршення кліматичних умов та падіння врожаїв унаслідок браку навичок поновлення родючості землі. Криза призвела до занепаду й загибелі трипільської культури.

Власні способи пристосування до умов існування віднайшли за енеоліту жителі степу. Провідною галуззю господарства тут на тисячоліття стало кочове скотарство.

Археологічними культурами степових скотарів є середньостогівська, нижньомихайлівська та ямна. Вважа-

*Трипільська кераміка
і вироби з міді*

Курган

ють, що носії цих культур належать до індоєвропейців, від яких бере початок переважна більшість народів Європи, а також чимало народів Азії.

Вимушені багато мандрувати зі своїми отарами, скотарі залишили мало поселень. Індоєвропейці належать до числа народів, котрі першими почали зводити кургани, які й понині височать в українських степах.

Середньостогівці вперше у Європі приручили коня та освоїли відгінне скотарство. Ймовірно, винайшли колесо. Переважну більшість знарядь праці та зброї вони виготовляли з каменю.

*Трипільці спалюють своє
старе поселення і переходять
на нові землі*

Які заняття трипільців
представлені на малюнку?

Ямна культура — найвідоміша спільнота степової смуги доби енеоліту. Саме з нею пов'язане масове поширення курганного обряду поховання. Деякі зі споруджених **курганів** сягали понад 10 м заввишки. Цікаво, що вони з'явилися у степах України в той самий час, що й перші піраміди в Єгипті часів Раннього царства. Не дивно, що кургани називають «пірамідами українського степу».

3. Індоєвропейці

Наприкінці XVIII ст. англійські дослідники Вільям Джонс, Генрі Томас Кольбрук та Чарльз Вількінс зробили відкриття, яке спричинило справжній переворот в історичній науці. На підставі вивчення священних текстів аріїв — давніх завойовників Індії, вони дійшли висновку **про спорідненість мов індійців та європейських народів**.

Подальші дослідження та відкриття археологів пролили світло на деякі аспекти виникнення індоєвропейської спільноти і водночас викликали декілька гіпотез стосовно розташування їхньої прабатьківщини. На думку багатьох, найбільш переконливою є та, за якою прабатьківщина індоєвропейців розташована в степах Східної Європи.

Праіндоєвропейська спільнота в цьому регіоні почала складатися на межі палеоліту та мезоліту й проіснувала тут приблизно 5 тис. років, до енеоліту. Переважання скотарства з його рухливим способом життя зробили неминуче

чим розселення цієї спільноти. Важливу роль у цьому відігравала потреба скотарів у великих пасовиськах у поєднанні з їх військовою перевагою над землеробами завдяки прирученню коня й пристосуванню його для верхової їзди. Приблизно на початку IV тис. до н.е. індоєвропейська спільнота поступово почала розселятися з півдня України у різних напрямках — у Центральну Європу, на Балкани й до Анатолії, а також до Ірану та Індії. Цей процес тривав упродовж тисячоліть. До індоєвропейської спільноти належать серед інших сучасних європейських народів й українці.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Чи була Україна територією, де зародилось землеробство і скотарство?
2. Яка археологічна культура була першою землеробською на теренах України?
3. Яка доба стала часом початку поширення землеробства й скотарства на українських землях?
4. Які основні заняття племен трипільської культури?
5. Хто такі індоєвропейці?

Подумайте і дайте відповідь

6. Чому трипільська культура сприяла утвердженню відтворюючих форм господарювання на українських землях?
7. Які здобутки культур племен степу в період енеоліту?

Виконайте завдання

8. Обговоріть у групах. Які прикметні ознаки трипільської культури?
9. За допомогою додаткових джерел складіть опис кургану кочівників.

Завдання для допитливих

10. Що в рисах культури, господарства трипільських племен дає підставу окремим дослідникам стверджувати хибну думку, що вони є першими предками українців?

§ 7. ЗАРОДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ЕПОХА МІДІ Й БРОНЗИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначити основні ознаки цивілізаційного розвитку;
- охарактеризувати роль доби енеоліту і бронзи у розвитку людського суспільства;
- оцінювати значення первісної доби в історії людства.

Пригадайте:

1. Які основні ознаки цивілізації?
2. Назвіть основні зрушення у житті людства в період неоліту.

1. Доба бронзи в Європі

У часи неоліту людство зробило величезний крок уперед у своєму розвитку. Подальший розвиток потребував усе більшої кількості різноманітних знарядь праці. Камінь, як матеріал для виготовлення, вже не задовольняв

нових потреб людства. І тоді людина почала шукати, чим його замінити. Природним матеріалом, що мав інші властивості, ніж камінь, дерево, кістка, була мідь. У первісні часи вона траплялася на поверхні землі в чистому вигляді. Про виплавляння міді з руди свідчать знайдені археологами в давніх копальнях знаряддя праці — кайла із рогу, мідні сокири тощо.

У IV тис. до н.е. давні металурги, мабуть, намагаючись надати міді міцності, додавали до неї різні домішки, поки не помітили, що міцнішою вона стає з додаванням ще одного металу — олова. Сплав міді й олова називають **бронзою**. Цінною її властивістю було те, що вона легше, ніж мідь, розливалася у форми. Так почалась **епоха бронзи** (поч. III – кін. II тис. до н.е.).

Бронза — це перший штучний метал. Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими, а виробляти їх було легше.

Доба бронзи відіграла вирішальну роль у формуванні стародавнього населення Європи. На

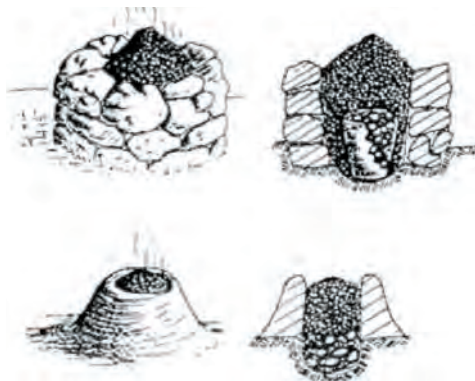
цей час припадає завершення першого великого переселення народів. Започаткували його на початку IV тис. до н.е. найдавніші індоєвропейці, які рушили з півдня України й опанували великі простори Європи та Азії.

Переселення відбувалися протягом усієї історії людства. Зміни клімату, зростання чисельності населення й інші причини спонукали людей шукати новий життєвий простір.

У добу бронзи в лісовій зоні України сформувалось праслов'янське населення, яке дало початок предкам українців.

Опанувавши метали, людина почала виготовляти з них окремі частини знарядь праці та зброї. Потреба у мідних і бронзових виробах постійно зростала, а отже, зростала потреба в людях, які вміли обробляти метали.

В енеоліті відбулася ще одна вагома зміна в житті людства — **скотарство відокремилось від землеробства**. Вчені назвали цей процес **першим суспільним поділом праці**. Тобто деякі племена стали займатися

*Реконструкція горнів для плавлення мідної руди у носіїв зрубної культури.
Автори А. Копил, С. Татарінов*

Бронзова зброя

Ніхто не знає, де й коли винайдено колесо. Можливо, до цього людину наштовхнуло гончарне коло або прясло — перше маленьке колесо, що слугувало за маховичок і важок для веретена при прядінні. Серед трипільських старожитностей знайдені глиняні модельки коліс та зображення упряжок волів.

Перші вози — *гарби* — з'явилися наприкінці енеоліту в скотарів ямної культури, що поширювалася у степовій частині України. Вони мали суцільні (без спиць) колеса, зроблені з товстих дубових дощок, скріплених скобами. На цих наметових гарбах, запряжених биками, перевозили домашнє начиння, кочуючи за стадами. На них рушили до нових земель скотарі-індоевропейці під час першого великого переселення народів.

Такі вози слугували індоевропейцям за зразок для створення бойових колісниць, які зробили їх на той час непереможними. Залишки найдавнішої в стародавньому світі бойової колісниць, збудованої індоевропейцями у XVII–XVI ст. до н.е., знайдено у могилі Синташта на південному Уралі. Поширення бойових колісниць у Передній Азії в середині 2 тис. до н.е. пов'язують із приходом туди індоевропейців.

лише скотарством. Із зростанням кількості худоби вони пересувались у пошуках нових пасовищ. Так умови господарювання зумовили й інший спосіб життя племен скотарів — *кочовий*.

Землероби ж, навпаки, змушені були триматися родючих земель, вести осілий спосіб життя. Використання тяглової сили і рала прискорило та поліпшило обробіток землі, збільшило врожай.

Винайдення в епоху бронзи **колеса** було ще одним кроком до вдосконалення й ускладнення знарядь праці та пристроїв, що полегшували життя людини. Вози, поставлені на колеса, допомагали землеробам перевозити вантажі, а скотарям — долати великі відстані.

Водночас ускладнення знарядь праці, обробка металів й швидкий розвиток ремесел вимагали від людини більших знань, вправності, досвіду. З-поміж землеробів і скотарів виокремлювалися майстри, які займалися тільки ремеслом. Так відбувся **другий суспільний поділ праці**: *ремесло відокремлюється від інших занять — землеробства і скотарства*.

2. Ранні міста

Зміни в житті давнього суспільства, що сталися у період неоліту-енеоліту, поклали початок формуванню перших цивілізацій. Ознаками того, що давнє суспільство набувало нового, вищого рівня розвитку, були: поява міст, формування держав, майнове розшарування, певний рівень розвитку культури.

Чому виготовленням посуду займалися жінки?

Перехід до цивілізації стався у сприятливих для землеробства й скотарства частинах нашої планети. Тому колисками цивілізації, на думку більшості вчених, були місцевості, де виникло землеробство. Це родючі долини річок Ніл, Тигр і Євфрат, Інд і Ганг, Хуанхе та Янцзи.

Саме в цих місцевостях виникли перші міста. Вони формувалися на місці давніх поселень землеробів і скотарів. У таких поселеннях, крім землеробів, скотарів, ремісників, зосереджувалися старійшини, жерці, військові вожді. Поселення оточували укріпленнями — ровами, валами, частоколом і навіть цегляними або кам'яними мурами.

Місто вже мало чіткий поділ: у його центрі розташовувалися святилища, присвячені богам, будинки найзаможніших жителів, — житла рядових общинників, майстерні ремісників. Право називатися першим містом на планеті «виборюють» багато стародавніх міст, наприклад **Єрихон у Палестині (виникло 11 тисяч років тому), Чатал-Гююк у Туреччині (виникло 9 тисяч років тому), Мохенджо-Даро в Індії (виникло 4–5 тисяч років тому)** тощо.

Давнє місто, залишки якого археологи розкопали під пагорбом Чатал-Гююк, існувало в період неоліту, понад 9 тис. років тому. Воно мало площу близько 13 га, в ньому проживало від 2 до 6 тис. осіб.

Будинки мали вікна, але дверей не було, тому входили до них за допомогою драбини через отвір у пласкому даху. Тому це поселення ще називають «місто з дверима на дахах».

Мешканці Чатал-Гююка були вмілими землеробами, вирощували 14 видів культурних рослин, основні з яких: пшениця, ячмінь і горох. Займалися вони й скотарством та полюванням. Майстри виготовляли надзвичайно досконалі кам'яні вироби: поліровані дзеркала з обсидіану, кам'яне намисто з отворами, у які ледве проходить сучасна голка.

3. Виникнення найдавніших цивілізацій

Розвиток землеробства і скотарства, поява ремесел, будівництво найдавніших міст свідчать про те, що людина стала активно перетворювати приро-

Мохенджо-Даро. Індія

Чатал-Гююк. Туреччина

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/011.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/011.pdf)

ду, створювати штучне середовище проживання. Організація життя суспільства стала більш складною. З'явилися люди, які управляли іншими людьми.

Приблизно в середині IV тисячоліття до н.е. почався перехід людства від первісності до цивілізації.

Показниками цього переходу було виникнення перших держав, розвиток міст, писемності, нових форм релігійного і культурного життя.

Цивілізація — це більш висока ступінь розвитку людського суспільства, наступна за первісною. Слово «цивілізація» походить від латинського слова «цивіліса», що означає «громадянський, міський, державний». Цивілізація протилежна неорганізованому, дикому стану життя, грубому поведженню людини.

Навколо перших міст поступово об'єднувалися общини для спільного вирішення економічних проблем — проведення сільськогосподарських робіт, будівництва каналів і гребель, спорудження палаців і храмів. Об'єднувала їх і потреба протистояти зазіханню сусідніх общин на їхні родючі землі й пасовища.

З об'єднанням общин і зосередженням у містах великої кількості людей з'явилася потреба в нових способах управління й певних правилах (законах), які б упорядковували життя суспільства, що значно ускладнилося. З-поміж людей, наближених до старійшин і вождів, виокремилися групи індивідів, обов'язком яких було управляти містом, збирати податки, керувати військом, організовувати будівництво каналів, храмів, палаців.

До влади в містах прийшли найсильніші й найбагатші старійшини і племінні вожді. Їхня влада вже спиралася не тільки на авторитет, а й на військову силу.

Держава — спосіб організації суспільного, економічного та культурного життя народу.

Отже, вже в епоху міді й бронзи давні міста разом із територіями навколо них у місцях розвинутого землеробства, скотарства і металургії набули перших ознак державності. Вони мали: верховну владу в особі царя; військо; групу людей, що займалися виключно організацією життя міста (тобто тих, кого сьогодні називають чиновниками); певну територію, яку вважали своєю і кордони якої захищали.

Із розширенням території найбільші й найсильніші міста перетворилися на економічні, військові та управлінські центри тогочасних могутніх держав.

Таким чином, у результаті тривалого розвитку стародавні народи створили на своїх землях великі організовані співтовариства з високорозвиненою культурою і релігією, які називають цивілізаціями. Історію стародавнього світу можна представити як співіснування і зміну різних цивілізацій.

Дослідження вчених показали, що найдавніші цивілізації зародилися в долинах найбільших річок. Сюди, в родючі долини Нілу, Євфрату, Тигра, Інду та Хуанхе, спрямовувалися великі маси людей. Вони створювали на їхніх берегах міста й поселення, які потім об'єднувалися в держави.

Незважаючи на великі відстані й відмінності в розвитку, древні цивілізації були пов'язані між собою. Їх взаємодії зумовили певну єдність стародавнього світу при існуванні різних цивілізацій і культур.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Чому бронзу називають штучним металом?
2. Коли відбувся перший суспільний поділ праці?
3. Назвіть перші міста на планеті.
4. Де зародилися перші цивілізації?
5. Які ознаки переходу людства до цивілізації?
6. Що таке держава?

Подумайте і дайте відповідь

7. Які зміни у житті людства відбулися у період енеоліту і бронзової доби?
8. Чому виникли перші міста? Чим вони відрізнялися від поселень землеробів і скотарів?
9. Що сприяло суспільним поділам праці?

Виконайте завдання

10. Обговоріть у групах. Чому саме в долинах великих річок виникли перші держави?
11. Поясніть, як ви розумієте вислів: «перехід від первісності до цивілізації».
12. Виконайте малюнок, зобразивши світ первісності та цивілізації.

Завдання для допитливих

13. Чому поселення трипільців, які за чисельністю перевищували населення перших міст, не вважаються містами?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ

Первісні спільноти. Археологічні культури

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №1

Вступ. Первісні спільноти. Археологічні культури

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/V31.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/V31.pdf)

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TO1.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TO1.pdf)

РОЗДІЛ 2

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

§ 8. ЗАНЯТТА НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- скласти уявлення про природу і заняття мешканців Стародавнього Єгипту;
- визначати взаємозв'язок між природою Єгипту і зародженням цивілізації у даному регіоні;
- дізнатися про періоди історії Стародавнього Єгипту;
- характеризувати повсякденне і господарське життя єгиптян.

Пригадайте:

1. Чому в неоліті починається процес розкладу родоплемінних відносин? Що сприяло утворенню сусідських общин?
2. Які регіони світу стали центрами зародження і розвитку землеробства?
3. Де з'явилися перші міста?
4. Чому розвиток ремесла призводить до появи обміну й торгівлі?

1. Періодизація історії Стародавнього Єгипту

Під історією Стародавнього Єгипту мається на увазі історія єгипетської цивілізації з часу зародження в Єгипті державності, яке відбулося в другій половині IV тисячоліття до н.е., до падіння незалежності Єгипетської держави наприкінці VI ст. до н.е., коли Єгипет був включений до складу Перської держави.

Історію Стародавнього Єгипту поділяють на такі періоди:

I період: **додинастичний**. Він охоплює час від появи перших землеробів у долині р. Ніл до створення царств Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. У цей час відбувається розкладання родоплемінних відносин, з'являється соціальна диференціація, формуються перші державні утворення — *номи*. У землеробстві починають застосовувати елементи іригаційної системи.

II період: **Раннє царство**. Правління I–II загальноєгипетських династій. Утворення єдиної Єгипетської держави (XXXI–XXIX ст. до н.е.).

III період: **Давнє царство**. Правління III–VI династій (XXVIII–XXIII ст. до н.е.).

IV період: **перехідний**. Правління VII–X династій. (XXIII–XXI ст. до н.е.). Розпад єдиної єгипетської держави на окремі номи.

V період: **Середнє царство**. Відродження централізованої Єгипетської держави в епоху правління XI–XIII династій (середина XXI–XVIII ст. до н.е.).

VI період: **Другий перехідний період**. Правління XIV–XVII династій (кінець XVIII–початок XVI ст. до н.е.). Ослаблення Єгипту. Народні повстання. Захоплення Єгипту гіксосами.

VII період: Розквіт єгипетської цивілізації в епоху **Нового царства**. Правління XVIII–XX династій (XVI–XI ст. до н.е.). Створення єгипетської імперії.

VIII період: **Пізнє царство**. Правління XXI–XXX династій. (XI–IV ст. до н.е.). Занепад Єгипту. Завоювання Єгипту Персією і включення його до складу Перської держави.

2. Природа і населення Єгипту

Єгипет розташований у Північно-Східній частині Африканського континенту. Його територію омивають Середземне й Червоне моря. Клімат спекотний. Удень неймовірна спека. Температура повітря рідко опускається нижче 25°C. Ночі ж, навпаки, — холодні, а подекуди навіть морозні. Більшу частину території Давнього Єгипту займали пустелі: Лівійська, Нубійська та Сахара. Давні єгиптяни за червоний колір пустель називали ці землі «Дешерет», що означає «червона земля». Серед розпечених пісків траплялися оази — місця в пустелі, де є рослинність і вода.

З півдня на північ через пустелі території Єгипту несе свої води найдовша ріка світу — Ніл. Вона бере свій початок у горах серед величних озер і снігів Центральної та Східної Африки та плине до Середземного моря. Гирло Нілу розгалужується на велику кількість невеличких річок-рукавів, які утворюють трикутник. Греки назвали його дельтою за виглядом своєї букви «Δ».

Землі у дельті річки називають **Нижнім Єгиптом**. Вище за течією простягається **Верхній Єгипет**. Усе життя в Давньому Єгипті зале-

Дельта Нілу

Папірус відігравав велику роль у житті єгиптян. Так, у його заростях водилося багато птахів, звірів. Зі зв'язок тростини виготовляли човни. Використовували його і в будівництві. Зі спеціально оброблених стебел виготовляли матеріал для письма, схожий на папір. Його теж називають папірусом.

жало від ріки. Саме тому греки влучно назвали цю країну «даром Нілу».

У червні вода в ріці починала поступово прибувати. Ніл виходив з берегів, затоплюючи рівнинні землі.

У цей час природа оживала. Посеред води з'являлися зарості тростини папірусу, прилітали птахи.

Пращури сучасних єгиптян, які прийшли в долину Нілу за часів неоліту (понад 6500 років тому, у V тис. до н.е.), привели з собою одомашнених вівцю і козу. На відміну від найдавніших жителів долини, що збирали дикий ячмінь, вони почали вирощувати пшеницю. Вирощували давні землероби й фінікові пальми, виноград, льон. З часом одомашнили качок, гусей, велику рогату худобу.

Ніл — «Ріка богів»

Поступово люди навчилися не лише обробляти землю, а й зрошувати свої поля водою з Нілу та відводити зайву вологу під час повеней. Населення річкової долини процвітало, кількість жителів зростала. Надлишок продуктів харчування надавав можливість розвивати ремесла. Певна частина людей вже могла не займатися землеробством, а виготовляти знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, одяг, споруджувати будівлі різного призначення. Розвиток ремесел був поштовхом до розвитку торгівлі. Вона спонукала єгиптян піднімати вітрила й вирушати на пошуки невідомих земель для збуту своєї продукції.

Діодор Сицилійський про природу Єгипту:

«...Єгипет простягається на південь... Із заходу він захищений Лівійською пустелею, у якій водиться величезна кількість диких звірів, і яка тягнеться на великі відстані; відсутність води та будь-якої їжі робить подорож через неї не лише тяжкою, а й, справді, небезпечною. З півдня такий самий захист йому дають нільські пороги та прилеглі гори. Тому ні плити рікою, ні подорожувати суходолом практично неможливо, не маючи царських або подібних до них запасів. З частин країни, що звернені на схід, одні захищені рікою, інші — оточені пустелею та болотистими місцями, які мають назву «прізви»... Четвертий бік країни омиває... Єгипетське море...»

Завдання до документа

1. Які географічні об'єкти, за словами Діодора Сицилійського, захищають Єгипет?
2. Що необхідне було мандрівникові, щоб здійснити подорож до Єгипту?

2. Зрошувальне (іригаційне) землеробство

Основою багатства Єгипту було сільське господарство. Але землеробство єгиптян цілком залежало від розливів Нілу. Щоб раціонально використовувати його позитивний вплив, єгиптяни навчилися приборкувати річку за допомогою дамб (земляних насипів) і каналів, підводячи воду до ділянок землі, на які не

поширювався розлив. Це давало змогу розширити територію, придатну для землеробства.

Перші відомості про канали сягають XXII–XXI ст. до н.е. Найдовший з них мав 2 тис. км.

Відвойовувати землю в пустелі єгиптянам допомагали нескладні механізми.

Термін «**іригація**» (від лат. *irrigatio*) означає «зрошення». У Стародавньому Єгипті люди будували великі іригаційні споруди (дамби, канали, водосховища) для регулювання розливів Нілу та використання його вод з метою штучного зрошення полів.

Для підняття води на підвищені ділянки з XV ст. до н.е. єгиптяни почали використовувати *шадуф*. Пристрій був схожий на журавель біля колодязя в українських селах.

Обробіток землі був для єгиптян важливим настільки, що оранку в листопаді, коли вода спадала, починав особисто фараон. Спочатку землю обробляли примітивним плугом, потім її розпушували мотикою.

Врожай збирали у березні-квітні за допомогою серпа.

Єгиптяни вирощували ячмінь, льон, пшеницю, часник, огірки. Із пшениці випікали хліб і готували пиво.

Вирощували також виноград та садові культури. Центрами виноградарства і виноробства були дельта Нілу та оази. Виготовляли біле й червоне вина, у які додавали мед та спеції.

Невтомна праця людей і Ніл робили Єгипет житницею Давнього Сходу, а згодом всього Середземномор'я.

www.bohdan-digital.com/dodatok/014.pdf

Іригація

Шадуфи

Рік у єгиптян поділявся на три пори по чотири місяці. Сезон розливу (із 19 липня до середини листопада) — «ахет», потім сезон звільнення від води (із середини листопада до середини березня) — «перет» і сезон «шему» — збирання врожаю (із середини березня до 19 липня).

3. Ремесла

Ремесла досягли значного розвитку вже за доби Давнього царства. Про це свідчать малюнки в єгипетських пірамідах, на яких зображені столяри, каменярі, шевці, ткачі, ковалі, гончарі, а також виробники давніх майстрів, знайдені археологами.

Праця ремісників була спрямована на задоволення повсякденних потреб як багатих, так і незаможних єгиптян.

Давнім видом ремесла було ткацтво. Найвищого розвитку набуло за доби Нового царства. У цей час єгиптяни навчилися виготовляти високоякісні тканини з льону та фарбувати їх. Поширеними кольорами були червоний, синій, зелений, але улюбленим залишався білий.

Високого рівня у Давньому Єгипті досягло гончарство. Для виробів з глини використовувався гончарний круг.

Єгиптяни вміли гарно обробляти камінь, дерево. Згодом навчились виготовляти скло та обробляти і плавити метали (мідь, олово, золото, а згодом і бронзу).

*Єгипетські малюнки в поховальній камері невідомої особи.
1500-ті рр. до н.е.*

Давньоєгипетська кераміка

4. Полювання й рибальство

Дельта Нілу — місце, де вирувало життя різноманітних диких звірів і птахів. Це створювало основу для розвитку полювання. Найпоширенішою зброєю був великий лук.

Крім м'яса диких тварин і птиці, цінним джерелом харчування була риба. У водах Нілу водилися сом, окунь, кефаль, короп, вугор тощо.

Для рибальства жителі долини Нілу використовували різні знаряддя. У гробницях знайдено зображення сцен риболовлі сітками, звичайними гачками, гарпунами тощо.

Єгиптяни будували маленькі човни із папірису й великі баржі, що перевозили кам'яні брили масою кілька сотень тонн. З часом вони, оволодівши мистецтвом будувати великі кораблі, що рухалися за допомогою вітрил і весел, навчились плавати у відкритому морі.

Ніл був шляхом, який поєднував усі частини країни та допомагав спілкуватися із сусідами.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Де розташований Єгипет? Як називали єгиптяни свою країну?
2. Що було основою господарства Давнього Єгипту?
3. Коли в Єгипті з'явилися перші землероби?
4. Які пристрої використовувалися для штучного зрошення полів?
5. Які ремесла були поширені в Давньому Єгипті?

Подумайте і дайте відповідь

6. Розкрийте взаємозв'язок між природними умовами Стародавнього Єгипту та заняттям населення.
7. Поясніть, як і для чого єгиптяни будували іригаційні споруди?
8. Чому єгиптяни отримували великі врожаї зерна і овочів?

Виконайте завдання

9. Опишіть, як давні єгиптяни обробляли землю.
10. Обговоріть у групах. Один з давньогрецьких вчених підмітив: «*Єгипет з усіх сторін укріплений самою природою*». Чи справедливе це зауваження? Скільки часу минуло від появи перших землеробів на берегах Нілу до створення перших держав?

Завдання для допитливих

11. Поясніть, чому спосіб обробітку землі у єгиптян упродовж багатьох тисячоліть був незмінним і простим?

§ 9. УТВОРЕННЯ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. СТРУКТУРА ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- скласти уявлення про утворення держави в Єгипті;
- характеризувати владу й суспільство Стародавнього Єгипту;
- розповідати про будівництво й призначення пірамід;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття: «номи», «держави», «податки і повинності», «фараон», «чиновники».

Пригадайте:

1. Який вплив на життя в Стародавньому Єгипті справляв Ніл?
2. Чому землеробство в Єгипті називається іригаційним?

1. Об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту

Тяжка праця в умовах спекотного клімату й щорічних розливів Нілу потребувала великих зусиль тисяч єгиптян. Поступово племенні вожді землеробських общин об'єднали під своєю владою населення окремих частин Єгипту. Це призвело до виникнення у долині Нілу в V тис. до н.е. перших невеликих держав — номів.

Номи Верхнього Єгипту простягалися від першого нільського порога до дельти, а номи Нижнього Єгипту розташовувалися по дельті. На чолі кожної

держави стояв номарх. Він очолював ополчення, був верховним жерцем, керував будівництвом дамб і каналів.

Найсильніші номи перетворювалися на царства, що воювали між собою за родючі землі долини. До кінця IV тис. до н.е. в Єгипті лишилося тільки два великих царства, які об'єднали землі Нижнього і Верхнього Єгипту.

Першим загальноєгипетським володарем, згідно з легендами, вважається Скорпіон. Він був царем Верхнього Єгипту і близько 3200 р. до н.е. об'єднав під своєю владою все населення Єгипту. Але ця держава проіснувала недовго.

Близько 3000 р. до н.е. цар Верхнього Єгипту Менес (Нармер) знову об'єднав під своєю владою обидві держави і заснував давньоєгипетську державу, яка увійшла в історію під назвою *Давнє царство*. Деякі вчені вважають, що Менес і Нармер — це одна особа. На думку інших, Єгипет об'єднав спочатку Нармер, а потім закріпив одноособову владу та створив єдину державу Менес.

Його столицею було місто на півночі країни Мен-Нефру Мемфіс. Жителі нільської долини вважали Менеса втіленням бога і називали Пер-Аа, тобто «великий будинок». Від цього слова пішла назва єгипетських царів — «фараон». Номи за часів Давнього царства не мали самостійності, а були частинами держави (сучасною мовою — адміністративними одиницями).

2. Влада і культ фараона

Царями Єгипту були або володарі Мемфіса, або володарі Фів — міста, яке розташовувалося на півдні. Фараон мав необмежену владу. Тільки він призначав командирів армії, окремих військових підрозділів, номархів, головних жерців храмів, а також міг засудити будь-кого до смертної кари.

У нього були сотні слуг. Цар вважався богом. На знак своєї величч фараон підперізувався лівовою шкурою, надягав довге вбрання, прикрашав руки браслетами, голову ж покривав біло-червоною короною. Вона складалася з двох частин, які символізували владу над Верхнім (білий колір) і Нижнім (червоний колір) Єгиптом.

Об'єднання корон фараонів символізувало об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту

Давній Мемфіс (реконструкція)

Руїни давнього міста Фіви

Символом влади фараона також була штучна борода, яку прив'язували до підборіддя.

Прості смертні не лише вклонялися своєму цареві, а й ставали на коліна та цілували землю, по якій ступали ноги фараона. І тільки найбільш наближеним до царя особам дозволялося поцілувати його ноги. Ще одним із символів влади був урей (у перекладі з єгипетської — «кобра, що стала у стійку»). Його закріплювали на головному уборі фараона. Кобра символізувала богиню Уто, яку єгиптяни вважали захисницею царів Єгипту.

Але незважаючи на обожнення фараонів і їхню всеохоплюючу владу, вони залежали від жерців храмів, почту, чиновників.

Жрець — посередник між людьми і богами, що здійснював молитви, релігійні ритуали, приносив жертви.

Династія — правителі, які походять із одного роду й передають владу в спадок.

3. Піраміди

Про могутність фараонів і поклоніння їм свідчить пишний поховальний обряд. Єгиптяни вважали, що після смерті фараон приєднається до богів. Ще за його життя вони будували місце останнього спочинку правителя у вигляді величезних пірамід. Традиція будувати піраміди проіснувала близько 1000 років. Згодом фараонів почали ховати в гробницях, які вирубували в скелях. Вони були більш забезпечені від пограбувань і розорення. Першу піраміду збудували за царя Джосера майже 5 тис. років тому. Вона була ступінчастою, нагадувала сходи.

Піраміди різняться своєю будовою. Вони мають різне розташування ходів, галерей та поховальних камер. Так, у піраміді Хуфу (Хеопса) є три камери.

Усі три камери з'єднані коридорами-шахтами. До «зали царя» веде

Корони фараонів у Єгипті

Піраміда Джосера

Піраміда Хеопса

галерея. Від неї відходять у північному і південному напрямках вузькі шахти завдовжки 65 м. Це «дороги», якими, за уявленням єгиптян, рухалась на небо душа царя. Шахти перекриті тонкими «дверима». Вони символізували межу між реальним і потойбічним світами.

Піраміди — унікальні творіння людських рук — стали символом Єгипту.

Спокій великих пірамід охороняє сфінкс. **Сфінкс** — гігантська фігура з тілом лева і головою людини в уборі фараона.

Сфінкс

Геродот про будівництво піраміди:

«...Сама ж піраміда зроблена за допомогою уступів, що їх дехто називає зубцями, а інші східцями. Коли спершу її зробили такою, камені, що залишалися, почали піднімати машинами, зробленими з коротких шматків дерева; камінь піднімали на перший ряд уступів; коли ж він потрапляв на своє місце, його клали на другу машину, що стояла на першому ряді уступів; звідси на другий ряд піднімали за допомогою другої машини; бо скільки було рядів уступів, стільки було й машин... Спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того — несучі їх частини, останніми були оброблені наземні й найнижчі, що лежать на землі».

Запитання до документа

1. Чи погоджуєтесь ви з тим, що піраміду будували саме так, як описує Геродот? Обґрунтуйте свою думку.
2. Деякі вчені вважають, що фараонам не потрібні були самі піраміди, а потрібен був процес будівництва, який на довгі роки об'єднував суспільство, захищав його від розбрату, повстань та міжусобних війн. Чи так це?

4. Фараон і чиновники

Усі жителі Єгипту повинні були беззаперечно підкорятися фараону. Навіть найзнатніші з них падали ниць перед ним і прославляли його велич словами: «Так надійде повелитель так, як буде йому завгодно, бо ми дихаємо повітрям лише за його милості». Для управління країною фараон призначав головного міністра — чаті, міністрів, які керували Верхнім і Нижнім Єгиптом. Особливий міністр розпоряджався продовольчими запасами країни. Міністрам підпорядковувалися чиновники різних рангів. Чиновники управляли містами, селищами, будівельними роботами.

Дуже важливою справою для чиновників був збір грошових податків і податків, які здавали натурою — зерном, продуктами харчування, худобою, ремісничими виробами.

Для виконання обов'язків чиновника потрібно було вміти писати і читати. Писарі в очах народу були дуже важливими людьми.

www.bohdan-digital.com/
dodatok017.pdf

Їм надавалась влада на місцях. Вони мали багато обов'язків: записували рішення, ухвалені фараоном, визначали рівень води у Нілі під час повені та у водосховищах. Також писці повинні були перевіряти межі полів після розливів ріки, обліковувати врожай, здійснювати контроль за кількістю худоби, вина та ін. На їхні плечі лягало визначення та збирання податків.

Чинovníки різних рівнів утворювали піраміду влади (ієрархію), на вершині якої був фараон.

Податок — грошовий чи натуральний платіж для утримання держави.

Верства (або соціальний стан) населення — частина народу з чітко визначеними правами й обов'язками.

Ієрархія — поділ суспільства на верстви (соціальні стани) й підпорядкування нижчих за становищем у суспільстві вищим.

5. Жерці

Важливу роль у житті єгипетського суспільства відігравали жерці. Вони були посередниками між людьми і богами. Майже кожне місто Єгипту мало своїх богів. На їхню честь будували храми, якими опікувалися жерці. Найвищою посадою вважалася посада верховного жерця — слуги бога. Ним часто був сам фараон. Наступну сходинку посідав жрець, що керував храмами. Верховному жерцю підпорядковувалися нижчі жерці. Вони виконували повсякденні ритуали, опікувалися станом храму та потребами богів. Серед них вирізнялися: жерці-астрономи, які спостерігали за зірками й намагалися пророкувати майбутнє; жерці, які стежили за розпорядком дня у храмі; читці, що проговорювали священні молитви; переписувачі папірусів; господарники, які опікувалися сільськогосподарськими угіддями, бібліотеками та ін.

Жерці

6. Селяни й ремісники

Переважну частину жителів Давнього Єгипту становили вільні землероби. Вони об'єднувалися для обробки землі, будівництва та використання зрошувальної системи, утворюючи землеробські общини. Саме землероби виконували велику кількість обов'язкових «царських» робіт: споруджували піраміди, палаці, гробниці. Ще одним їхнім обов'язком перед державою була служ-

Селяни

ба у війську фараона. Важливою ланкою у суспільному житті були ремісники, які забезпечували жителів Єгипту всім необхідним.

7. Воїни Єгипту

Армія Давнього Єгипту складалася із загонів піхоти та бойових колісниць. Фараони збирали військо за потребою. Його набирали із селян. До нього потрапляв один зі ста дорослих чоловіків. Основним завданням війська була охорона кордонів країни.

www.bohdan-digital.com/dodatok/018.pdf

За часів Нового царства армія стала професійною, її основу становили воїни, які побували у битвах. За свою службу вони отримували рабів, трофеї, земельні наділи. Часто єгипетське військо посилювалося найманцями, наприклад нубійцями, які жили на півдні держави.

За Нового царства піхота складалася з легко- та важкоозброєних воїнів. Перші вміло орудували луком і стрілами. Другі озброювалися легкими серпастими або важкими прямими мечами. Поширеними були короткі списи та списи для метання — дротики. Але головною зброєю залишався лук. Єгипетська піхота мала захисні обладунки, що складалися з грубої тканини, якою обгортали тіло, шкіряних або бронзових шоломів. Тіло захищав щит, який мав заокруглений верх.

Єгипетські воїни. Дерев'яні фігурки, знайдені в гробниці

Колісниці з'явилися в Єгипті за Нового царства. Їх робили з дерева, і вони були надзвичайно легкими. Важила колісниця всього 34 кг. Отже, підняти її могла навіть одна людина. На колісниці розміщувалося два воїни. Один керував нею, другий — стріляв із лука, кидав дротики або застосовував меч чи сокиру.

Для захисту кордонів країни будували фортеці. Єгипетські фортеці мали форму кола, квадрата чи прямокутника, оточеного ровами. Поряд із мурами будували башти з майданчиком для воїнів.

Єгипетський фараон на колісниці

Армія — військова організація, яка слугувала для захисту кордонів країни від нападів ворогів та для захоплення нових територій.

Трофей — майно й полонені, захоплені на війні.

8. Раби

Рабів називали «живі мертві» або «живі для вбивства». Така назва свідчить про те, що спочатку це були переважно військовополонені. Рабами також могли стати на певний час збіднілі селяни за борги, а також злочинці. Переважно рабів використовували на важких земляних роботах, копальнях, будівництві. Їх, порівняно з усім населенням Єгипту, було небагато. Вони лише в один період розвитку країни — Нове царство — відігравали помітну роль у житті суспільства.

Раби. Розпис у гробниці

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли відбулось об'єднання Єгипту в єдину державу?
2. Як в символах влади фараона було відображено об'єднання Єгипту?
3. Що таке піраміди?
4. Назвіть основні верстви єгипетського суспільства.
5. Хто такий фараон, як він управляв країною?
6. Чим у Давньому Єгипті займалися жерці?
7. З яких частин складалася єгипетська армія?
8. Яка верства суспільства займала найнижчу сходинку єгипетського суспільства?

Подумайте і дайте відповідь

9. Які причини об'єднання Єгипту в єдину державу?
10. Охарактеризуйте структуру єгипетського суспільства. Чому структура суспільства нагадує вигляд піраміди?

Виконайте завдання

11. Поясніть грецький вислів: «Все боїться часу, а час боїться тільки пірамід».
12. Складіть розповідь на одну з тем: «Фараон – правитель Стародавнього Єгипту», «На службі у фараона», «Житель Стародавнього Єгипту».

Завдання для допитливих

13. Що спонукало давніх єгиптян докладати неймовірних зусиль, використовуючи значні ресурси для будівництва великих пірамід?

§ 10. РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- характеризувати зміни в Стародавньому Єгипті у період розквіту;
- визначати напрямки завоювальних походів фараонів доби Нового царства;
- пояснювати причини занепаду Стародавнього Єгипту.

Пригадайте:

1. Які основні верстви єгипетського суспільства?
2. Якою була структура єгипетського війська?

1. Від Давнього до Нового царства

Фараони Давнього царства, щоб домогтися прихильності жерців і показати свою велич, щедро роздавали землі храмам і знаті. Із часом окремі номархи не поступалися багатством перед фараонами і прагнули самостійної влади. Влада фараонів ослабла. Колись всемогутні володарі Єгипту гинули від змов. Таким чином, лише у 2173 р. до н.е. протягом 70 днів у Єгипті змінилося 70 фараонів. У державі запанувало безладдя. Занепали іригаційні споруди, квітучі лани перетворилися на хащі й болота. Вирували голод і хвороби. Знедолене населення повставало.

Минуло майже 200 років, перш ніж єгиптянам вдалося знову об'єднати країну і відновити сильну владу фараонів.

З правління Ментухотепа II розпочалася доба *Середнього царства*, яка тривала 400 років. Проте Єгипетська держава не була міцною. Окремі номухи час від часу висловлювали непокору фараонам. Тому, коли в Єгипет вдерлися кочові племена гіксосів із Аравійського півострова, фараони не змогли протистояти навалі. У середині XVII ст. до н.е. їм вдалося поширити владу майже на всю країну (крім Фів) і заснувати власні династії правителів Єгипту. Гіксоси панували у країні понад 100 років.

Єгипетські фараони, які зберегли свою владу у Фівах, вели з гіксосами тривалу боротьбу, яка закінчилася перемогою єгиптян. На трон зійшов Яхмос I (1552–1527 рр. до н.е.). Із його правління розпочався період *Нового царства* (1552–1069 рр. до н.е.).

Ментухотеп II

2. Перетворення Єгипту на могутню державу

Фараон Яхмос I правив протягом 25 років. За цей час йому вдалося об'єднати під своєю владою звільнену від гіксосів країну. Його успішні військові походи поклали початок перетворенню Єгипту на могутню «світову державу».

Період Нового царства був позначений правлінням фараонів, які лишили помітний слід в історії країни. Про звершення цих царів свідчать величні монументи на їхню честь, збудовані по всьому Єгипту. Поряд з чоловіками на єгипетський трон сходили і жінки. Могутньою правителькою була «перша серед найвродливіших» — цариця **Хатшепсут** (1490–1468 рр. до н.е.). Ставши регенткою (тимчасовим правителем) при малолітньому синові — Тутмосі III, вона царювала 21 рік. Хатшепсут прослави-

Хатшепсут

лась припиненням воєн, будівництвом храмів та організацією морської експедиції за парфумами у глиб Африканського континенту.

Тутмос III (1490–1436 рр. до н.е.), що взяв владу до своїх рук після смерті матері, навпаки, був великим воїном. За його правління були здійснені найбільші завоювання.

Найвизначнішою його перемогою стала *битва при Мегіддо* над ханаанськими царями. Його успішні військові походи перетворили Єгипет на одну з наймогутніших держав стародавнього світу. Тутмос, а згодом — його нащадки завоювали сусідні країни: Палестину, Сирію, Фінікію, Нубію.

3. Реформа Ехнатона

У військових походах висунулась нова знать. Вона вийшла з хоробрих військових ватажків, відданих фараону. За вірну службу фараон дарував їм землю, рабів, ділився нагробаним багатством. За походженням вони були прості люди. Це викликало невдоволення старої знаті та жерців. Адже ті втрачали свій вплив на фараона й справи країни.

Аби здолати опір старої знаті і жерців, фараон **Аменхотеп IV** (1353–1336 рр. до н.е.) здійснив реформи.

Аменхотеп IV вирішив змінити релігійні звичаї у суспільстві. Єгиптянам було наказано поклонятися єдиному богові в образі сонячного диска — Атонові. Фараон змінив своє ім'я на Ехнатон і переніс столицю з Фів до Ахетатона.

www.bohdan-digital.com/
dodatak019.pdf

Нефертіті

Ехнатон став фараоном, коли йому виповнилося 17 років. Його батьками були цар Аменхотеп III та цариця Тія. Дружину Аменхотепа IV Нефертіті («прекрасна прийшла» — так перекладається її ім'я) вважали однією з найкрасивіших жінок Єгипту.

Проголошення єдиного бога особливо вороже зустріли жерці храмів бога Амона, якому найбільше поклонялися єгиптяни. Реформи Ехнатона не тільки позбавляли їх впливу на фараона і суспільство, а й прибутків від храмових господарств.

Єдиний культ Атона проіснував лише до смерті фараона.

Після смерті Аменхотепа IV жерці, прикриваючись ім'ям малолітнього фараона Тутанхамона, перенесли столицю назад до Фів, а ім'я царя-реформатора стерли з усіх написів.

www.bohdan-digital.com/
dodatak020.pdf

Ехнатон

4. Війни Рамзеса II Великого з хетами

Реформа, не підтримана населенням країни, знову ослабила владу фараона. Цим скористалися підкорені Єгиптом народи, які зробили спробу звільнитися, а також Хетська держава, котра намагалась забрати в Єгипту його володіння в Палестині та Сирії. Зрештою це призвело до тривалої війни між двома могутніми державами.

Рамзес II

Хети — це індоєвропейські племена, які завоювали більшу частину Малої Азії і в XVII ст. до н.е.

об'єдналися в Хетське царство. Хети раніше за інші народи стали використовувати залізо. Завдяки залізній зброї та обладункам вони змогли захопити значні території та наблизитися до володінь Єгипту.

Перше зіткнення з могутнім ворогом відбулося під час походу фараона Рамзеса II в Палестину.

Вирішальна битва між суперниками відбулася біля фортеці Кадешем, якою володіли хети. У вчених немає єдиної думки щодо того, коли це відбулося: 1300 р., 1286 р. чи 1275 р. до н.е. і хто переміг.

Після битви під Кадешем війна між Єгиптом і хетами тривала ще 18 років. Рамзесу II вдалося укласти мир, за яким монархи обох країн не лише припиняли війну, а й зобов'язувалися допомагати один одному. Невдовзі хетів завоювали «народи моря», які завдали удару і по Єгипту.

Рамзеса II (1304–1236 або 1289–1224 рр. до н.е.) називають єгипетським велетнем, оскільки зріст царя становив 2 м 10 см. Він прожив 90 років, 65 з яких був фараоном Єгипту. Він особисто брав участь у битвах, проявляючи чудеса мужності і сили. Рамзес не тільки воював, а й збудував нову столицю. Своє ім'я він увічнив у багатьох написах і декількох тисячах гігантських скульптур. У Карнаку було зведено один з найбільших храмів давнини.

З угоди єгипетського фараона Рамзеса II із царем хетів 1278 р. до н.е.

«Хай буде прекрасний мир і братство між дітьми дітей великого царя Хетів і Рамзеса, величного царя Єгипту. Єгипет і країна Хетів хай живуть, подібно до нас, у мирі й братстві на всі часи... Якщо піде який-небудь ворог проти володінь Рамзеса, то хай Рамзес скаже величному царю Хетів: іди зі мною проти нього з усіма твоїми силами... Якщо Рамзес розгнівається на своїх рабів, коли вони піднімуть повстання, і піде приборкувати його, то разом з ним повинен піти і цар Хетів... Усе написане на срібній дошці тисяча богів та богинь країни Хетів зобов'язуються виконувати стосовно до тисячі богів та богинь Єгипту. Вони є свідками моїх слів».

Запитання до документа

- Які зобов'язання мали Рамзес II і цар хетів за умовами миру?

5. Занепад держави

Близько 1069 р. до н.е. держава знову розпалася на дві частини — Верхній і Нижній Єгипет. Між їхніми правителями точилася запекла боротьба за панування над усією територією Єгипту. Це стало початком занепаду держави. Із півдня сунули ефіопи, із заходу — лівійці. Ослаблену країну спочатку захопили асирійці, а згодом — перси.

У 332 р. до н.е. Єгипет потрапив під владу Александра Македонського, одного з наймогутніших правителів стародавнього світу. Намісником у підкорену країну був призначений Птолемеї, полководець Александра Македонського. Він і заснував останню династію царів Єгипту.

У 51–30 рр. до н.е. країною правила найвідоміша представниця цієї династії — Клеопатра VII. Цариця розраховувала на відродження могутності держави, але її мріям не судилося здійснитися, бо Єгипет захопили римляни — нові володарі Середземномор'я.

До 395 р. н.е. країна лишалася римською провінцією. У VII ст. н.е. її завоювали араби, які остаточно змінили звичаї, традиції, культуру та релігію Єгипту.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які єгипетські фараони відзначилися завойовницькими походами?
2. Куди були спрямовані походи єгипетських царів?
3. За часів правління якого фараона Єгипет досягнув найбільшого розширення?
4. У чому суть релігійної реформи Ехнатона?
5. Який фараон уславився у битві при Кадеші?

Подумайте і дайте відповідь

6. Чим було зумовлено занепад Давнього і Середнього царств?
7. Які причини зміцнення Стародавнього Єгипту у період Нового царства?
8. Чому релігійна реформа Ехнатона викликала спротив жреців і знаті?

Виконайте завдання

9. Обговоріть у групах. Фараони – яскраві представники династій Нового царства.
10. Складіть розповідь на тему: «Єгипетське військо у поході».

Завдання для допитливих

11. Що давало можливість єгипетським фараонам Нового царства здійснювати завойовницькі війни?

§ 11. КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначати здобутки єгипетської цивілізації;
- наводити приклади визначних пам'яток єгипетської культури;
- описувати основні особливості пам'яток єгипетської культури.

Пригадайте:

1. Коли Стародавній Єгипет об'єднався в одну державу?
2. Назвіть визначних фараонів Стародавнього Єгипту?
3. Для чого будувалися піраміди?

1. Писемність

Стіни єгипетських храмів і гробниць, саркофаги, а іноді й прості черепки битого посуду покриті загадковими знаками. Тут можна розгледіти і зміюкобру, і птаха з довгим дзьобом, і піраміду. Але це не прості малюнки. Такі значки єгиптян ще в давнину називали *ієрогліфами* — «священним письмом».

Чітко визначеного напрямку письма у них не було. Писали єгиптяни зліва направо, зверху вниз або навпаки.

Відомо близько 1000 таких знаків, із них найпоширеніших — близько 700–800. Запам'ятати всі знаки було дуже важко, тому письменних людей у Єгипті було мало. В основному володіли грамотою жерці та писці.

Єгипетська «Книга мертвих»

Повчання переписувачів учням

«Будь писарем — він звільнений від усяких повинностей, від роботи мотикою. Ти не будеш тягати кошиків, не будуть тебе сікти різками. Будь писарем, щоб тіло твоє було гладким і рука твоя м'якою. І ти будеш виходити в білому одязі, тебе всі будуть поважати і вітати. Писарі біля ніг владики Єгипту і слухають слова його. Писар — мова його величності, він виконує визначене ним. Читай книгу свою щодня. Вирішуй завдання мовчки, щоб не чути було ані звуку з вуст твоїх. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе...».

Запитання до документа

- Про які переваги роботи писаря говорить учням вчитель?

Єгиптяни писали на різних матеріалах: глині, камені, тканині, дереві. Але найбільш поширеним був папірус. Тростину нарізали тоненькими смужками, потім склеювали хрест-навхрест, просушували та пресували. Виходили величезні сувої.

До XIX ст. ніхто не міг прочитати єгипетські написи. У 1799 р. знайдено дивовижний камінь із ієрогліфами. Одна з копій потрапила до рук французького вченого Жана Франсуа Шампольйона. Він побачив, що перші 14 рядків були написані давньоєгипетськими ієрогліфами, а наступні 32 рядки — давньоєгипетським скорописом і, нарешті, 54 рядки — давньогрецькою мовою. Вчений припустив, що ці надписи однакові за змістом, але викарбувані трьома видами письма. Тоді, опираючись на відому йому давньогрецьку мову, він зіставив дві частини напису і розшифрував перші ієрогліфи, які позначали імена фараонів.

Письмові приналежності єгипетського писця. Давньоєгипетські ієрогліфи

У 196 р. до н.е. єгипетські жерці видали постанову про увічнення коронації Птолемея V. Текст постанови був вирізаний на камені з чорного базальту ієрогліфами, демотичним письмом (скорописом) та грецькою мовою. Цей камінь названо Розеттським, за назвою місця, де його було знайдено, у фортеці Розетта.

Ієрогліфи — давня система письма, де за кожним знаком-малюнком закріплене якесь чітко визначене значення.

2. Наукові знання єгиптян

Математика. У повсякденному житті єгиптян постійно виникала потреба проводити підрахунки: вимірювати рівень води, будувати канали, дамби й піраміди, вести облік урожаю.

Для цього давні єгиптяни використовували чотири арифметичні дії: додавання, віднімання, множення та ділення. Для чисел у них існували спеціальні позначення. Одиниці вони зображали рисочками, десятки — значками у вигляді підкови, сотні у вигляді скрученої мотузки, тисячі — лотоса, десятки тисяч — зігнутого пальця, сотні тисяч — птаха, мільйони — фігурою сидячого бога. Тому, наприклад, число 50 складалося з п'яти знаків 10.

Астрономія. Єгиптяни спостерігали за зірками та планетами й навчилися фіксувати сонячні та місячні затемнення. Знали Венеру, Марс, Меркурій, Сатурн, Юпітер. Вони поділили зоряне небо на 36 сузір'їв, створили карту зоряного неба.

Астрономічні знання застосовували, проектуючи піраміди і храми. На основі спостережень за зірками вже в III тис. до н.е. єгиптяни створили власний сонячний календар. За ним рік мав 365 днів і поділявся на дванадцять частин.

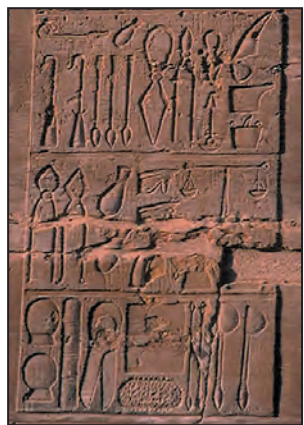
Медицина. З розвитком бальзамування єгиптяни досягли успіхів у галузі медицини. Вони здійснювали розтини небіжчиків, тому добре знали анатомію людини. Зокрема, зробили відкриття, що організмом керує не серце, а мозок. Давні єгиптяни могли лікувати різні хвороби, а також за допомогою медичних інструментів здійснювати складні хірургічні операції.

3. Мистецтво

Архітектура. Оскільки, відповідно до вірувань єгиптян, земне життя було лише «містком» до потойбічного, то житлові будинки вважалися тимчасовим помешканням. Їх споруджували з цегли-сирцю, меблювали тільки необхідним. На відміну від них, «вічні помешкання» — храми та гробниці — будували надзвичайно міцними. Їх зводили з каменю або висікали у скелях. Не випадково єгиптяни дали їм назву «храми мільйонів років».

Починаючи із Середнього царства, замість пірамід єгипетські царі почали будувати храми-усипальниці. Найвідоміші з них, що збереглися до нашого часу, є в містах Луксорі, Карнаці, Абідосі, Абу-Сімбелі. Упродовж 2000 років будувався комплекс храмів у Карнаці. Храм вважали житлом бога, тому в нього могли увійти тільки цар і жерці.

За Нового царства фараонів почали ховати у гробницях, витесаних у скелях поблизу Фів, на глибині майже 90 м. Ця місцевість дістала назву «Долина царів». Найбільш відомою є гробниця фараона Тутанхамона, одна з небагатьох, що не була пограбована. Відкриття гробниці надало можливість скласти уявлення про матеріальний світ єгиптян: речі, якими вони користувалися, одяг.

Давньоєгипетські хірургічні інструменти

Храм Рамзеса II в Абу-Сімбелі

Гробниця Тутанхамона

Скульптура. Давньоєгипетські статуї виготовлені з різноманітного каменю. Рідше для цього використовували дерево, мідь, золото та срібло. Статуї мали різні розміри — від зовсім невеличких до гігантських.

Скульптуру фараона завжди вирізняли великі розміри, урочиста поза, складені на колінах руки, накладна борода, символи царської влади. Жерців, чиновників, писців, ремісників, селян зображали надзвичайно реалістично.

У Давньому Єгипті скульптури мали релігійне значення, їх ставили біля храмів, клали у гробниці й піраміди.

Поширеним скульптурним зображенням був Сфінкс — істота з головою людини чи тварини й тілом лева. Єгиптяни вважали його священним.

Живопис. Майстерність художників Давнього Єгипту вражає не тільки багатством тем і образів, а й технікою виконання і тільки їм притаманними композиційними прийомами у створенні художніх образів.

Уважний глядач помітить, що єгиптяни зображали фігури людей залежно від їхнього становища у суспільстві. Так, фігура фараона була завжди більшою за інші. У гробницях стіни завжди були заповнені зображенням богів, сценами, що показували життя в потойбічному світі.

Музика. Уже за доби Давнього царства існували ударні, струнні та духові музичні інструменти. Найдавнішим ударним інструментом були дерев'яні «калатала», якими відбивали такт. Пізніше з'явилися барабани різної форми та розмірів. Традиційним інструментом була арфа, яка мала форму лука. Її виготовляли з дерева.

У Давньому Єгипті і чоловіки, й жінки використовували косметику. За кількістю фарби на обличчі можна було визначити суспільне становище єгиптянина. Тіні для очей, рум'яна, губну помаду, ароматичні мазі й рідини багаті єгиптяни зберігали в спеціальних посудинах, виготовлених вмілими майстрами із золота або коштовного каміння.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Завдяки чому вдалося прочитати ієрогліфи?
2. Які правила існували у живописі та скульптурі єгиптян?
3. У якому з видів мистецтва єгиптяни досягли, на ваш погляд, найбільших успіхів? Обґрунтуйте свою думку.
4. Які науки розвивалися в Стародавньому Єгипті?
5. Як розвивалась писемність у Стародавньому Єгипті?

Виконайте завдання

6. Складіть перелік з п'яти видатних пам'яток Давнього Єгипту.
7. За допомогою додаткових джерел підготуйте екскурсію долиною пірамід.

Завдання для допитливих

8. З якою метою єгипетські правителі встановлювали обеліски?

§ 12. МІФИ ТА РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- визначати зміст єгипетської міфології;
- наводити приклади єгипетських міфів;
- описувати основні особливості релігії давніх єгиптян.

Пригадайте:

1. Хто такі жерці?
2. Назвіть фараона Стародавнього Єгипту, який намагався впровадити монотеїстичну релігію.

1. Єгипетські боги

Як і всі давні народи, єгиптяни ототожнювали своїх богів із силами природи. Тому в стародавніх єгиптян було безліч богів і богинь. У кожній місцевості поклонялися своїм богам, однак були й божества, єдині для всієї країни. Боги об'єднувалися у велику родину — *пантеон*.

Особливо шанували в Єгипті бога давньої столиці Мемфіса — Птаха. Єгиптяни вірили, що він створив інших богів і весь світ. Бог сонця Ра дарував землі й людям світло, тепло, життя. З часом культ бога Ра злився з культом бога Амона. Амон-Ра був головним богом Єгипетської держави, царем богів.

Бог землі Геб і богиня неба Нут вважалися дітьми Птаха. З усіх давніх народів тільки у єгиптян богом землі був чоловік. Геб зображувався у вигляді людини з головою змії, а Нут — в образі жінки чи небесної корови, усіяної зірками.

Особливо шанували єгиптяни бога мудрості Тота. Той був писарем богів і навчив людей письму, рахунку, різним знанням. Він же був провідником душ у царство мертвих. Зображали Тота у вигляді людини з головою птаха ібіса або у вигляді мавпи.

Бог Амон-Ра

Бог мудрості Тот

Мумія — забальзамоване тіло людини або тварини.

Пантеон — сукупність богів однієї релігії.

2. Озіріс — володар підземного царства

Жителі Давнього Єгипту надавали особливого значення тому, що буде з душею після смерті людини. Життя, вважали єгиптяни, лише тимчасове перебування на цьому світі, мить у порівнянні з вічним існуванням душі в потойбіччі. Для потойбічного життя не тільки готували тіло померлого, перетворюючи його на мумію, а й споруджували «будинки вічності» — піраміди й гробниці. Оскільки для єгиптян загробне життя було таким же реальним, як і земне, то небіжчика забезпечували речами, якими він звик користуватися: одягом, їжею, прикрасами. Військовому клали зброю, землеробові — мотику, писцєві — глиняні таблички.

Отже, й бог Озіріс, що царював у царстві мертвих, був одним з найбільш шанованих.

Озіріс був старшим сином бога землі Геба й богині неба Нут. Як і фараони, він спочатку царював на землі. За його правління люди не знали ні воєн, ні хвороб, ні голоду. Озіріс навчив єгиптян землеробству і виноградарству, будівництву міст, добуванню мідної та золотої руди, мистецтву лікування і писемності. Бог пустелі, вітру та війни Сет вирішив знищити його. Спочатку він виготовив саркофаг, а тоді влаштував свято, на яке запросив Озіріса. Тут Сет оголосив, що саркофаг буде подарований тому, кому підійде за розміром.

Коли Озіріс ліг у нього, саркофаг закрили кришкою, запечатали свинцем і кинули в Ніл. Але бог воскрес із мертвих. Він залишив трон синові Гору, а сам став царювати й вершити суд у царстві мертвих. Гор був останнім богом на землі, оскільки інші вищі істоти переселилися на небо. Гор протягом 80 років боровся проти Сета. Зрештою, він потім передав царський трон людським правителям — фараонам.

Бог Озіріс

Саркофаг — кам'яний ящик із зображеннями магічних символів та заклинаннями, у якому розміщувалася домовина з тілом.

Озіріса зображали поміж дерев у вигляді людини з зеленою шкірою. Єгиптяни вважали, що кожного року Озіріс помирає та відроджується до нового життя. Сета зображали зі звіриним обличчям і вогняним волоссям. Народився Сет за три дні до Нового року, тому єгиптяни вважали цей день нещасливим.

3. Підземний світ. Царство мертвих

Жителі Єгипту вірили, що підземне царство розташоване далеко на заході і, щоб дійти без перешкод до Озіріса, потрібно знати багато заклинань.

Їх записували жерці до «**Книги мертвих**». Діставшись до «Великого Будинку Двох Істин», де царював Озіріс, померлий поставав перед його судом.

Долю померлого вирішували 42 судді. Праведність душі визначали за допомогою ваг. На одну чашу клали серце (у ньому, на думку єгиптян, містилася душа), на другу — перо богині Маат, що символізувало правду.

Якщо серце переважувало, то померлий був грішником, і чудовисько Амту — лев з головою крокодила — з'їдало його. Якщо померлий не мав гріхів, то оживав для подальшого вічного життя у раю — Іару.

4. Муміфікація

Коли єгиптяни ще не знали таємниці бальзамування, тіла померлих закопували у гарячий пісок пустелі. Згодом відкрили речовини, які дали можливість зберегти тіло від руйнування. Бальзамуванням займалися тільки фахівці, які знали його секрети. За їхньою роботою наглядали жерці. Муміфікація потребувала великих коштів, тому зберегти тіло небіжчика таким чином могли дозволити собі лише заможні єгиптяни, зокрема фараони та їх оточення.

Мумія

Бальзамування (муміфікація) — спеціальна обробка тіла небіжчика, яка давала змогу зберегти його від тліну та розпаду.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які боги були загальноєгипетські?
2. Який бог був головним у Єгипетській державі?
3. Хто з богів управляв Царством мертвих?
4. Що таке мумія?

Поміркуйте і дайте відповідь

5. Як пов'язані між собою релігія і процес муміфікації?
6. Чому у єгиптян богом землі був чоловік, а не жінка, як в інших народів?

Виконайте завдання

7. Відповідно до назви єгипетських богів укажіть сферу їхньої діяльності.
8. Складіть розповідь: «Створення мумії».

Завдання для допитливих

9. Обговоріть у групах. Чому багато єгипетських богів мали голови тварин?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Міфи та релігія Давнього Єгипту

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TIP3.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TIP3.pdf)

§ 13. ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ДВОРІЧЧЯ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- визначати вплив природно-географічних умов на розвиток цивілізації Дворіччя;
- називати хронологічні межі розквіту Вавилону за правління царя Хаммурапі;
- показувати на карті територію Дворіччя;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «місто-держава», «закон».

Пригадайте:

1. Коли виникла цивілізація в долині Нілу?
2. Яку систему землеробства застосовували в Єгипті?
3. Чому Єгипет називали «дар Нілу»?

1. Географічне положення і природа Південного Дворіччя

У горах *Вірменії* беруть свій початок дві великі річки: **Євфрат** і **Тигр**. Вони течуть на південний схід і впадають у **Перську затоку**. Країну, яка була в давнину розташована на берегах цих двох річок (по середній і нижній течії), називають **Дворіччям**. Греки називали її **Месопотамією**, що їхньою мовою означає **Межиріччя**. Через річкові наноси за багато віків і тисячоліть південний берег Перської затоки обмілів, сама затока відступила на південь.

Розлиття Євфрату і Тигру не таке, як розлиття Нілу, — коротке, бурхливе й часто несподіване. Коли навесні в горах Вірменії розпочинається танення снігів, обидві річки переповнюються, виходять із берегів і заливають околиці.

У найдавнішу епоху територія Південного Дворіччя була малопридатна для розселення людей. Перші поселенці, мабуть, прибули сюди не добровільно, а гнані тяжкою необхідністю (нестачею харчів чи натиском ворогів).

Євфрат

www.bohdan-digital.com/
dodatok/024.pdf

2. Перші жителі Південного Дворіччя

У IX–VIII тис. до н.е. у долині Євфрату і Тигру з'явилися перші жителі. Масове заселення відбулося у V–IV тис. до н.е. Південну частину Дворіччя біля Перської затоки заселили *шумери*. Тому ця країна стала називатися *Шумер*. Північніше розселились *аккадці*. Їх держава називалася *Аккад*. Вони відрізнялися від шумерів мовою.

Головним заняттям населення Південного Дворіччя у VI–IV тис. до н.е. було землеробство і скотарство. У Дворіччі вирощували зернові культури —

просо, ячмінь, пшеницю, які давали високі врожаї двічі на рік.

Жителі Південного Дворіччя займалися також полюванням і рибальством.

Каменю, металів і лісу в Південному Дворіччі не було. На місці в достатку були лише глина й очерет, які широко використовувалися. Тому спочатку житла плели з очерету, який обмазували глиною.

Єдиним деревом була **фінікова пальма**, яку мешканці називали «**деревом життя**». Її плоди використовували в їжу, кісточки фініків були паливом, із волокон кори плели мотузки і кошики, листя застосовували як будівельний матеріал для покрівлі, а саму пальму, в разі потреби, як деревину.

Головним багатством Південного Дворіччя була земля. Дуже родючі ґрунти дозволяли збирати великі врожаї.

Однак займатися хліборобством у несприятливих природних умовах було важко. На півночі, в Аккаді, не вистачало води для зрошення. А на півдні, в Шумері, навпаки, часто відбувались повені, і місцевість була заболочена. Але люди не відступали перед труднощами. Вони будували канали для зрошення землі та осушення боліт. Споруджували штучні насипи, дамби і водоймища. Тобто в **Дворіччі**, як і в Єгипті, **сформувалось іригаційне землеробство**.

Наполеглива праця жителів Південного Дворіччя та будівництва водних споруд перетворили цю річкову долину з непривітного краю у квітучу країну.

3. Клинопис

Господарські потреби вимагали ведення ділових записів. Але папірус на берегах Євфрату і Тигру не ріс. Жителі Дворіччя навчилися писати гострою паличкою на маленьких табличках із вогкої глини.

Спочатку в Дворіччі, як і в Єгипті, «писали» малюнками. Але на вогкій глині важко намалювати складний знак чи літеру, до того ж це вимагало багато часу. Легше було витискувати окремі рисочки — **клинці**. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя називають **клинописом**. Кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф.

Із життя шумерів

Табличка із клинописом шумерів

4. Міста-держави Південного Дворіччя в IV–III тисячоліттях до н.е. Держава Саргона

Освоєння людьми багатств Дворіччя привело до виникнення міст. На півдні — *Ур, Урук, Ереду, Лагаш*, а на півночі — *Аккад, Марі, Ашшур*. Зазвичай вони розташовувалися на підвищеннях і були захищені мурами. Чисельність населення у деяких з них сягала 40–50 тис. осіб.

Найбільш важливими спорудами міст були зрошувальна система та головний храм — **зиккурат**. Спочатку важливі питання життя міста вирішувалися на зборах. Але в ситуаціях, коли рішення потрібно було прийняти швидко (бурхлива повінь, термінові роботи або ремонт зрошувальної системи), жителі міст призначали людину, яка вирішувала нагальні питання повсякденного життя. Його називали «енсі». У часи небезпеки шумери обирали царів — лугалів, які виконували роль військового командира. Інколи влада енсі й лугаля зосереджувалася в одних руках. Згодом почали передавати владу в спадок. Так, влада, яка раніше належала народові, перейшла до однієї особи — **монарха** (від грец. «один правлю»).

Зиккурат царя Ур-Намму

Глиняна табличка і глиняний конверт

Житло в Месопотамії

Кожне місто було столицею невеликої держави, до якої входили власне місто та навколишні поселення. Тому таке невелике державне утворення історики називають **місто-держава**.

Головним будівельним матеріалом у Дворіччі була глина, з якої робили цеглу. Із неї будували все — житлові будинки, храми, палаци. У Дворіччі було мало палива. Тому цеглу не обпалювали, а просто сушили на сонці.

Місцеві хлібороби винайшли плуг, яким було зручно орати ґрунт.

Шумери розводили дрібну та велику рогату худобу. Під час оранки у плуг запрягали биків та ослів, з їх допомогою також молотили хліб.

У містах працювали вмілі ремісники. Майже все виготовляли з глини: винні бочки, посуд, дитячі іграшки, серпи з кам'яними зубцями, цвяхи, труби і навіть домовини.

У III тис. до н.е. ремісники почали виробляти знаряддя праці та зброю з бронзи.

Міста були також місцем жвавої торгівлі. Жителі Дворіччя обмінювали в інших народів зерно, вовну, тканини й фініки на дерево, камінь і метали.

Між містами-державами Дворіччя точилася боротьба за родючі землі. Для захисту своїх земель кілька міст об'єднувалися у військові союзи. Згодом такі союзи ставали постійними. Так у Дворіччі постають перші великі держави — Аккад, Шумер, Елам.

У Дворіччі іноді траплялися великі повені — потопи. Найбільші потопи сталися близько 3300 та 2900 років до н.е. Шумери стали вести відлік своєї історії саме від цих подій. Час відраховували в поколіннях, наприклад: «У третьому поколінні після Потопу в Уруці правив Гільгамеш».

Одним із визначних царів Аккаду був **Саргон** (2316–2261 рр. до н.е.), ім'я якого в перекладі означає «істинний цар». Коли царя Кіша усунули від влади, Саргон узяв на себе управління містом, а згодом став царем держави.

Посівши престол, він вирішив підкорити Шумер, що й успішно зробив. Також Саргон завоював Сирію, Елам і створив велику державу, що об'єднала все Дворіччя.

Найвищого розквіту збудована Саргоном держава досягла за **Нарам-Суена** (бл. 2236–2200 рр. до н.е.). Правитель називав себе величним богом, царем чотирьох сторін світу і наказав зображати себе в головному уборі, прикрашеному рогами, які вважалися символом влади богів. Після смерті Нарам-Суена держава Саргона поступово занепадала через бездарність правителів і зовнішні вторгнення.

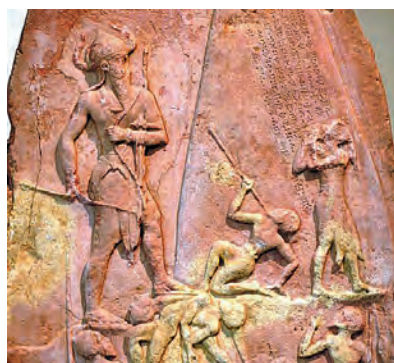
Дворіччя знову розпалося на окремі держави, які вели боротьбу між собою. У цій боротьбі посилювалася могутність міста Вавилон.

5. Утворення Вавилонської держави. Правління Хаммурапі

Місто Вавилон виникло у XXIII ст. до н.е. Засновники — шумери — називали його Кадінгірр, що в перекладі означає «ворота бога», по-аккадськи — Бабілі. Після завоювання міста амореями за ним закріпилася саме аккадська назва — Вавилон. Амореї, що заснували першу вавилонську династію, збудували мури

*Маска Саргона
Аккадського*

*Стела Нарам-Суена із Суз.
Перемога царя
над луллубеями*

Руїни Вавилону. 1932 р.

навколо міста та проголосили його столицею своєї держави. Так почалась історія **Давньовавилонського царства**.

Вавилон розташований у дуже зручному місці — в самому центрі Дворіччя, де річки Євфрат і Тигр сходяться найближче. Тут зосереджувалися також водні й караванні шляхи Передньої Азії. Він стає значним торговельним центром і столицею самостійного царства. Найбільшої могутності у II тис. до н.е. досягає Вавилон за царя *Хаммурапі*, який правив з 1792 по 1750 р. до н.е.

Упродовж майже 30 років він безперервно воював і підкорив території міст-держав Дворіччя.

Хаммурапі став царем у молоді роки, але правив мудро та розважливо. Він здійснив важливі зміни в країні. Спершу скасував борги бідняків, підпорядкував собі храми, країну поділив на області, якими керували царські чиновники. Дбаючи про добробут, упорядкував податки, заборонив продаж землі за борги та встановив контроль над торгівлею.

Але найбільше цар прославився складанням збірки законів (кодексу), що мала 282 параграфи.

Закон — тут: це письмовий документ, в якому закріплені правила, визначені державою. Роль закону полягає в регулюванні відносин у суспільстві.

6. Закони Хаммурапі

На початку XX ст. археологи знайшли стовп із твердого чорного каменю, вищий за зріст людини. Майже весь він укритий написами. У верхній частині було зображення: на троні сидить бородатий бог сонця Шамаші, перед ним, нижчий на зріст, у шанобливій позі стоїть цар. Бог сонця вручає Хаммурапі жезл — знак влади над людьми. Все, що відбувається на небі і на землі, бачить сонце. Шамаш — небесний володар та суддя, а Хаммурапі — земний.

Та головне, що вирізьблено на цьому чорному камені, — **закони Хаммурапі**, єдині для Вавилонського царства. За цими законами судили тих, хто порушував установлені в державі порядки та правила.

Цар Хаммурапі отримує закони від сонячного бога Шамаша (рельєф)

Глиняна табличка з текстом прологу до законів Хаммурапі

Під час царювання Хаммурапі покарання були дуже жорстокими, часто винного засуджували до смерті (за вбивство, крадіжку власності) чи скалічення. Більш легкими покараннями вважалися нанесення ударів батогами чи вигнання з рідних місць. Хаммурапі вбачав справедливість у тому, щоб відплатити, як кажуть, «око за око, зуб за зуб»: не завдавай іншому такої образи чи шкоди, яку сам не хочеш зазнати або відчувати.

Суворі кара чекала тих, хто недбало ставився до виконання своїх професійних обов'язків: до укріплення дамб, каналів тощо. Якщо будівельник погано збудував будинок, той завалився, і хтось загинув, наприклад, син господаря, то за це треба вбити сина будівельника. У законах Хаммурапі згадувались і раби («вардуми»). Рабів купували і продавали так само, як домашню худобу і будь-яке інше майно. За вбивство раба карали так само, як і за вбивство вола. Раб міг користуватися майном, навіть мати свого раба чи рабиню, одружуватися з вільною людиною.

Оренда — це тимчасове користування чим-небудь за певну плату.

Із законів ми дізнаємося, що іноді людина брала в *оренду* землю, сади, худобу. Таку людину називали *орендатором*. За користування полем він платив *орендну плату* — третину врожаю, за сад — половину.

Іноді хлібороби потребували землі, насіння і худоби, ремісники — сировини, а дрібні торговці — товарів. Тоді вони брали зерно чи гроші в борг під проценти. І якщо хлібороб брав у борг п'ять мішків зерна, то через рік зобов'язаний був повернути вже шість мішків. Деякі люди, що давали майно чи гроші під проценти, при цьому наживались, їх називають *лихварями*.

Якщо людина не могла повернути взятого в борг, то часто змушена була відробляти його в господарстві позикодавця. Борг відробляв не сам боржник, а його дружина або діти, причому тільки протягом трьох років. Це називається **кабалою**.

Помер Хаммурапі в 1750 р. до н.е. За час правління його наступників Вавилонське царство поступово занепадало. Ослаблене внутрішніми чварами, воно розпалося на дрібні держави. Близько 1600 р. до н.е. під ударами завойовників Вавилонія припинила своє існування.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Розкажіть про природні умови та жителів Південного Дворіччя.
2. Які інші назви має Дворіччя?
3. Яку частину Дворіччя називали Шумером, а яку — Аккадом?
4. Як називається система письма, винайдена мешканцями Дворіччя?
5. Який правитель першим об'єднав Дворіччя під своєю владою?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Чому в Єгипті Ніл, що розливався, називали добрим богом, а в Двортіччі обидві річки (особливо Тигр) вважалися злими богами?
7. Чому міф про всесвітній потоп народився саме у Двортіччі?
8. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що найважливішою ознакою держави є наявність писаних законів? Свою відповідь обґрунтуйте.
9. Що в законах Хаммурапі здається вам справедливим, а що несправедливим?

Виконайте завдання

10. Порівняйте писемність жителів Південного Двортіччя з писемністю єгиптян. Що в них було спільного, а що — відмінного?
11. На основі аналізу законів зробіть висновок про ставлення царя Хаммурапі до своїх підданих. Про кого турбувався Хаммурапі в своїх законах?
12. Поясніть слова: «оренда», «орендна плата», «лихвар», «кабала».

Завдання для допитливих

13. Хаммурапі багато та успішно воював, але в передмові до своїх законів вихвалявся не перемогами, а своєю справедливістю. Як ви гадаєте, чи він прикидався, чи говорив те, що думав?

§ 14. ФІНІКІЙСЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- називати хронологічні межі Ізраїльсько-Іудейського царства;
- показувати на карті розташування фінікійських міст-держав та їх колоній, кордони Ізраїльсько-Іудейського царства;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «колонізація», «Біблія», «пророки»;
- характеризувати діяльність Давида і Соломона;
- здійснювати за допомогою вчителя аналіз Біблії як історичного джерела.

Пригадайте:

1. Що таке місто-держава?
2. Які держави, що ви вивчали, прагнули підкорити територію Східного Середземномор'я?

1. Географічне положення та природні умови Фінікії. Заняття жителів країни

Уже в глибоку давнину на східному узбережжі Середземного моря виникли поселення *фінікійців*. Країна, яку вони населяли, називалася *Фінікією*. Нині на місці стародавньої Фінікії розташована держава *Ліван*.

У Фінікії не було великих річок і долин із родючими ґрунтами. Мало було також місця для полів і пасовищ. Проте було поширене садівництво. Фінікійці вирощували виноград та оливкові дерева. Із оливок вони вичавлювали

духмяну олію, з винограду робили вино. Олію та вино обмінювали на пшеницю. *Ліванські гори* славилися кедровими та дубовими лісами.

У Фінікії сходилися караванні й морські торгові шляхи з Дворіччя, Єгипту, Греції та інших країн. З часом фінікійські поселення перетворилися на багаті торгові міста. На півночі розкинулося місто, яке греки іменували Бібл. Найбільше фінікійське місто греки називали Тир. Третє найбільше місто називалося Сідон, що означало «місто риболовлі».

Кожне фінікійське місто мало свого правителя — царя. Він був залежним від ради вельмож і від народних зборів.

Далеко за межами країни славилися вироби фінікійських ремісників: ювелірів, ливарників, будівельників, ткачів, різьбярів по дереву та слоновій кістці. У Фінікії стали виготовляти скло різноманітних сортів: від темного і непрозорого до прозорого.

Фінікійці вважалися в стародавні часи найкращими кораблебудівниками. З кедрів та дубів майстри будували швидкохідні кораблі.

Фінікійські мореплавці для налагодження постійних торговельних зв'язків з віддаленими землями стали засновувати свої поселення — **колонії**.

Таким чином у XII–VI ст. до н.е. на узбережжі й островах Середземного моря поступово з'являються фінікійські колонії. Спочатку вони були на *Кіпрі*, у *Північній Африці* та на *Піренейському півострові*, а трохи згодом — в далекій *Англії (Британії)* та західноафриканському узбережжі.

Колонії фінікійських міст, як правило, ставали незалежними від Фінікії, лише підтримували з нею дружні зв'язки. Найбільшою колонією міста Тир у Північній Африці стає *Карфаген*. З часом він стане багатим і головним містом могутньої держави, яка встановила своє панування у Західному Середземномор'ї.

Давнє місто Бібл (Тубл). Руїни

Фінікійська колонізація Середземномор'я

Руїни Карфагена. Фото К. Мангарта

2. Фінікійський алфавіт

Фінікійські купці вели жваву торгівлю. Торгові записи слід було вести швидко. Ієрогліфи і клинопис були для цього надто складними. Фінікійці використали досвід єгиптян та вавилонян, у яких були знаки не тільки для слів, а й для окремих приголосних звуків. **Наприкінці II тис. до н.е. у Фінікії винайдено алфавіт.** Він мав 22 знаки. Літери нагадували зображення предметів, назви яких починалися з цих літер. Алфавіт був простішим і зручнішим, ніж клинопис, тому він швидко поширився серед народів Близького Сходу, а згодом й інших країн.

Фінікійський алфавіт перейняли *греки*. Деяким знакам вони надали значення голосних. Від фінікійського та грецького абеток походять майже всі алфавіти світу, в тому числі й українська *абетка*.

Фінікійське письмо

3. Виникнення Ізраїлю та Іудеї

Понад 3 тис. років тому в Палестину прийшли кочові племена ібрі — «зарічні люди». Так називали давніх євреїв, що належали до групи семітських народів. Вони витіснили звідти філістимлян. Із часом євреїв підкорили єгиптяни й насильно переселили в свою країну, перетворивши на рабів. Там вони займалися будівництвом, ремеслом, були слугами у заможних єгиптян. У XII ст. до н.е. єгипетський фараон відпустив євреїв на батьківщину. Вихід 600 тис. євреїв з Єгипту до Палестини, за переказом, очолив **пророк Мойсей**. Він був для них і вождем, і священиком, і суддею. Згідно з Біблією, вів Мойсей свій народ у Палестину 40 років. За цей час змінилося три покоління — мудрий провідник чекав, доки помруть ті, хто був народжений рабом.

Саул — перший цар Ізраїлю.
З картини Рембрандта

На межі XI–X ст. до н.е. на півночі Палестини євреї утворили державу **Ізраїль**. За легендою, засновником і першим царем її був **Саул** (1020–1000 рр. до н.е.). У цей час на півдні Палестини виникла ще одна держава євреїв — **Іудея**.

4. Царство Давида й Соломона. Пророки

Після кривавих братовбивчих воєн Ізраїль та Іудея об'єдналися — утворилася держава, відома в історії як **Давньоєврейське царство**. Вважають, що правителем новоствореної держави був **Давид** (1000–965 рр. до н.е.).

Наприкінці свого життя він писав релігійні гімни-псалми та готувався до побудови найважливішого для євреїв **храму** — **Єрусалимського**, який став

символом стійкості та єдності єврейського народу. Храм цей було побудовано за правління царя Соломона.

Правління Давидового сина — **Соломона** (965–928 рр. до н.е.) називають «Золотим віком» Давньоєврейської держави. Його вважали мудрим правителем.

Соломон розширив територію держави, захопивши сусідні землі, та поділив країну на 12 частин, кожна з яких упродовж місяця утримувала царя і його найближче оточення. Цар збільшив податки та запровадив обов'язкові чотиримісячні роботи на будівництві, яке розгорнулося в країні. Навколо Єрусалима, Мегіддо та інших міст були споруджені могутні захисні мури. У столиці збудували величний царський палац і храм бога Ягве. **За правління Соломона Єрусалим став політичною та релігійною столицею євреїв.**

Особлива роль у Давньоєврейському царстві відводилася пророкам. Євреї часто потерпали від нападів ворогів, їхні землі захоплювали сильніші сусіди. У такі моменти дуже цінною була порада мудрої та досвідченої людини. Жили пророки, переважно вихідці з низів суспільства, при царському дворі та храмах. Вони виконували роль ясновидців і проповідників, пропагували покірність цареві, але іноді були активними учасниками двірцевих інтриг.

Пророк Мойсей написав п'ять перших книг Біблії. В іудаїзмі вони мають назву «**Тора**». Історія зберегла згадку про те, що в XI ст. до н.е. пророк Самуїл благословив на царювання Саула. У VI ст. до н.е. пророк Єремія закликав євреїв, які вже не мали власної держави, підкоритися волі вавилонян, щоб зберегти свої звичаї і традиції. Саме завдяки пророкам та їхній діяльності єврейський народ, який протягом багатьох століть зазнавав переслідувань з боку володарів Єгипту та держав Дворіччя, не був знищений.

Давид. Художник Педро Берругете

Соломон. Невідомий художник XIX ст.

Після смерті царя Соломона Давньоєврейська держава розпалася. У 722 р. до н.е. цар Саргон II установив владу Ассирії над землями євреїв і змусив їх платити данину. На початку VI ст. до н.е. місто Єрусалим підкорив володар Нововавилонського царства Навуходоносор II, який забрав євреїв у «вавилонський полон». Після завоювання Вавилону персами останні дозволили євреям повернутися на свої землі. Але землі євреїв, що так і не об'єдналися у єдину державу, пізніше, у 332 р. до н.е., захопив Александр Македонський. Згодом вони увійшли до складу Єгипетської держави. У 63 р. до н.е. ці землі стали римською провінцією, а після повстання євреїв проти римського панування римляни знищили Єрусалимський храм і розпорошили цей народ по всій території імперії.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Де розташована Фінікія?
2. Назвіть головні міста Фінікії.
3. Які головні заняття мешканців Фінікії?
4. Коли виникла перша єврейська держава? Хто був її першим правителем?
5. Ким була заснована єдина держава євреїв?
6. За якого правителя було зведено Єрусалимський храм?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. З якою метою фінікійці засновували колонії?
8. У чому переваги фінікійського алфавіту перед писемністю Стародавнього Єгипту чи Дворіччя? У чому його недоліки?
9. Яка роль пророків у єврейській історії?

Виконайте завдання

10. Порівняйте заняття фінікійців із заняттями жителів Стародавнього Єгипту і Південного Дворіччя. Вкажіть загальні риси і відмінності.
11. Визначте основні відмінності історії євреїв від історії сусідніх народів.

Завдання для допитливих

12. Як ви гадаєте, чому єврейському народові вдалося зберегти власні релігію і культуру під владою завойовників?

§ 15. НОВОАСИРІЙСЬКЕ ТА НОВОАВІЛОНСЬКЕ ЦАРСТВА. ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА АХЕМЕНІДІВ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати Перську державу Ахеменідів;
- розповідати про Новоасирійське та Нововавилонське царство;
- називати часи правління Ашшурбаніпала, Навуходоносора II, Дарія I.

Пригадайте:

1. Хто такі фінікійці? Де й коли вони жили?
2. Що ви можете розповісти про Давньоєврейське царство?
3. Хто такі пророки? Яких пророків ви знаєте?

1. Утворення Ассирійської держави

Ассирією називали гірську частину на півночі Дворіччя. Її центром було місто Ашшур, яке розташовувалося у середній течії річки Тигр. У XVIII ст. до н.е. Ассирію захопив давньоавілонський цар Хаммурапі. Ослаблення та занепад Давньоавілонської держави дали можливість ассирійцям

Ассирійські воїни

у XIV ст. до н.е. розпочати будівництво власної держави. Вона постала у безперервних війнах із сусідами.

Ассирійці зажили слави одного з найжорстокіших народів давнини. Вони не тільки вбивали полонених, захисників міст, а й вивозили із завойованої країни правлячу верхівку, чиновників і ремісників. Цим самим надовго унеможливлювали спротив підкорених. Але жорстокість ассирійців, що демонструвала їхню силу, була водночас і їхньою слабкістю — підкорені ніколи не могли змиритися із пануванням завойовників.

2. Ассирійська армія. Завоювання Ассирії

Ассирія однією з перших озброїла свою армію залізною зброєю, що давало їй перевагу перед іншими арміями. Ассирійський воїн мав гостроверхий мідний шолом, довгий спис із залізним вістрям, великий щит, оббитий бронзою, металеві захисні пластини на ногах.

Грозою для ворогів була також ассирійська кіннота, що пересувалась лише на конях певних порід. Учені вважають, що ассирійці вперше в історії людства в IX ст. до н.е. створили цей рід військ. Страшною зброєю ассирійців були бойові колісниці. Під час бою в колісниці перебувало три воїни: візник, лучник та зброєносець, який прикривав їх щитом.

Воїни вміло використовували облогові башти й тарани для штурму міст.

Оповідь ассирійського царя про похід

«Під час мого походу 22 царі, раби, підвладні мені на березі моря, серед моря і на суші, принесли мені свої великі дари й цілували мої ноги... Поспішаючи на підмогу царям і намісникам, які в Єгипті були підвладними мені рабами, я швидко рушив і дійшов до Карбаніта. Тарку, цар Єгипту й Ефіопії, почувши про наближення мого походу, зібрав своїх воїнів на бій, на битву і січу. З допомогою Аяшіура, Бела і Набу, великих богів, моїх володарів, що йдуть на моєму боці, в битві серед широкого поля я завдав поразки його воїнам».

Запитання до документа

- Що насправді, на вашу думку, мало вирішальне значення для перемоги ассирійського царя в Єгипті?

Відомим завойовником був цар Ассирії **Тіглатпаласар I** (1115–1077 рр. до н.е.). За його правління Ассирійська держава простягалася від узбережжя Середземного моря до верхів'їв Тигру. У цей час держава зміцнилася економічно. Успішно розвивалося землеробство, що дало можливість збільшити запаси зерна порівняно з попередніми періодами. Набувала розвитку торгівля. Згодом ассирійці контролювали всі торговельні шляхи Передньої Азії, крім тих, що проходили через Палестину.

Тіглатпаласар I був не лише визначним полководцем, будівничим, а й дипломатом. За успішне укладення союзу із давнім ворогом — Єгиптом — фараон подарував йому живого крокодила, що вважався символом добрих намірів.

Період найвищого розквіту Ассирії почався за царя **Тіглатпаласара III** (745–727 рр. до н.е.). Маючи найбоєздатнішу в Двोरіччі армію, Тіглатпаласар III підкорив Сирію, Вавилонське царство, яке на той час було ослаблене, та поширив владу ассирійців на території від Єгипту до Перської затоки й Закавказзя і **створив першу в історії імперію**.

Імперія — велика держава, до складу якої входять підкорені народи.

Тіглатпаласар III

3. Загибель Ассирійської держави

Як і будь-яка держава, побудована на насильстві над завойованими народами, Ассирія була приречена на нетривале існування. Постійні війни та боротьба за владу у верхівці суспільства, багатотисячні повстання на підкорених територіях ослабили її.

У 614 р. до н.е. вавилоняни, що звільнилися від влади Ассирії, розпочали наступ на Ніневію. Тим часом їхні союзники — мідійці — вщент зруйнували давню столицю Ассирії Ашшур.

У 612 р. до н.е. вже об'єднані сили вавилонян і мідійців взяли в облогу Ніневію. Облога міста тривала три місяці. Воно було захоплене, розграбоване, зрівняне із землею. Залишки ассирійської армії разом з єгиптянами дали свій останній бій у 605 р. до н.е. біля Кархемиша. Колись могутня держава швидко розпалася, а її землі були взяті під контроль правителями Вавилону.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/027.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/027.pdf)

4. Утворення Нововавилонського царства

Після загибелі Давньовавилонської держави тривалий час Вавилон був під іноземним пануванням. Але і за цих часів він був багатим і великим містом.

У IX ст. до н.е. на територію Вавилонії прийшли напівкочові племена халдеїв. Згодом вони не тільки оселилися у південних містах Двोरіччя, перейняли культуру й релігію вавилонян, а й посіли панівне становище у суспільстві.

Халдейський цар Набопалассар (625–605 рр. до н.е.). **вважається засновником Нововавилонського царства** (625–539 рр. до н.е.). Його син **Навуходоносор II** (605–562 рр. до н.е.) був великим завойовником. Він розширив кордони держави, завоювавши території від Іранського нагір'я до Єгипту. Також Навуходоносор розгорнув грандіозне будівництво у столиці держави — Вавилоні. Було споруджено вели-

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/028.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/028.pdf)

Навуходоносор II

ку кількість палаців, храмів, каналів і укріплень. Його правління — період найвищого розквіту Нововавилонського царства.

Населення Вавилону поділялося на вільних людей і рабів, а також на служителів храмів і мирян.

Храми в царстві були державою в державі. Так, храм Есагіла володів половиною земель країни. Представники храму відповідали за торговельні відносини з іншими державами.

Серед мирян найнижчою верствою були раби. Проте рівень життя раба в заможному господарстві міг бути вищим, ніж у вільного селянина. Вільні громадяни займалися ремеслами. Серед них виділялися ткачі, каменярі, цеглярі, ковалі тощо.

5. Вавилон — найбільше місто Дворіччя

Місто Вавилон на початку своєї забудови мало вигляд чотирикутника площею близько 400 га. Сторони цього чотирикутника були зорієнтовані за сторонами світу. Річка Євфрат поділяла місто на дві частини. На лівому березі розташовувалося Старе місто, а на правому — Нове. У період найвищого розквіту Вавилону за царя Навуходоносора II було побудовано навколо Нового міста мури завдовжки майже 18 км. Вони були такими широкими, що на них могли роз'їхатися дві колісниць, запряжені четвірками коней. Площа міста в цей час сягала 1000 га, а чисельність населення — 500 тис. осіб. Своєю величчю вражали вулиці, палаци і десятки храмів.

Серед воріт, присвячених богам, своєю красою вирізнялися Ворота богині Іштар. Вони були парадним входом до міста. Від Воріт Іштар починалася найвеличніша в світі на той час Дорога процесій. Ще одним дивом Вавилону був величезний палац Навуходоносора II.

Неподалік нього розташовувалися «Висячі сади», які давні греки пізніше назвали одним із чудес світу. Ця багаторівнева будівля, схожа на ступінчасту піраміду, майже вся була вкрита рослинами. На кожному рівні росли пальми, кипариси та інші дерева. Для їх зрошення вавилоняни створили складну систему поливу. У середині споруди працювали пристрої, які постачали воду з Євфрату на кожний з рівнів. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський писав, що ці сади були збудовані

Ворота богині Іштар.
Фото Р. Нортон

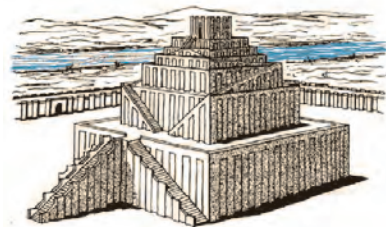
Сади Семіраміди (реконструкція Мартена ван Гемскерка)

царицею Шаммурамат (Семірамідой) близько 800 р. до н.е. Однак, за іншими даними, висячі сади Навуходоносор II подарував своїй дружині Амітіс, і відбулось це майже через 200 років після смерті Семіраміди.

Головною спорудою міста була Вавилонська вежа. За задумом, мала з'єднувати землю і небо, на якому жили боги.

Вежа розташовувалася біля головного храму Вавилону — Есагіла. Вона мала 8 рівнів і сягала у висоту майже на 100 м. У чотирьох кутах святилища були закріплені золоті роги — символ верховного бога Мардука, якому присвячувалась Вавилонська вежа.

Вавилонська вежа

У 1899 р. розпочалися розкопки Вавилону, які тривали 18 років. Очолював експедицію Роберт Кольдевей. Під час досліджень було знайдено руїни Вавилонської вежі, «Висячих садів», царського палацу, залишки моста через Євфрат, мурів та вулиць міста.

6. Природа Іранського нагір'я. Виникнення Перської держави

На схід від Вавилонії простягається з усіх боків оточене горами величезне **Іранське нагір'я**. На сході воно межує з долиною річки Інд, на півночі досягає Каспійського моря, а на півдні — Перської затоки. Велику частину нагір'я займають степи та пустелі.

У західних долинах **Ірану** земля зрошувалась завдяки струмкам, які стікали з гір. Там можна було займатися землеробством. Східну частину Іранського нагір'я займає степ. Головним заняттям населення було скотарство.

Іранське нагір'я багате на корисні копалини, особливо метали: золото, срібло, мідь, свинець, залізо.

Населяли Іранське нагір'я численні племена та народності: *мідійці, перси* та ін. Дякі з них займалися хліборобством, інші кочували зі своїми стадами худоби.

У VII ст. до н.е. іранці об'єднались навколо одного з племен — мідійців. Мідія з часом стає однією з найсильніших держав Передньої Азії.

У 553 році до н.е. проти володарювання Мідії підняли повстання племена персів. Його очолив перський правитель **Кір II**, який створив сильне військо і вже через три роки підкорив Мідію. Згодом із величезним військом він рушив далі на за-

Іранське нагір'я.
Фото А. Моджтагеді

хід. Кір завойовував одну країну за одною. Підкорив Лідію, але взяти штурмом Вавилон з надзвичайно міцними стінами було неможливо. Він наказав спустити рівень води Євфрату. Таким чином його воїни змогли пройти бродом і взяти твердиню.

Після цієї перемоги владу персів над собою добровільно визнали Фінікія, Сирія та Палестина. Держава Кіра простяглася від кордонів Індії на сході до грецьких міст на заході.

Завоювання персів не припинилися і після загибелі Кіра. Його син *Камбіз* продовжив завоювання і в 525 р. до н.е. підкорив Єгипет. Щоб утримати владу, Камбіз залишився в Єгипті на три роки, але невдовзі помер. Тоді царем став його двоюрідний брат Дарій I (Дарявахуш) (522–486 рр. до н.е.). «Цар царів» — так його називали піддані. Він правив Персією упродовж 36 років.

Кір II

Легендарним засновником Персії вважають Хахаманіша (700–675 рр. до н.е.) із роду Ахеменідів, тому жителів країни називають ахеменідами. Найдавнішою столицею країни було місто Аншана.

За легендою, Дарій I прийшов до влади внаслідок домовленості. Претенденти на владу вирішили, що царем стане той, чий кінь першим заїрже біля міських воріт на сході сонця. Сталося так, що кінь Дарія приніс своєму господареві царський титул і владу.

7. Перське царство за Дарія I

Дарій отримав у спадок величезну державу, кордони якої він іще більше розширив, здійснивши успішні походи в Індію, Грецію, Малу Азію та проти скифів у Північне Причорномор'я. Окрім цього, провів внутрішні реформи, вдосконаливши управління підвладними територіями.

Він поділив країну на 20 окремих областей — **сатрапій**. На чолі кожної з них стояв намісник — **сатрап**. Він стежив за вчасним надходженням податків до царської скарбниці, за процвітанням довіреної йому області, за тим, як виконує населення військову й трудову повинності.

Сатрапія — грецьке слово, яке бере початок від староперського «хатрапаван», що означає (сатрапій) начальник області. Кордони майже збігаються з кордонами колишніх самостійних держав. Так, Вавилонія являла собою одну сатрапію, Єгипет — іншу, кілька сатрапій було утворено в Малій Азії та ін.

Усією країною було розіслано спеціальних чиновників, яких називали «*очі і вуха царя*». Вони робили раптові наїзди то в одну, то в іншу сатрапію,

перевіряли все і доповідали володарю. За будь-який здійснений злочин винуватцеві призначалось суворе покарання.

Такий жорсткий контроль був необхідним. Адже у віддалених від столиці сатрапіях могли виникнути змови з метою відокремлення й утворення самостійних держав. А щоб полегшити зв'язки між різними частинами великої держави, проклали широкі шляхи. Вони були міцно збудовані і вимощені камінням.

Головним шляхом була так звана царська дорога. Вона перетинала всю імперію від міста Суз до міста Сарди, поблизу Егейського моря. Її довжина становила 2683 км. Уздовж дороги збудували 111 зупинок, де можна було замінити коней, відпочити та попоїсти.

Для кожної сатрапії Дарій I призначав строго визначені податки, а також ввів єдину для всієї держави грошову одиницю — золотий *дарик*.

Близько 515 р. до н.е. за наказом Дарія I було закладено столицю держави Персеполь (Парсу) — «місто персів». Воно стало символом влади царя. У Персеполі відбувалися зустрічі правителів з усього світу.

Перемоги над сусідами і запобіжні заходи Дарія I та його наступників не вберегли державу від постійних змов і переворотів. Невдалі війни з греками призвели до ослаблення держави. У IV ст. до н.е. у персів з'явився грізний ворог в особі Александра, молодого царя Македонії. У битвах під Ісою, Граніком і Гавгамелами македоняни розбили війська, очолювані перським царем Дарієм III. Протягом 334–330 рр. до н.е. під ударами Александра величезна імперія персів упала, а землі, що входили до її складу, стали частиною імперії великого завойовника.

Дарій I

У Персії було організовано регулярну пошту. Вона діяла за принципом естафети. Через кожні 15–20 кілометрів стояв наготові вершник з конем. Отримавши пакет, він мчав до іншого поста, щоб передати його далі за призначенням. Перський цар міг їсти в Сузах свіжу рибу, виловлену в Егейському морі. Цю рибу теж доставляли поштою естафетним способом.

У перського царя було кілька столиць: у Персії — **Персеполь**, у Мідії — **Екбатани**, в Еламі — **Сузи**, а в Двортіччі — **Вавилон**. Він періодично жив то в одній столиці, то в іншій.

Цар оточував себе нечуваною розкішшю. Загін його охоронців складався з 10 тисяч осіб. Охоронці звалися **безсмертними**, тому що їх кількість завжди залишалась незмінною. Як тільки який-небудь охоронець помирав або гинув, його місце займав інший.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Де розташована Ассирія?
2. З іменами яких царів пов'язане утворення і розквіт Ассирійської держави?
3. Які землі захопили ассирійці?
4. Коли утворилось Нововавилонське царство?
5. Які народи були підкорені персами?
6. Як було організовано управління Перської держави за Дарія I? Що він зробив, аби зберегти та зміцнити свою владу?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Як ви гадаєте, завдяки чому ассирійцям вдавалося протягом століть вести переможні війни?
8. Назвіть причини розпаду Ассирії.
9. Як перському царю Кіру II вдалося захопити добре укріплений Вавилон?
10. Чому велика кількість держав і народів підкорилися Кіру II без бою?

Виконайте завдання

11. Опишіть уявну подорож Стародавнім Вавилоном. Розкажіть про одне з вавилонських архітектурних чудес.
12. Обговоріть у групах. У чому подібність влади перських царів і фараонів у Єгипті? Які схожі цілі вони ставили перед собою?

Завдання для допитливих

13. Який із архітектурних шедеврів Вавилону був уособленням могутності держави? Свою думку обґрунтуйте.

§ 16. ПЛЕМЕНА І НАРОДИ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- називати і характеризувати племена й народи залізного віку, що проживали на території України;
- на прикладі господарювання киммерійців, скіфів, сарматів показувати вплив природно-географічних умов;
- показувати на карті території розселення киммерійців, скіфів, сарматів, межі Великої Скіфії.

Пригадайте:

1. Коли людина приручила коня і винайшла колісний транспорт?
2. Які хронологічні межі бронзового віку?

1. Киммерійці та їх сусіди

Наприкінці II тис. до н.е. з індоєвропейської спільноти виокремилось плем'я киммерійців. Це перший народ, що проживав на території України, про який згадується у письмових джерелах (у «Одіссеї» Гомера). Більше й найдостовірніше розповів про киммерійців грецький історик V ст. до н.е. Геродот.

Учені вважають, що цей іраномовний народ прийшов на землі України через Кавказ, а їхньою прабатьківщиною було Нижнє Поволжя.

Археологи знаходять речові пам'ятки киммерійців у Північному Причорномор'ї, на Північному Кавказі, в Поволжі, на нижній течії Дністра та Дунаю.

Киммерійці були кочовим народом і в основному розводили коней.

Вони об'єднувалися у великі союзи племен, які очолював цар-вождь. Їхнє військо складалося з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими і залізними мечами та кинджалами, луками та стрілами, бойовими молотами та булавами.

Жили киммерійці патріархальними родами, які склалися з сімей. Поступово у них виділяється військова знать. Цьому значною мірою сприяли грабіжницькі походи на лісостеп і Закавказзя.

Поряд із киммерійцями центральну частину українського лісостепу займали племена **чорноліської культури**, яких вважають предками східних слов'ян, а отже, й українців. Основним джерелом вивчення життя чорнолісців є поселення. Знайдено як звичайні селища, що склалися з 6–10 жител, так і укріплені городища. Городища оточував вал, на якому будувалася стіна із дерев'яних зрубів і рів. Чорноліське городище, південний форпост оборони, захищали три лінії валів та ровів. Під час нападів степовиків-киммерійців за їх стінами знаходили захист мешканці сусідніх поселень.

Основу господарства чорнолісців становило орне землеробство й присадибне скотарство. Неабиякого рівня розвитку досягло металообробне ремесло.

2. Таври

Майже одночасно з киммерійцями в південній частині Криму проживало корінне населення — таври (від грецького слова «таврос» — тур). Від таврів походить і назва Кримського півострова — Таврида. Давньогрецький історик Геродот у своїй книзі «Історії» розповів, що таври на гірських плато займалися скотарством, у долинах річок — землеробством, а на узбережжі Чорного моря — рибальством. Вони розвивали й ремесла — були вправними гончарями, уміли прясти, обробляти камінь, дерево, кістку, ріг, а також метали.

Киммерійці

Киммерійська зброя

www.bohdan-digital.com/dodatok/031.pdf

З другої половини I тисячоліття до н.е. у таврів, як і в інших племен, з'явилася майнова нерівність, сформувалася родова аристократія. Навколо своїх поселень вони споруджували укріплення. Спільно зі скіфами воювали проти грецького міста-держави Херсонеса, який захоплював їхні землі.

У середні віки таври були винищені або асимільовані татарами, які завоювали Крим. Самобутня культура таврів була втрачена.

Кочові народи Північного Причорномор'я у I тис. до н.е.

Назва народу	Мовна група	Період перебування на українських землях
Кimmerійці	Індоіранська (ймовірно)	IX–VII ст. до н.е.
Скіфи	Індоіранська	VII–III ст. до н.е.
Сармати	Індоіранська	III ст. до н.е.–III ст. н.е.

3. Скіфи

З VII ст. до III ст. до н.е. жах на племена й держави Східної Європи та Близького Сходу наганяли племена скіфів, які прийшли з глибин Азії і вдерлись у Північне Причорномор'я. Вони завоювали величезну для тих часів територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, частину Криму (територію сучасної Південної і Південно-Східної України), утворивши там державу Скіфію. Найґрунтовнішу характеристику та опис життя і побуту скіфів залишив Геродот. Скіфи були нащадками індоєвропейських племен.

Скіфський воїн

Геродот виділяв серед скіфів такі групи: *царські скіфи*, які жили в пониззі Дніпра та Дону і вважалися верхівкою союзу племен; *скіфи-орачі*, котрі мешкали між Дніпром і Дністром (історики вважають, що це були переможені скіфами нащадки представників чорноліської культури); *скіфи-землероби*, що жили в лісостеповій зоні, та *скіфи-кочовики*, які оселилися в степах Причорномор'я. Серед названих Геродотом племен власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Вони панували над усіма іншими племенами.

Наприкінці VI ст. до н.е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — **Велика Скіфія**, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів (сколоти).

Скіфська держава — перше політичне об'єднання на півдні Східної Європи в ранньому залізному віці (центром Скіфії у V–III ст. до н.е. було Кам'янське городище поблизу м. Нікополя).

Найвищого піднесення досягла Скіфія в IV ст. до н.е. Воно пов'язане з ім'ям **царя Атея**. Його влада поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. На межі IV–III ст. до н.е.

Скіфія занепадає. Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія під натиском сарматів припиняє своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві **Малі Скіфії**. Одну, що називалася **Скіфське царство** (III ст. до н.е. — III ст. н.е.) із столицею у Неаполі Скіфському в Криму, іншу — в нижній течії Дніпра.

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств: воїнів, жерців, рядових общинників (землеробів і скотарів). Письмові джерела та археологічні матеріали засвідчують, що основу скіфського виробництва становило скотарство, оскільки воно давало майже все необхідне для життя — коней, м'ясо, молоко, вовну, яку використовували на повсть для одягу. Землеробське населення Скіфії вирощувало пшеницю, просо, конопли та ін., причому хліб сіяли не тільки для себе, а й для продажу.

Широковідомі пам'ятки скіфської доби — кургани: Солоха й Гайманова Могили на Запоріжжі, Товста Могила та Чортомлик на Дніпропетровщині, Куль-Оба та ін. У них знайдено царські прикраси неперевершеної краси (золота пектораль), зброю тощо.

4. Сармати

Протягом III ст. до н.е.—III ст. н.е. в Північному Причорномор'ї панували **сармати**, які прийшли з приволзько-приуральських степів.

Як твердив Геродот, предки сарматів мешкали на схід від скіфів за річкою Танаїс (Дон).

Заселення причорноморських степів сарматами не було мирним. Вони винищували залишки скіфського населення і перетворили більшу частину їхньої країни на пустелю. Згодом на території Сарматії, як називали ці землі римляни, заселилося декілька сарматських племінних об'єднань — аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани.

Оселившись в українських степах, вони почали нападати на сусідні римські провінції, античні міста-держави та поселення землеробів-прослов'ян зарубинецької культури лісостепу.

Сармати були скотарями-кочівниками. Необхідні продукти землеробства й ремісничі вироби вони отримували від осілих сусідів способом обміну, данини й звичайного грабунку.

Золота
пектораль

Сарматський вершник.
Зображення на колоні

Готи

Від середини III ст. н.е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей час тут з'явилися вихідці з Північної Європи — **готи**. Разом із місцевими племенами, серед яких були й алани (одне із сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на міста Північного Причорномор'я.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які племена були першими кочівниками в Північному Причорномор'ї?
2. З появою яких племен на українських землях збігся початок залізного віку?
3. Куди здійснювали грабіжницькі набіги племена кіммерійців і скіфів?
4. Як було звати наймогутнішого царя Великої Скіфії?
5. Які племена входили до Великої Скіфії?
6. Що було основою господарства скіфів?
7. Які племена витіснили скіфів із Північного Причорномор'я?
8. Носії якої археологічної культури вважаються предками слов'ян?

Поміркуйте і дайте відповідь

9. Чим було зумовлено появу Великої Скіфії?
10. Як склалися взаємини між кочовими племенами Північного Причорномор'я і осілими племенами лісостепу України?

Виконайте завдання

11. Заповніть пропуски в порівняльній таблиці: «Кочові племена Північного Причорномор'я у ранній залізний вік»

Питання для порівняння	Кіммерійці	Скіфи	Сармати
господарство	кочове скотарство, розвинене ремесло, грабіжницькі набіги, обмін товарами з сусідами		
соціальна організація			окремі племена
сусіди			
вірування		політеїзм	

Завдання для допитливих

12. Чому в ранньому залізному віці на українських землях установилось панування кочових племен?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Геродот про скіфів.

Історичні джерела про «скіфський похід» Дарія I.

www.bohdan-digital.com/dodatok/PP4.pdf

§ 17. СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- розпізнавати на карті півострів Індостан, долини річок Інд і Ганг;
- визначати вплив природно-кліматичних умов на розвиток цивілізацій Стародавньої Індії;
- називати етапи й хронологічні межі Хараппської і Ведійської цивілізацій Індії;
- описувати спосіб життя людей Стародавньої Індії.

Пригадайте:

1. Коли зародились цивілізації в Стародавньому Єгипті та Дворіччі?
2. Чому перші цивілізації виникали у долинах великих річок?

1. Географічне положення та природні умови Стародавньої Індії

Одним з центрів, де зародилась світова цивілізація, був півострів Індостан, що розташований у Південній Азії. Тепер на цій території існують п'ять держав — Індія, Пакистан, Непал, Бангладеш, Шрі-Ланка. Береги Індії із заходу, зі сходу і з півдня омивав Індійський океан, Аравійське море та Бенгальська затока. На півночі країна оточена найбільшим і найвищим у світі гірським хребтом — Гімалаями, які відмежовували Індію від інших країн світу. Тільки на північному заході Індії пролягав у давнину шлях з неї в інші країни.

Індія. Супутниковий знімок

У стародавні часи Індію сприймали як країну чудес; її природа вражає своєю пишністю і розмаїттям. Тут багато тропічних лісів, є степи та пустелі. У Гімалайських горах беруть початок дві великі річки Індії — Ганг, що тече на схід, та Інд, що тече на захід. У долинах рік, особливо Гангу, були дуже родючі ґрунти.

2. Хараппська цивілізація

Територія Індії була заселена з давніх часів. Найдавніше населення Індії створило свою самобутню культуру. У результаті розкопок було виявлено залишки двох великих міст. Їх назвали **Мохенджо-Даро та Хараппа**. Вони були засновані у III тис. до н.е. на берегах ріки Інд. Це залишки **першої відомої цивілізації Індії**, яку вчені назвали **Хараппською**.

Особливий інтерес становлять руїни стародавнього міста Мохенджо-Даро, яке збудоване за точним планом. Широкі та довгі вулиці простягалися з півночі на південь. Їх перетинали інші, що йшли із заходу на схід. Ширина вулиць сягала 10 м. Вони перехрещувались під прямим кутом. Вулиці були забудовані

дво- або триповерховими будинками з випаленої цегли. Вони були підключені до загально-міської системи каналізації.

Високого розвитку в містах досягло ремесло, із бронзи виготовляли знаряддя праці та зброю, а також статуетки людей і тварин. Майстерності досягли у гончарському мистецтві.

Стародавні індійці вирощували пшеницю, ячмінь, горох, цукрову тростину, рис, бавовну, та ін. Із бавовни виготовляли нитки і тканини.

У містах велася жвава торгівля; торгували з Південною Індією, Персією, Середньою Азією, Дворіччям. Вивозили бавовняну тканину, золото, слонову кістку, цінну деревину, а купували метали, коштовне каміння тощо.

Уже в III тис. до н.е. індійці мали писемність із ієрогліфів. Однак прочитати їх написи поки що не вдалося.

На початку II тис. до н.е. жителі стали залишати свої міста, з часом ті почали руйнуватися, і їх занесло піском. Про них забули на 3,5 тисячі років, доки у 1922 р. їх не знайшли археологи.

Але ким були мешканці цих міст, вчені достовірно нічого сказати не можуть.

Історики ще остаточно не встановили і причини запустіння цих міст. Можливо, була епідемія малярії, різка зміна природних умов (екологічна катастрофа) тощо.

3. Племена аріїв. Веди

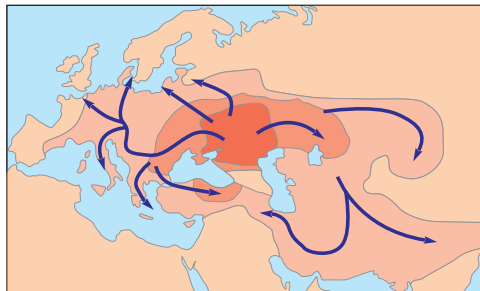
У середині II тис. до н.е. в Індію з північного заходу прийшли **індоєвропейські племена аріїв**. Вони вели напівкочовий спосіб життя. Прийшовши в нову місцевість, арії на деякий час осідали на ній. Там вони будували укріплені поселення, засівали ячменем та пшеницею поля, в околицях випасали худобу. Коли пасовища та поля виснажувались, вони переходили на інші землі. Священими тваринами в аріїв були кінь та корова. Шкіра в аріїв світліша, ніж у стародавніх індійців.

На чолі племені стояв вождь — ймовірно, раджа. Його влада обмежувалася племінною радою. Племена часто об'єднувались у племінні союзи.

Мова аріїв — **санскрит** — споріднена з мовою стародавніх персів та сучасними європейськими мовами: українською, російською, білоруською, англійською,

Руїни Мохенджо-Даро

Розселення індоєвропейських племен

Бог Індра

Брахма

Рама — герой
«Рамаяни»

французькою та ін. Усіх їх належать до індоєвропейської мовної групи.

Ця схожість спостерігається в цілому ряді слів: «матар» — «мати» (матір), «бхратар» — «брат»; «суну» — «син», «мадху» — «мед», «агнім» — «вогонь», «вадар» — «вода», «набхас» — «небо» і т. д. «Два, три, чотири, п'ять» мовою санскрит буде: «дві, трі, чатур, панча».

Арії вшановували велику кількість богів і розповідали про них різноманітні міфи. Богом вважався сам вогонь, його називали Агні. Мітра був богом справедливості, правди і доброчесності. Царем богів називався бог грози та блискавки — Індра. Богом справедливості і правосуддя був Варуна.

Арії поступово розселилися по всій Індії та перейшли до осілого способу життя. Цьому також сприяло те, що мешканці Індії навчилися виготовляти знаряддя праці із заліза. Легше стало розчищати джунглі, осушувати болота, будувати канали. Переходячи до хліборобства та осілості, арії змішалися з місцевим населенням і утворили разом із ним єдиний індійський народ.

У VIII ст. до н.е. з'являються в Індії численні князівства та держави.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok032.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok032.pdf)

Священними книгами аріїв, створеними у II тис. до н.е., були **Веди**. Веда мовою санскрит означала «знання». Стародавнє санскритське слово «веда» співзвучне з українським словом «відати», тобто «знати». Веди вважалися джерелом найдавніших і найважливіших знань людства. Вивчення, тлумачення та проголошення Вед здійснювали жерці — брахмани. За назвою Вед період панування аріїв в Індії прийнято називати **Ведійською цивілізацією**.

Найдавнішою із Вед є «**Рігведа**», яка містить в основному релігійні гімни, присвячені богам.

Про Індію часів приходу аріїв ми можемо багато довідатися з двох великих поем — «Махабхарата» і «Рамаяна». У них в релігійно-міфологічній формі відображені життя, вірування і знання стародавніх індійців. У поемі «Махабхарата» розповідається про війну між двома царськими родами, в яку втручаються боги.

4. Держава Маур'я та її історія

До VI ст. до н.е. Північна Індія поділялася на безліч царств. З часом одне з них — Магадха — швидко зміцнилося і розширилось. Близько 330 р. до н.е.

полководець Александр Македонський заволодів усією Західною Індією. Визвольний рух проти завойовників очолив **Чандрагупта**, з роду Маур'їв. Він став засновником могутньої держави Маур'я. Йому вдалося об'єднати всю Північну та Центральну Індію.

Онук Чандрагупти Ашока підкорив сусідні царства у Південній Індії. Індійські перекази приписують Ашоці велику будівничу діяльність, розширення зрошувальних робіт і заснування в містах численних лікарень.

Ашока прагнув зробити населення своєї держави єдиним народом з єдиною релігією — **буддизмом**. Але такого об'єднання царю не вдалося здійснити. Більшість індійців вважала себе членами насамперед своїх племен і вірили у своїх богів, а вже потім — підданими царів Маур'я. Тому держава Маур'я була недовговічною. Вже у II ст. до н.е. вона розпалася.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Якими були природні умови Стародавньої Індії?
2. Які труднощі доводилось долати мешканцям цієї країни?
3. Як називають учені два найдавніші міста в долині річки Інд?
4. Коли Індія зазнала вторгнення аріїв?
5. Розкажіть про релігію аріїв. Що таке Веди?
6. Назвіть дві найбільші давньоіндійські поеми.
7. Коли і за яких обставин виникла держава Маур'я? Хто був її засновником?

Поміркуйте і дайте відповідь

8. Які причини могли викликати занепад давньоіндійських міст у II тис. до н.е.?
9. Чим відзначилося правління царя Ашоки?
10. Які причини загибелі держави Маур'я?

Виконайте завдання

11. Визначте основні здобутки найдавнішої цивілізації Індії.
12. Порівняйте Індію III тис. до н.е. з Дворіччям та Єгиптом тієї ж епохи. Які висновки можна зробити?
13. Обговоріть у групах. Що спільного і що відмінного у способі життя в господарстві аріїв і населення Мохенджо-Даро?
14. Що спільного, а що відмінного в уявленнях індійців та єгиптян про посмертне існування (про потойбічний світ)?
15. Обговоріть у групах. Ознайомтеся з поемою «Рамаяна». Подумайте, які риси людини поважав і цінував індійський народ. Які риси він засуджував та зневажав?

Завдання для допитливих

16. У Ведах збереглися легенди про створення світу й потоп. Чи знаєте ви схожі легенди в інших народів Стародавнього Сходу? Що в них є спільного, а що відмінного?
17. Обговоріть у групах. Як вплинула навала аріїв на розвиток цивілізації Стародавньої Індії?

§ 18. ВАРНИ ТА РЕЛІГІЯ У СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати зміст варнової системи, вчення Будди;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття: «варни», «індуїзм», «буддизм».

Пригадайте:

1. Коли виникла перша цивілізація в Індії?
2. Якими були релігійні уявлення арійських племен, що завоювали Індію?
3. Що таке Веди?
4. Які наукові відкриття та винаходи були вперше зроблені стародавніми індійцями?

1. Індуїзм

Жителі Стародавньої Індії поклонялися багатьом богам. Стародавня релігія — **індуїзм** — збереглася до наших днів.

Поступово з безлічі богів на головне місце в індуїзмі вийшли три боги. Вони утворюють нерозривну єдність. **Бог Брахма** — творець і правитель світу. Він дав людям закони. **Бог Вішну** рятує людей від різних лих, наприклад від потопу. **Бог Шива** — грізний носій космічної енергії, яка і творить, і руйнує. Шива може погубити, а може і врятувати. Індійці любили також бога-пастушка **Крішну**.

Стародавні індійці вірили, що не тільки людина, але й тварини, і рослини мають душу. Душа кожної істоти вічна. Вона може переселятися після його смерті в інше тіло. Що буде з душею людини після смерті, залежить від її поведінки при житті. Наприклад, душа кровожерливого і жорстокого воїна може переселитися в тіло тигра, легковажна людина може перетворитися в бабку або в іншу комаху.

За уявленнями стародавніх індійців, усе в світі, в тому числі й людина, підкоряється *кармі*. Карма означає «справа», «дія», що породжує певний результат. За всі погані вчинки людину буде покарано в наступних життях. Тільки правильно проведене життя може позбавити її від вічного переродження душі.

У Стародавній Індії була створена особлива система духовного і фізичного вдосконалення людини — **йога**.

Багато про культуру Стародавньої Індії могли б розповісти стародавні книги. Їх робили з пальмового листа, а воно, на жаль, недовговічне...

Бог Шива.
Статуетка

Бог Вішну

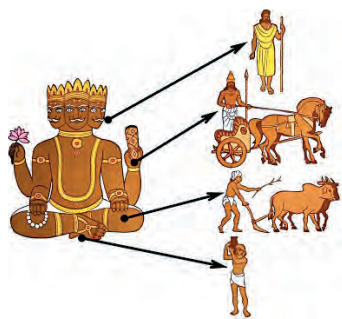
У Стародавній Індії були винайдені цифри, якими ми зараз користуємося і називаємо арабськими. Однак самі араби запозичили їх у індійців. Дуже важливим математичним відкриттям індійців було винайдення нуля — знака для позначення порожнечі.

Мистецтву мудро правити людьми повинна була навчати гра, придумана давніми індійцями і призначена для царів і воєначальників. Ця гра називалася «чатуранга», а українською — «шахи».

2. Варни в Індії

Індуїзм визначав структуру індійського суспільства, його поділ на особливі групи — варни. Варна мовою санскрит означала «колір». Потім цим словом стали називати ті групи, на які було розділене суспільство в Стародавній Індії.

Кожен індієць від народження належав до однієї з варн. Індійці вірили, що на варни людей розділив бог Брахма і при цьому визначив їхні заняття, права та обов'язки. Зі своїх уст, на думку індійців, Брахма створив жерців — **брахманів**. Тому тільки вони знають, як слід читати молитви, і можуть говорити від імені бога.

Походження варн від бога Брахми

Зі своїх могутніх рук, згідно з міфом, Брахма створив воїнів — **кшатріїв**, їхнім обов'язком було брати участь у війнах і керувати державою, бо вони наділені силою і мужністю. Головним серед кшатріїв був цар.

Зі своїх стегон, як вважали індійці, Брахма створив людей третьої варни — **вайш'їв**, обов'язком яких було хліборобство, скотарство, ремесло і торгівля.

Три варни — брахмани, кшатрії та вайш'ї — називалися «двічі народженими». У день повноліття вони справляли особливий обряд, що означав друге народження людини.

Зі своїх брудних ніг Брахма створив слуг, які становили варну **шудр**. Їхнім обов'язком було служити іншим трьом варнам.

Були ще люди, котрі не входили до жодної з варн, — **недоторкані**. Вони були ізгоями в суспільстві, і до них усі ставилися з презирством. Їм заборонялося жити в селищах та містах. Недоторкані носили особливий одяг (після померлих), щоб ніхто випадково не підійшов і не доторкнувся до них, адже це могло осквернити іншу людину.

Поділ населення на варни вважався вічним та незмінним і освячувався релігією. Шлюби між людьми з різних варн вважалися неприпустимими. Перейти з однієї варни до іншої було неможливо.

Релігія давала людям із нижчих варн лише одну надію — якщо вони коритимуться своїй долі і старанно виконуватимуть свої обов'язки, то після смерті зможуть народитися воїнами, царями чи навіть брахманами.

3. Буддизм

Одна з найдавніших на Землі світових релігій — **буддизм**. Він виник у VI ст. до н.е. в Індії. Засновником буддизму був царевич **Гаутама**, якого згодом назвали **Буддою**.

Будда вчив, що будь-яке життя супроводжується стражданнями. *Причина страждань — у бажаннях, у жаданні влади, багатства, слави, щастя.* Якщо людина хоче звільнитися від страждань і знайти вічне життя, то повинна праведно жити й виконувати такі правила: не завдавати шкоди живим створінням; не красти; добувати хліб насущний чесною працею; говорити тільки правду; цуратися заздрощів, лестощів, пліток; не пити хмільного й остерігатися задивлятися на жінок.

Статуя Будди.
IV ст. н.е.

Багато індійців вважали, що після смерті Будда став головним із богів. Його вчення — **буддизм** — широко розповсюдилось в Індії. Поширення цієї релігії призвело до широкого храмового будівництва. Найвизначнішими пам'ятками Стародавньої Індії були *ступи* — куполоподібні споруди, у яких зберігались буддійські святощі (частини тіла Будди та його послідовників). Одна з найвідоміших — ступа в Санчі, побудована в III ст. до н.е. Вона оточена круглою огорожею, у центрі якої збудовані ворота «Торана».

Легенда розповідає, що царевич від самого народження жив у казковій розкоші. Його батько наказав оточити будинок високою стіною, щоб ніщо не бентежило юну душу. Царевич вважав, що всюди життя таке ж прекрасне. Він навіть не припускав, що існують зло і печаль, смерть і страждання, горе і біль, старість і хвороби. Одного разу він побачив немічного і згорбленого старого дідуся. Іншим разом — тяжкохвору людину, яка лежала на узбіччі дороги. Після того став свідком того, як на кладовище несли мерця, котрого оплакували жінки. Ці три випадки відкрили очі царевичу і справили на нього глибоке враження. Він дізнався, що в цьому кращому зі світів не все так прекрасно, як йому здавалось до цих пір. І нарешті, учетверте він зустрівся з убогим ченцем, який просив милостиню. Царевич був вражений його достойністю, зосередженістю, спокоєм. І вирішив він стати пустельником; у 29-річному віці він таємно залишив рідний дім, молоду дружину і щойно народженого сина.

Жив милостинею, спостерігав і продовжував свої міркування. Одного разу під час роздумів він дійшов мудрості й пізнав велику істину спасіння. Відтоді його стали називати Буддою, тобто Просвітленим, Мудрецем.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які головні боги індуїзму?
2. Що таке йога?
3. На чому і чим писали у Стародавній Індії?
4. Хто був засновником буддизму? Які заповіді праведного життя він проповідував?
5. Який правитель Індії найбільше сприяв поширенню буддизму?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Яких змін зазнала релігія аріїв після їхнього розселення на території Індії?
7. Розкажіть про варни в Індії. Чи могли вони виникнути за первісних часів?
8. Які особливості архітектури індійських храмів?

Виконайте завдання

9. Обговоріть у групах. Чи вважаєте ви справедливим поділ людей на варни?
10. Заповніть порівняльну таблицю: «Релігії Стародавньої Індії». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	Індуїзм	Буддизм

Завдання для допитливих

11. Чим було зумовлено поширення буддизму в Індії та інших районах світу? Чому буддизм став світовою релігією?

§ 19. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначати вплив природно-кліматичних умов на розвиток цивілізації в Китаї;
- характеризувати суспільний розвиток і повсякденне життя Давнього Китаю;
- називати хронологічні межі утворення і розвитку цивілізації в Китаї;
- ознайомитися з основними положеннями конфуціанства.

Пригадайте:

1. Що таке варнова система?
2. Що ви можете розповісти про релігійні уявлення давніх індійців?

1. Природні умови Стародавнього Китаю

На північному сході від Індії розташована країна, яку ми називаємо Китай. На заході країни лежать гори та пустелі, на півночі — степи, на півдні — гори, вкриті тропічними лісами. Зі сходу та півдня Китай омивається морями Тихого океану.

Найсприятливішою для виникнення цивілізації була Східно-Китайська рівнина. Там протікають дві великі ріки: **Хуанхе (Жовта)** і **Янцзи (Блакитна)**. Ці ріки схожі на Тигр і Євфрат; вони дуже бурхливі, несуть багато мулу і піску, часто і несподівано розливаються. Своє ім'я Хуанхе отримала через колір води в ній.

У ріці було багато риби, а в густих лісах, які в стародавній епоху вкривали більшу частину Китаю, — безліч дичини. У горах Китаю було багато корисних копалин.

2. Перші держави

Клімат у Китаї суворіший, ніж в Месопотамії або в Єгипті, бувають дуже холодні зими, дмуть різкі вітри. Ґрунти важче піддаються обробці. Тому перші поселення хліборобів з'явилися в долині Хуанхе лише в V тис. до н.е.

У Стародавньому Китаї, як і в Дворіччі, й Давньому Єгипті, зародження цивілізації було пов'язане з виникненням перших міст-держав, що воювали між собою.

Так, у середині II тис. до н.е. в середній течії Хуанхе з'явилась держава Шан (за назвою панівного племені), сусідні племена називали її Ін. Тому першу державу найчастіше називають **Шан-Ін**.

Основним заняттям жителів країни було зрошувальне землеробство. Вирощувалося просо, пшениця, рис, а також городні та садові культури. Зрошували поля за допомогою відвідних каналів від водойми або з колодязів. Землю обробляли бронзовими знаряддями. Шанці вирощували шовковицю, листям якої відгодовували тутового шовкопряда (шовковичних черв'яків). Шовкові тканини в цей час стають широковідомими.

Високого розвитку досягло ремесло. У руїнах столиці археологи відшукали залишки майстерні, у якій виготовляли бронзові вироби. Високого рівня сягнуло виробництво кераміки. Шанцям уже був відомий гончарний круг. Будинки і навіть палаци споруджували з дерева.

На чолі держави стояв верховний правитель — *ван*. Він керував військовими походами, будівництвом каналів та дамб, здійснював жертвопринесення (був головним жерцем).

Царство Шан-Ін існувало недовго. Підкорені племена часто повставали, кочівники робили спустошливі набіги. Наприкінці II тис. до н.е. держава Шан-Ін занепала, і близько 1000 року до н.е. її завоювали західні кочівники — **чжоу**.

3. Царство Чжоу та його занепад

Чжоу були скотарями та хліборобами й вели напівкочовий спосіб життя (подібно до аріїв). Захопивши землі Шан, вони заснували свою державу — **Чжоу**.

Спочатку життя людей у царстві Чжоу мало відрізнялося від їхнього життя в період Шан-Ін. Поступово освоювались нові землі, будувались міста. У VI–V ст. до н.е. китайці навчилися добувати й обробляти залізо. Завдяки використанню залізних знарядь праці стало можливим освоєння нових, далеких від річок земель. Було вирубано і спалено під рілля густі ліси, що вкривали долини річки Янцзи.

Посуд часів держави Шан-Ін

Завдяки залізним знаряддям оранка стала глибшою, поліпшилася техніка обробітку полів. У цей період починають застосовувати добрива. Вища врожайність полів стала причиною загального процвітання країни.

Подальшого розвитку набуло ремесло, особливо — виготовлення шовкових тканин і виробів із них, у цей період поживалась торгівля. У VI ст. до н.е. з'явилися вже металеві гроші.

Правителі областей з часом дедалі більше перетворювалися із царських намісників на самостійних царів. Деякі з них стали могутнішими, ніж цар, який насправді розпоряджався лише на невеликій території навколо столиці. Згодом держава розпалася на декілька царств, які воювали між собою.

IV і III ст. до н.е. називають в історії Китаю часом «**Воюючих царств**» (Чжан Го). Війни були такими тривалими і кровопролитними, що, як зазначають документи, у них гинули цілі армії та безліч мирного населення. За панування в країні боролися головним чином правителі семи найбільших областей.

У IV ст. до н.е. в царстві Цинь були здійснені важливі реформи. Проведені вони були за порадою Циньського сановника **Шан Яна**. Проведення реформ дало змогу зібрати великі кошти, які допомогли провести ряд змін в армії. Вони споряджалися залізною зброєю (раніше була бронзова). Замість бойових колісниць вводилась більш рухлива і швидка наймана кіннота. Завдяки реформам Шан Яна військо царства Цинь стало сильнішим за армії інших китайських царств.

У IV ст. до н.е. царство Цинь стало наймогутнішим серед усіх інших великих царств і вело боротьбу за панування в усьому Китаї.

4. Китайські мудреці. Конфуцій

У Давньому Китаї дуже шанували вчених людей. У VI ст. до н.е. в одній із китайських держав жив мудрець Лао Цзи. Він створив вчення про **дао** — шлях природи й людини. Це вчення називають *даосизмом*. Лао Цзи вчив, що людина повинна жити відповідно до законів природи, не чинити зла. Він засуджував гноблення одних людей іншими, виступав проти багатства й розкоші. Мудрець вважав, що правителі повинні дбати про своїх підданих.

Його молодший сучасник **Конфуцій** (китайською — Кун Цзи) став найвідомішим мудрецем в історії Китаю. До цих пір багато китайців живуть за його ученням. Вчення Конфуція називається **конфуціанством**.

Посуд часів держави Чжоу

Лао Цзи

Народився Конфуцій у 551 р. до н.е. Незважаючи на скромний достаток, маленький Кун (Конфуцій) старанно вчився. А коли став дорослим, його призначили наглядачем комор і державних земель. Свої обов'язки він виконував сумлінно. Крім того, він збирав перекази про давнину. Уже в 30 років Конфуцій створив першу в Китаї приватну школу. Слава про його розум та добре виховання ширилася по країні. Він став поважним учителем. Учні Конфуція викладали його вчення у вигляді їхніх бесід з учителем. Пізніше вони були зібрані в 13 книг. Найвизначнішою з них є «Луньйю» («Бесіди і судження учителя Кун Фу-Цзи (Конфуція) з численними учнями»).

Конфуцій

Найголовніше у вченні Конфуція — правила поведінки людини. Конфуцій учив, що в світі існує непорушний порядок, в якому кожна людина має знайти своє місце. Людина повинна найкращим чином виконувати свої обов'язки. «Правитель повинен бути правителем, батько — батьком, син — сином», — говорив Конфуцій. Мудрець учив, що благородна людина не повинна боятися того, що загрожує їй ззовні.

Дуже важливо поважати старших. Треба жити за правилами, які сформували предки. Діти мають слухатися батьків, зважати на їхню думку. З особливою шаную слід ставитися до людей похилого віку, допомагати їм у всьому. Довголіття — це благословення небес. У старості людина стає мудрою, а мудрість літніх людей захищає людей від помилок, тому Конфуцій особливо наполягав на шануванні предків.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Як китайці називали (називають) свою країну?
2. Яку річку китайці називали «блукаючою рікою», «лихом Китаю», «тією, що над-риває серця», «рікою тисячі бід»?
3. Чому першу китайську державу називають Шан-Інь?
4. Що становило основу господарства Стародавнього Китаю?
5. Як виникло царство Чжоу?
6. Назвіть найвідоміших китайських мудреців.

Поміркуйте і дайте відповідь

7. У чому полягала особливість розвитку господарства Шан-Інь?
8. Як вплинуло на розвиток цивілізації Китаю освоєння заліза?
9. Чому в IV і III ст. до н.е. Китай поринув у період «Воюючих царств»?

Виконайте завдання

10. Порівняйте природні умови Стародавнього Китаю, Єгипту і Південного Дворіччя. Що в них спільного, а що відмінного?
11. Обговоріть у групах вислів Конфуція: «За своєю природою люди одне до одного близькі, а за своїми звичками — дуже далекі».

Завдання для допитливих

12. Чому мудрі поради Лао Цзи і Конфуція не втратили свого значення і тепер?

§ 20. КИТАЙСЬКІ ІМПЕРІЇ ЦИНЬ І ХАНЬ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- розповідати, як з'явилась перша імперія в Китаї;
- характеризувати діяльність імператорів династії Цинь і Хань;
- визначати причини змін династій в Китаї.

Пригадайте:

1. Коли зародилась цивілізація в Китаї? У долині яких річок це відбулося?
2. Який вплив на Китайську цивілізацію мали вчення Конфуція та інших мудреців?

1. Імперія Цинь

У 221 р. до н.е. Китай був об'єднаний під владою династії Цинь. Цар із цієї династії прийняв новий титул «Хуанді» — імператор. Він увійшов в історію як **Цинь Шихуанді** — «Перший імператор Цинь». Імператор називав себе «Сином Неба», а керована ним імперія одержала назву Піднебесної. Країна була справжньою східною деспотією, у якій вся земля і влада належали правителю. За допомогою величезної армії чиновників імператор контролював життя підданих. Ніхто не був вільний ані в своїх вчинках, ані навіть у думках. Усіх, хто висловлював невдоволення існуючими порядками, страчували. У Піднебесній процвітало доносителство. Навіть за невеликі злочини винні зазнавали жорстоких покарань. Людину могли віддати у рабство або піддати каліцтву.

Цинь Шихуанді

Цинь Шихуанді боявся, що читання книг може змусити людей замислитися над тим, що відбувається в країні за його правління. Він наказав спалити твори китайських мудреців, а вчених закопати живими в землю.

Велика Китайська стіна простяглася на тисячі кілометрів (6450 км). Висота стіни досягала від 6,5 до 10 м, ширина — 5,4 м, щоб на ній могли роз'їхатися дві зустрічні колісниці, у стіні є оглядові щілини та бійниці. Через кожні 2,5–3 км розташовувались підвищення для сторожової вежі. В нижній її частині воїни жили, а на верхньому поверсі — несли службу. У них наготові лежав хмиз для вогню. Якщо воїни помічали небезпеку, то відразу ж розпалювали багаття. На сусідніх вежах, побачивши цей знак, теж підпалювали хмиз. Так сигнал надходив туди, де у повній бойовій готовності перебував великий загін, який відразу поспішав на допомогу.

Велика Китайська стіна

Щоб захистити країну від спустошливих набігів кочівників, імператор розпочав будівництво **Великої Китайської стіни**.

Коли Цинь Шихуанді помер, його поховали в підземній гробниці, над якою був насипаний величезний пагорб. За пишністю вона може змагатися з найбагатшими похованнями єгипетських фараонів.

У 1974 р. археологи розкрили гробницю Цинь Шихуанді. Вічний сон володаря охороняли 6000 воїнів, виліплених з глини в повний людський зріст. Вони були в повному військовому озброєнні і вишикувані в бойовому порядку. Підлога і стіни гробниці були облицьовані різнобарвними кам'яними плитами, покритими лаком.

Наступним імператором Китаю став молодший син Цинь Шихуанді. В країні через погіршення життя вибухнув ряд бунтів. На придушення повстань кинули армію, але багато воїнів переходило на бік повстанців. «Усі чотири сторони світу збунтувалися проти династії Цинь», — писав історик. Переляканий імператор наклав на себе руки. Циньська династія проіснувала лише 14 років. У 207 р. до н.е. народ скинув ненависних гнобителів.

Теракотова армія

2. Імперія Хань

Одним із вождів народного повстання був сільський староста **Лю Бан**. У 207 р. до н.е. він скинув останнього представника династії Цинь і заснував нову **династію Хань**, яка правила Китаєм з 207 р. до н.е. до 220 р. н.е.

Лю Бан скасував криваві Циньські закони, припинив великі будівництва, які розорювали країну. Для селян у 20 разів зменшилися розміри земельного податку.

Як тільки династія Хань зміцніла, її правителі почали завойовницькі війни проти степових кочівників — хунну (відомі в Європі під назвою гунів), а також проти гірських племен Індокитаю. Щоб приборкати кочівників, китайські правителі створили кінноту.

Під час одного із завойовницьких походів китайське військо досягло Фергани (місто в Середній Азії). У II ст. до н.е. було прокладено шлях із Китаю через Середню Азію та Персію до Середземного моря, який згодом дістав назву **Великого Шовкового шляху**. Цим шляхом із Китаю вивозили на Захід шовк, порцеляну та інші ремісничі вироби високої якості. У зворотному напрямку завозили коней, вовняні вироби, пурпурові тканини, скло, ювелірні вироби.

Лю Бан

Однак проведення широких завоювницьких походів вимагало великих коштів. Податки і повинності швидко зростали і досягли величезних розмірів. У країні часто спалахували стихійні народні бунти. У 8 р. н.е. владу в Китаї силою захопив *Ван Ман*. Він пообіцяв народу повернення до давноминулих часів «золотого віку», коли не було ні багатих, ні бідних. Та реформи Ван Мана зазнали невдачі. Усе вийшло навпаки.

3. Повстання «Червонобрових»

У 18 р. н.е. через неврожай основні райони Китаю спіткав голод. У країні почалися заворушення. У голоді звинувачували Ван Мана. Незабаром ці заворушення переросли в могутнє повстання, яке охопило всю країну. Вождь повстанців, готуючись до головного бою, наказав своїм воїнам пофарбувати брови в червоний колір, щоб відрізнити своїх від військ Ван Мана. Тому це повстання дістало назву «**Червонобрових**».

Ван Ман

У 23 р. н.е. повстанці заволоділи столицею царства Хань. Ван Мана було вбито. Імператором оголосили одного з нащадків династії Хань. Проте «Червоноброві» не змирилися з цим і вбили його. Вони обрали царем бідного пастуха. Тим часом на сході Китаю імператором був проголошений ще один представник династії Хань.

Між повстанцями та військами імператора боротьба тривала більш ніж два роки. «Червоноброві» зазнали поразки, і повстання було жорстоко придушене.

4. Повстання «Жовтих пов'язок» і падіння династії Хань

У 184 р. н.е. в Китаї знову спалахнуло велике селянське повстання. На його чолі стояли три брати-ченці Чжан. Вони закликали скинути царство гноблення та побудувати «Жовте царство справедливості».

Повстанці пов'язували свої голови жовтими пов'язками на знак боротьби. Тому це повстання увійшло в історію під назвою **повстання «Жовтих пов'язок»**. Воно охопило майже всю східну частину Китаю, проте було жорстоко придушене. Але між переможцями розпочалася боротьба за поділ влади. Міжусобиці між ними завершилися загибеллю (крахом) Ханьської імперії. У 220 р. н.е. вона розпалася на три царства.

Повстання «Жовтих пов'язок»

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Як і кому вдалося об'єднати весь Китай під своєю владою?
2. Як називалася перша імператорська династія Китаю?
3. Які реформи провів всередині країни Цинь Шихуанді?
4. Як була встановлена династія Хань?
5. Назвіть найбільші народні повстання в Китаї за династії Хань.

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Чому ім'я Цинь Шихуанді стало ненависним в країні?
7. Чим правління династії Хань відрізнялося від правління династії Цинь?

Виконайте завдання

8. Розкажіть про Велику китайську стіну. Яким чином і з якою метою її побудували? Що вона собою являла?
9. Обговоріть у групах. Чи могли народні повстання в Китаї мати остаточний успіх? Як би виглядав цей успіх? Якою була б подальша доля Китаю?

Завдання для допитливих

10. Як ви гадаєте, якими причинами були викликані завойовницькі війни Китаю? Чи були характерними завойовницькі війни для інших країн Стародавнього Сходу? Свою відповідь аргументуйте.

§21. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- ознайомитися із досягненнями цивілізації Стародавнього Китаю;
- визначити її внесок у скарбницю світової культури.

Пригадайте:

1. Коли зародилась китайська цивілізація?
2. Хто був першим імператором Китаю?

1. Наукові знання та великі винаходи китайського народу

У Стародавньому Китаї було здійснено багато винаходів, якими ми користуємося й сьогодні.

Великих успіхів досягли стародавні китайці в астрономії. Вони вміли передбачати місячні та сонячні затемнення, навіть появу комет, першими виявили плями на Сонці.

Найважливішим винаходом китайців був папір. Його виготовляли з ганчірок, кори дерев та бамбуку. У Китаї вперше навчилися робити тонкі шовкові тканини.

Китайці також винайшли порох. Спочатку його використовували для влаштування феєрверків на святах. Згодом стали використовувати й у військовій справі.

Компас

Китайці були майстерними лікарями. Вони знали таємниці рослин і мінералів та робили з них ліки від багатьох хвороб. Китайські лікарі дуже добре вивчили людське тіло, відкрили в ньому точки, вплив на які покращує здоров'я людини. За допомогою золотих голок, встромлених у такі точки, лікарі успішно лікували багато серйозних захворювань.

Сима Цянь

Найвидатнішим китайським істориком був *Сима Цянь*, який жив наприкінці II — на початку I ст. до н.е. Його праця називається «Ші Цзі» («Історичні записки»). У своїх «Історичних записках» Сима Цянь виклав історію Китаю від найдавніших часів до кінця II ст. до н.е.

Світ стародавні китайські астрономи уявляли у вигляді величезного яйця. Земля була подібною до жовтка, а небо до шкаралупи. До неба були прикріплені світила, які разом з ними оберталися навколо Землі.

Китайські математики знали десяткові дробі, вперше в історії винайшли від'ємні числа. У Стародавньому Китаї був винайдений компас. Він складався з квадратної залізної пластинки та магнітної «ложки», яка вільно оберталася на відшліфованій поверхні пластинки. Ручка «ложки» завжди показувала на південь. У II ст. н.е. в Китаї винайшли також глобус.

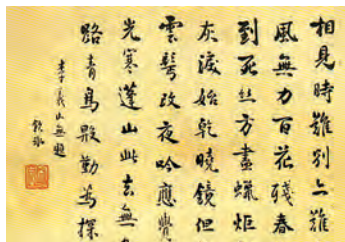
2. Писемність

Писемність у Китаї виникла ще у III тис. до н.е., тобто на початку становлення китайської цивілізації. Археологи знайшли багато старовинних предметів із написами. У період правління династії Цинь було запроваджено єдине для всієї країни письмо. Воно дійшло до наших днів майже без змін.

Знаками китайського письма є ієрогліфи. Кожен ієрогліф означав окреме слово. У давньокитайському письмі використовували близько 10 тис. ієрогліфів. Розділових знаків не існувало. Тому навчання грамоти вимагало багато часу й зусиль. Спочатку китайці писали на панцирах черепах, кістках тварин та на бронзовому посуді, у I тис. до н.е. — пензликом на дощечках із бамбука, а згодом китайці почали використовувати для письма шовкові стрічки.

На них було зручно писати, але шовк на той час був дуже дорогим матеріалом.

Наприкінці I тис. до н.е. почали писати на папері. Папір був значно дешевшим за шовк та зручнішим, аніж бамбукові дощечки.

Каліграфічна робота
Лян Цічао

3. Мистецтво

Стародавні китайці досягли високої майстерності в обробці міді й бронзи. Бронзовий посуд прикрашався золотом, сріблом, коштовним камінням. На посудинах зображали сцени полювання і військових походів.

У Стародавньому Китаї будинки будували з дерева, і тому вони не збереглися до нашого часу. Проте до нас дійшли їх глиняні макети. Китайські архітектори створили своєрідний стиль багатоярусного будинку.

До нашого часу збереглися чудові рельєфи на надгробних кам'яних плитах. В основному на них зображувались картини жнив, полювання. Художники з дивовижною майстерністю створювали картини на шовку, дереві. До нас дійшло багато пісень Стародавнього Китаю, які були записані в «Книгу пісень» («Ші цзін»).

Важливе значення також надавали танцям і музиці.

Оркестр. Мармуровий рельєф із гробниці Ван Чучжі. 924 р.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які наукові знання розвивались у Стародавньому Китаї?
2. Коли виникла китайська писемність?
3. Коли для письма у Китаї стали використовувати папір?
4. Яка особливість китайської архітектури?

Поміркуйте і дайте відповідь

5. Чому в Стародавньому Китаї зародились такі ж наукові знання, як і в інших країнах Стародавнього Сходу?
6. Яке значення для розвитку культури Китаю мало винайдення паперу?

Виконайте завдання

7. Назвіть винаходи, зроблені китайцями.
8. Розкажіть про мистецтво Стародавнього Китаю.

Завдання для допитливих

9. Порівняйте китайську писемність з писемністю інших країн Стародавнього Сходу. Чим китайські «книги» відрізняються від «книг» Єгипту і Дворіччя?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ

Стародавні цивілізації Азії та Африки

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №2.

Стародавні цивілізації Азії та Африки

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/Y32.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/Y32.pdf)

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TO2.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TO2.pdf)

РОЗДІЛ 3

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 22. ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- розпізнавати на карті Балканський півострів та острови Егейського моря;
- наводити приклад впливу природно-географічних умов на розвиток і становлення Грецької цивілізації;
- називати хронологічні межі історії античної Греції;
- описувати спосіб життя людей у Стародавній Греції.

Пригадайте:

1. У якому регіоні світу виникли перші цивілізації?
2. Який вид землеробства був поширений в Єгипті, Дворіччі, Індії, Китаї?

1. Природа та географічне положення

Греція розташована на півдні Балканського півострова, у східній частині Середземного моря. Із заходу її омиває Іонічне море, а зі сходу — Егейське. З півночі Еллада обмежена хребтами Балканських гір.

Грецію поділяють на континентальну та острівну.

Континентальна Греція ділиться на три великі частини. У її північній частині — Фессалії — була велика і родюча рівнина. На кордоні Фессалії з її північним сусідом Македонією підноситься найвища гора Греції — Олімп (висота 2917 м). Саме тут, як думали греки, мешкали боги. Найважливіші області Центральної Греції — Беотія і Аттика. В Аттиці були Афіни — найзнаменитіше місто Греції. Південну частину Греції становив півострів Пелопоннес. Він з'єднувався з рештою країни вузьким перешийком (його називали Коринфський перешийок або Істм). На південь від перешийка Коринф — одне з найбільших міст Греції. Основні області в Пелопоннесі — Еліда, Лаконіка і Мессенія.

У стародавні часи греки також населяли західне узбережжя Малої Азії. Берегова лінія тут теж мала багато зручних гаваней, а в море

Греція. Супутниковий знімок

впадало декілька річок. У цих місцях греки заснували ряд міст. Особливо виділялися багатством і красою Мілет і Ефес.

З трагедії Софокла

«Є тут дерево незрівнянне... Саме сіялось, саме виросло... І цвіте у нас у достатку це ребристе оливкове дерево — тінь над дитячою колискою. І ніхто — ні юний віком, ні обтяжений роками — стовбур її рукою господаря не зможе зрубати».

Запитання до документа

► Чому Софокл у своєму творі вихваляє оливкове дерево?

2. Населення Давньої Греції. Основні етапи історії Греції

Мешканці Стародавньої Греції називали свою країну Елладою, а самих себе — *еллінами*.

Територія Греції була заселена з давніх часів, переважно на родючих землях долин Фессалії й Додони та на островах Егейського моря. У III тис. до н.е. тут починають утворюватися військові союзи, будуються укріплені поселення.

Такі поселення перетворювалися на осередки землеробства і скотарства. З часом тут почали будувати складні іригаційні системи. Це давало можливість за умов теплого клімату вирощувати зернові культури, виноград, оливки. Уже в ті часи з оливок виготовляли олію, з винограду — вино, оцет.

Життя давнього населення Греції було нерозривно пов'язане з морем. Це єдиний шлях, який сполучав Балканський півострів з островами Середземномор'я. Нерідко допливти до сусіднього поселення було легше, ніж долати шлях через гори. Море було багате на рибу та інші морепродукти, тому населення Греції було вправним у риболовлі та кораблебудуванні.

У III–II тис. до н.е. з півночі на Балканський півострів вторглися племена ахейців. Поступово вони захопили не тільки континентальну Грецію, а й острови Егейського моря.

Наприкінці II тис., так само з півночі, в Елладу прийшли дорійці. Вони відзначалися надзвичайною агресивністю та жорстокістю. Давні народи, які населяли територію Греції, а також прийшли ахейці й дорійці утворили єдиний народ, який і дістав назву «греки».

Риболовля

Періодизація історії Давньої Греції

Період	Хронологічні межі	Характеристика
Крито-мікенський	II тис. до н.е.	Виникнення, розквіт і падіння ранніх грецьких цивілізацій: Мінойської (Критської) і Мікенської (Ахейської).

Полісний	XI–IV ст. до н.е.	Завоювання Греції дорійцями («Темні віки» — XI–IX ст. до н.е.). Формування та розквіт грецьких міст-держав (полісів). Велика грецька колонізація узбереж Середземного і Чорного морів. Піднесення грецької культури.
Елліністичний	IV–I ст. до н.е.	Виникнення та розвиток елліністичних держав, що утворилися внаслідок походу на Схід Александра Македонського.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Де розташована Греція? Які моря її омивають?
2. На які частини поділяється континентальна Греція? Перерахуйте основні її області.
3. Коли почалось заселення Греції?
4. Які народи утворили єдиний народ «греки»?
5. Які головні заняття стародавніх греків?
6. Яка послідовність заселення Греції різними племенами?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Як природні умови вплинули на життя та заняття давньогрецького населення?
8. Чому греки називали себе еллінами?

Виконайте завдання

9. Порівняйте природні умови Балканського півострова і Дворіччя. Що в них спільне, а що відмінне?
10. Обговоріть у групах. Чому цивілізація у Греції зародилась пізніше, ніж в Єгипті чи Дворіччі?

Завдання для допитливих

11. Чому греки вважають, що «море їх не роз'єднує, а об'єднує»?
12. З якими країнами давні греки могли вести активну торгівлю?

§ 23. МІНОЙСЬКА (КРИТСЬКА) І МІКЕНСЬКА (АХЕЙСЬКА) ПАЛАЦОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- дізнатися про найдавнішу історію Греції;
- розповідати, як були відкриті найдавніші цивілізації Греції;
- пояснювати, чому їх називають палацовими;
- визначати причини занепаду Мінойської і Мікенської цивілізацій.

Пригадайте:

1. Де розташована Греція?
2. Якими були основні заняття населення Стародавньої Греції?

1. Перекази про найдавнішу історію Греції

Значна частина грецьких міфів пов'язана з островом Крит. Це надихнуло вчених на пошук слідів, які б свідчили про розвиток у давнину цивілізації на цьому острові.

Згідно з міфами, на Криті, у печері гори Дикта, народився головний бог греків — *Зевс*. Його мати Рея втекла сюди, рятуючи немовля від кровожерливого Кроноса, який поїдав своїх дітей, вбачаючи у них загрозу своїй владі на небі.

Інший міф розповідає, що саме на Крит приніс Зевс доньку фінікійського царя Європу, у яку закохався. Тут вона народила величному богові сина Міноса, майбутнього царя Криту. Але Мінос прогнівив богів, і вони покарали його народженням сина-чудовиська. Звали його Мінотавр, і мешкав він у величезному палаці-лабіринті, який збудував на Криті майстер Дедал. Жоден смертний, потрапивши у мереживо коридорів, не міг вийти з нього. Лише Тесею вдалося за допомогою нитки, яку дала йому дочка Міноса Аріадна, знайти вихід із лабіринту й перемогти чудовисько.

Зевс

2. Археологічне відкриття Мінойської (палацової) цивілізації. Кносський палац

У 1900 р. на о. Крит приїхав англійський археолог Артур Джон Еванс (1860–1941 рр.). Він зумів знайти підтвердження правдивості міфів. Вже через кілька тижнів розкопок дослідник здивував людство знахідкою руїн будівель, площа яких сягала 2,5 га. Це був Кносський царський палац з великою кількістю кімнат, залів (від 1500 до 2500 різних приміщень), де, можливо, й мешкав міфічний Мінотавр. Знайдена споруда — один із найбільших палаців Мінойської (Критської) цивілізації.

Який народ заснував цю цивілізацію, залишається таємницею. Вчені називають їх **мінойцями**, за ім'ям царя Міноса.

Загальна площа палацу сягала 16 тис. м². Приміщення розташовувалися так, що людина, яка не була обізнана з їх планом, легко могла заблукати.

Відтворені Евансом з руїн фрагменти Кносського палацу

*Так званий «Трон короля» з Кносського палацу.
Відновлені фрески з грифонами*

3. Розквіт і занепад Мінойської цивілізації

Більшість населення Криту становили землероби, скотарі та рибалки. Вони обробляли землю, розводили худобу, освоювали неосяжні простори Се-

редземного моря. Острів славився своїми ремісниками. Вони вмело обробляли дерево, камінь, бронзу, дорогоцінні метали, знали гончарний круг та ткацтво.

Мінойська цивілізація виникла на межі IV–III тис. до н.е. На східному узбережжі з'явилося кілька поселень, які поступово перетворилися на міста. З часом вони стали першими в Європі містами-державами. Наприкінці **III тис. до н.е.** на Криті було збудовано перші палаці.

Наймогутнішим містом-державою був Кносс. Від нього через увесь острів проклали широкі дороги, які пов'язували з іншими меншими містами — Фестом, Гурнією тощо. Згодом міста-держави об'єдналися навколо Кносса. На Криті утворилася єдина держава, у якій володарював кносський цар. Він одночасно був і верховним жерцем.

Ознакою цивілізованості жителів острова було письмо. Під час розкопок палаців знайдено тисячі табличок із давніми написами. Спочатку критяни, як і інші давні народи, писали ієрогліфами. Прикладом такого письма є **Фестський диск**, виготовлений із глини. На двох його боках витиснено 242 ієрогліфи, що донині не розшифровані. Згодом виникло два види письма, їх учені називають лінійним письмом «А» (XVIII ст. до н.е.) і «Б» (XIV ст. до н.е.). Перше так і залишилося нерозшифрованим.

Фестський диск

Правителі Криту мали могутній флот. Кораблі контролювали морські простори, торгівлю, надійно захищаючи острів. Жителі Криту розселилися на Балканах та островах Середземномор'я. Розквіт Мінойської палацової цивілізації припав на середину II тис. до н.е. Критська держава не поступалася перед Єгиптом і Вавилоном та вважалася однією з найсильніших держав світу.

Але сталося щось загадкове — в один і той самий час на руїни перетворилися Кносс, Фест, Гурнія та інші міста. Усе, що створювалося зусиллями жителів острова століттями, раптом припинило своє існування. Цивілізація на острові Крит зникла близько 1400 р. до н.е. Можливо, причиною загибелі Мінойської палацової цивілізації був землетрус або виверження вулкана, а може, страшна навала ворогів. Вчені й донині не мають однозначної відповіді на це запитання.

www.bohdan-digital.com/dodatok/035.pdf

4. Перекази про ахейців

Джерелом знань про **Мікенську (Ахейську) цивілізацію** теж стали міфи й легенди давніх греків. Так, міф про аргонавтів (тих, що пливають на кораблі «Арго»), хоч і не називає їх ахейцями, розповідає про подорож за золотим руном до Колхіди онука бога вітрів Еола — героя Ясона та його товаришів. З допомогою богів та дочки царя цієї країни Медеї герой зміг пройти випробування — запрягти міднорогих биків, засіяти поле зубами дракона та

здолати воїнів, які виростили з них, перехитрити дракона. Винагородою йому було золоте руно, яке він після багатьох пригод привіз до Еллади.

Міф про Троянську війну вже безпосередньо вказує на ахейців, які воювали з троянцями. Приводом до воєнного конфлікту стало викрадення сином царя Трої — Парисом дружини царя міста Спарти — Єлени. Довго ахейці, очолювані царем Мікен Агамемноном, намагалися взяти Трою, але їм це не вдавалося. Тоді цар острова Ітаки Одисей запропонував перехитрити троянців. Було споруджено велетенського дерев'яного коня, порожнього всередині. Ахейці сіли

*Входження троянського коня
(фрагмент з картини Джованні
Доменіко Тьєполо, 1773)*

в кораблі, вдаючи, що відступають. Троянці зраділи закінченню війни. Вони вийшли за мурі міста, де їх зустрів один з ахейських воїнів, який пояснив, що кінь є подарунком богині Афіні. Троянці повірили йому й затягли споруду до міста. Уночі, коли жителі спали, з коня на землю спустилися Одисей та 30 найкращих ахейських воїнів і відчинили ворота для решти війська. Так було захоплено Трою та повернуто до Спарти царицю Єлену.

У напівказкову оповідь повірив німецький археолог Генріх Шліман, який присвятив своє життя пошукам міфічного, як тоді вважали, міста Трої.

5. Археологічні відкриття Мікенської (Ахейської) цивілізації

У 1870 р. Г. Шліман знайшов та дослідив руїни давньої Трої на півострові Мала Азія (територія сучасної Туреччини). Він розкопав могутні мурі міст, що в різний час існували тут.

Дослідження археолога допомогли описати давньогрецькі міста та палаци правителів і довели наявність високорозвинутої **Ахейської цивілізації**.

Палац царів Мікен розташовувався на акрополі, який захищали міцні мурі. Головним входом до нього слугували «**Левові ворота**». Вони символізували могутність Мікенської держави.

«Левові ворота»

Акрополь (у перекладі з грец. — «верхнє місто») — підвищена та укріплена частина давньогрецького міста, яка слугувала фортецею та притулком для населення на час війни, тут були храми найвеличніших грецьких богів.

Шліман знайшов та дослідив також дев'ять гробниць. Найвідомішою з них є «Скарбниця Атрея».

Найбільш знаною маскою з колекції Шлімана стала «маска Агамемнона». Вона доводить, що давні греки — суворі воїни — високо цінували прекрасне, а їхні майстри могли передати характер людини у мистецьких витворах.

Вхід у скарбницю Атрея

6. Розквіт і занепад Ахейської палацової цивілізації. Троянська війна

Давня цивілізація з центром у Мікенах була створена прийшлими племенами — ахейцями. Вони з'явилися на Балканському півострові у XXI ст. до н.е. Рівень їхнього економічного і політичного розвитку на той час був нижчим, аніж у місцевого населення. Ахейці одягалися в грубий одяг із вовни, виготовляли простий глиняний посуд і зброю з бронзи. Згодом вони багато чого навчилися у місцевих племен: вирощувати виноград і оливки, будувати кораблі й виготовляти якісну кераміку, зводити будівлі з каменю.

Місто Мікени ахейці заснували у XIX ст. до н.е. Скориставшись катастрофою, вони підкорили о. Крит і вивезли звідти не лише предмети мистецтва, а й найкращих критських майстрів. І вже через 100 років новий палац у Мікенах був прикрашений фресками у критському стилі. На цій підставі, а ще й тому, що палац мікенського царя, так само як і критський, був центром, навколо якого зосереджувалось усе життя міста, цивілізацію назвали **палацовою**.

У XV ст. до н.е. Мікени досягли найвищого розквіту й перетворилися на найбільший політичний, економічний та культурний центр Еллади. Тоді ж ахейці почали активно освоювати простори Середземномор'я та Малої Азії. Під час подорожей вони ознайомилися з фінікійською та єгипетською культурами та запозичили у цих народів любов до знань і книг.

У цей час виникають десятки нових міст, серед яких Фіви й Афіни. Так само, як і Мікени, вони мали укріплення, акрополі та палаци.

Близько XIV ст. до н.е. було засновано Трою. Вчені вважають, що в першій половині XIII ст. до н.е. місто було зруйноване могутнім землетрусом. Але на цьому біди багатой Трої не закінчилися. Близько 1270 р. до н.е. царі грецьких міст-держав на чолі з мікенським царем Агамемноном розпочали тривалу війну проти неї. За свідченням Гомера, вона тривала 10 років. Тому можна припустити, що війна закін-

Гробниці в Мікенах

чилася близько 1260 р. до н.е. Підтверджують це й археологи, які доводять, що в цей час Троя перебувала в тривалій облозі. Війна закінчилася поразкою царя Трої Приама.

Після перемоги над Троєю Мікени починають втрачати свій вплив на ахейські міста-держави. Їхній союз розпадається. Ослабленням роз'єднаних ахейських держав скористалися **дорійці** — племена, що постійно загрожували їхнім кордонам. У середині XII ст. до н.е. вони захопили територію Греції. Племена дорійців не знали, що таке державний устрій, у них не було писемності, але вони вміли обробляти залізо й виготовляти з нього зброю та мали добре організовану армію.

На відміну від ахейців, дорійці не переймали культуру завойованих, а нищили її. Захоплені квітучі міста ахейців були зруйновані. Усі досягнення Ахейської палацової цивілізації були втрачені, а розвиток Греції було відкинуто на століття назад.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Хто і коли віднайшов Мінойську і Мікенську цивілізації?
2. Назвіть особливості побудови Мінойського палацу. Чому Кносський палац порівнюють із лабіринтом?
3. Що було основою могутності мінойських царів?
4. Назвіть час розквіту й час занепаду цивілізації острова Крит. Які головні заняття мешканців Криту?
5. Які ймовірні причини загибелі Мінойської цивілізації?
6. Які племена заснували Мікенську цивілізацію?
7. На який час припадають розквіт і занепад Мікенської цивілізації?
8. Коли тривала Троянська війна? Завдяки чому грекам вдалося перемогти троянців?

Поміркуйте і дайте відповідь

9. Археологи виявили, що поселення на Стародавньому Криті не мали оборонних стін. Подумайте чому.
10. Як історія Мікенської і Мінойської цивілізацій відображена у грецьких міфах?
11. Про що свідчать могутні укріплення міст ахейців?

Виконайте завдання

12. Обговоріть у групах. Чи можна вважати міфи історичними джерелами?
13. Складіть схему управління ахейських міст-палаців.

Завдання для допитливих

14. Які риси Мінойської цивілізації були сприйняті Мікенською цивілізацією?
15. Чому дорійці змогли перемогти цивілізованих ахейців?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера
(Греція в «темні віки» (XI–IX ст. до н.е.))

www.bohdan-digital.com/
dodatok/IP5.pdf

§ 24. СТАНОВЛЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати процес становлення полісної системи;
- визначати причини і результат боротьби між аристократією і демосом;
- пояснювати причини встановлення тиранії в грецьких полісах.

Пригадайте:

1. Які перші цивілізації існували на території Греції?
2. Який період історії Греції називають «темними віками»?

1. Поява полісів

Після занепаду Мікенської (Ахейської) цивілізації та вторгнення дорійців розпочався **Полісний** або **Класичний** період в історії Давньої Греції.

Після дорійської навали історія Греції мовби почалася заново. Колишні міста й царські палади руйнувалися і заростали травою, а на їхньому місці з'являлися нові укріплені поселення. Згодом з них виникали міста, які об'єднували навколо себе прилеглу сільську округу. Таким чином виникали міста-держави — **поліси**.

В Елладі найсильнішими вважалися міста-держави Афіни і Спарта, найбагатшим — Коринф, найбільшим і найкрасивішим — Мілет.

Храм Аполлона в Коринфі

Поліс — місто-держава, община громадян, із власними органами управління, законами, армією, судом.

2. Нові явища у господарському розвитку

Занепад Греції після дорійської навали тривав довго. Але з поширенням заліза в VIII ст. до н.е. почався її швидкий розвиток. Хлібороби, використовуючи залізні знаряддя, стали краще обробляти ґрунт і отримувати великі врожаї. Знову з'явилися різноманітні ремесла. Селяни почали продавати на ринку надлишки продуктів — вино, овочі, фрукти. Їх купували ремісники, які теж продавали свої вироби на ринку. Так люди знову почали торгувати. Розвивається й міжнародна торгівля. Важливим для розвитку торгівлі стало використання монет, виробництво яких перейняли від лідійців, що придумали їх у VII ст. до н.е. Тепер торгувати стало набагато простіше. У VIII–VI ст. до н.е. важливого значення

Коринфський статер із зображенням пегаса та Афіни Паллади

набуло кораблебудування. Греки навчилися будувати хороші кораблі. Запозичили у фінікійців алфавіт і переробили його таким чином, що навчитися читати й писати стало доволі легко.

3. Народження громадян

Все населення поліса становило колектив, кожен член якого був **громадянином**. Він мав певні права та обов'язки, був корінним жителем, власником частки землі, і брав участь в управлінні полісом. Почесний обов'язок громадянина — захист вітчизни, він був воїном. Кожен поліс був незалежною державою. Вся Греція складалася з безлічі таких незалежних держав. Роздробленість Греції становила важливу рису її стародавньої історії. Поліси були дуже невеликими, як і кількість їхніх мешканців. Зазвичай тамтешні жителі знали один одного в обличчя. Основна частина населення мешкала в місті. Місце для нього зазвичай вибирали так, щоб там був високий пагорб. На пагорбі розташовувався акрополь. Тут будували храми богів і жили правителі. Біля підніжжя пагорба містилися будинки громадян і ринкова площа — агора.

4. Гопліти і фаланга

З розвитком полісів відбуваються важливі зміни у військовій справі. Раніше тільки знать мала бронзове озброєння, яке коштувало дорого. Завдяки поширенню заліза озброєння воїна стало дешевше. Тому тепер кожен міг придбати його. Основна частина війська поліса складалася з важкоозброєних піхотинців, які називалися гоплітами (від грецького слова «гоплон» — озброєння). Панцир захищав груди і спину, а голову — шолом. Щит зазвичай був великим, круглим. Коли гопліти йшли в бій, то шикувалися особливим чином. Кілька сотень людей ставали в ряд — один поруч з іншим, пліч-о-пліч; інші воїни ставали за ними точно так само, в потилицю один одному, і так далі. Таких рядів зазвичай було 6–8. Такий стрій називався **фалангою**. Головне завдання воїна у бою полягало в тому, щоб не порушити стрій. Фаланга була сильною до тих пір, поки стрій воїнів не був прорваний. Краї фаланги у бою прикривала кіннота, яка стає самостійним родом військ.

Фаланга

Грецький гопліт

5. Боротьба між аристократією і демосом

Уся влада в полісах перебувала в руках знаті, яка вважала себе кращою за інших. Така влада називалася **аристократією** (грецькою «аристократія» означає «влада кращих»). Знать засідала в раді. Коли відбувалися збори всього народу — **демосу** (грецькою «демос» означає «на-

род»), то думка аристократів мала більше значення, ніж думка рядових жителів. Зазвичай знатні люди вважали своїми предками богів і стародавніх царів та думали, що це виправдовує їхнє панівне становище. Раніше знать мала право на владу, оскільки лише аристократи були справжніми воїнами, що захищали поліс. Тепер всі мешканці полісу стали битися в одному строю з аристократами. Якщо вони рівною мірою проливають кров у боротьбі за рідний поліс, то повинні мати і рівні права в управлінні ним. Так міркували селяни. З розвитком ремесла і торгівлі в полісі посилюється вплив купців і ремісників. Вони вважали, що їхнє багатство теж дає їм право брати участь в управлінні полісом. Але знать не хотіла ділитися ні з ким своїми правами. У багатьох полісах в той час точилася боротьба між аристократами і демосом.

6. Тиранія

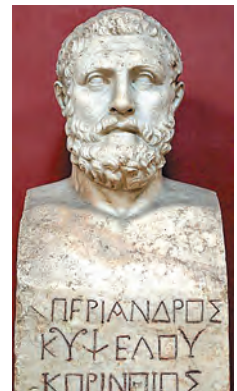
Розбіжності між народом і знаттю в деяких полісах призводили до **тиранії**, тобто до встановлення влади **тирана**. Тирани жорстоко розправлялися зі знаттю, цілими сім'ями виганяли їх з міста, багатьох убивали. Спершу тиранії були встановлені в VII ст. до н.е. на Балканському півострові: у Сикіоні, Коринфі, Мегарі, пізніше, у VI ст. до н.е., — в Афінах.

Тиранія в Коринфі набула значного розмаху, особливо за правління **Періандра**, і протрималася близько 70 років (657–580 рр. до н.е.). За цей час місто значно зміцніло й розквітло. На острові Самосі владу захопив тиран **Полікрат**. Його правління сприяло розквіту міста. Відбулося політичне об'єднання острова, було створено великий військовий флот, споруджено водогін, зручну корабельну гавань і фортечні мури навколо міста Самос.

Одноосібна влада тиранів викликала ненависть у родової знаті. На протигагу їй демос шукав захисту в тиранів від утисків багатіїв.

Але тирани зовсім не думали про благо народу, а лише хотіли зміцнити свою владу. Перші поступки, які демос зміг вирвати у знаті, — це так звані *писані закони*. Спочатку судили за звичаєм, тобто так, як було прийнято, як судили раніше. А суддями були аристократи, тому вони захищали аристократів. Демос вимагав, щоб закони були однаковими для всіх. А щоб їх застосовували правильно, закони слід було записати. Зрештою, у кількох грецьких державах створили й записали перші закони. У VII ст., близько 621 р. до н.е., в Афінах збірку писаних законів створив правитель **Драконт**. За суворість їх приписів вони отримали назву «драконівські».

Таким чином почали обмежувати сваволю аристократів. Запис законів було першим кроком на шляху встановлення демократії, тобто влади народу («демократія» по-грецьки означає «влада народу»).

Періандр

Звичаєве право — використання традицій і звичаїв як законів при вирішенні спірних питань.

Демос — незнатні трудові верстви громадян еллінської держави.

Аристократія — (від грец. «аристос» — найкращий, «кратос» — влада) — влада родової знаті; суспільна верства, що посідає найвище становище.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли розпочався Полісний період в історії Греції? Чому він дістав таку назву?
2. Що таке поліс?
3. Чому мешканців полісу називають громадянами?
4. Що сприяло початку господарського піднесення Греції у VIII ст. до н.е.?
5. Чим відомі писані закони афінського тирана Драконта?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Чим зумовлена поява нового бойового строю — фаланги? Які її переваги?
7. Які причини розгортання боротьби між демосом і знаттю?
8. Що зумовило появу влади тиранів? Чиї інтереси захищали тирані? Чому їхня влада була нетривалою?

Виконайте завдання

9. Обговоріть у групах. Чому у Греції формується полісний устрій?

Завдання для допитливих

10. Чому влада тиранів сприяла господарському піднесенню грецьких полісів?

§ 26. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначати причини і напрямки Великої грецької колонізації;
- описувати життя у грецьких колоніях;
- пояснювати роль грецької колонізації в історії України;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «колонія», «метрополія», «варвари».

Пригадайте:

1. Що сприяло мореплавству у греків?
2. Які країни відвідав Одисей під час своєї подорожі?

1. Причини Великої грецької колонізації

У VIII ст. до н.е. в державах-полісах Еллади виникла соціальна напруга. Демос, переважно селяни, з різних причин втрачав землю, яку прибирала до рук

аристократія. Селяни, що втратили землю, шукали для себе притулку, будь-якої роботи, але даремно. Вони ставали «зайвими» в рідному місті.

Водночас розвиток господарства, торгівлі та ремесла спонукав греків до розширення торговельних зв'язків з іншими країнами, де б купували вироби грецьких ремісників і сільсько-господарські продукти. Усе це сприяло тому, що елліни покидали рідні домівки й вирушали на пошуки нових земель, де засновували поселення (**емпорії та колонії**). Емпорії поступово виростали в колонії, ставали самостійними, хоча й зберігали торгові, родинні й політичні зв'язки з **метрополією** — містом, що заснувало колонію.

Колонізація здійснювалась у двох напрямках: на захід і на північний схід. На захід від Еллади греки освоїли землі острова Сицилії (Мессина, Акрагант, Сиракузи) та півдня Італії (Тарент, Сибаріс).

Дорога на північний схід привела греків через протоки Босфор, Геллеспонт (Дарданелли) на простори Понту Евксинського (Чорне море). На його північних берегах були створені колонії: Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантикапей та ін.

Процес освоєння греками нових земель, який тривав упродовж VIII–VI ст. до н.е., дістав назву «Велика грецька колонізація».

Колонізація — переселення на нові землі та їх господарське освоєння.

Місто-метрополія — місто, яке є засновником нового поселення — колонії.

Руїни Пантікапею

www.bohdan-digital.com/dodatok/036.pdf

Ольвія, залишки старовинного житлового кварталу

2. Результати колонізації

Велика грецька колонізація зробила величезний вплив на розвиток всього давньогрецького світу. Вона сприяла розвитку господарства й торгівлі, а також мореплавства. Колоністи мали потребу в багатьох речах, які спочатку не могли виробляти самі і змушені були купувати в Греції. З Еллади в колонії везли вироби ковалів та інших ремісників, оливкову олію, вино. А в обмін з колоній завозили зерно, рабів, метали.

3. Греки і варвари

У результаті колонізації греки познайомилися з багатьма народами, яких вони раніше не знали. Греки бачили, що ці народи відрізнялися від них мовою, звичаями, культурою. Завдяки цьому вони почали усвідомлювати себе

єдиним народом — **еллінами**. Всі інші народи вони називали **варварами**. Слово «варвар» виникло як звуконаслідування. Коли греки хотіли зобразити нееллінську мову, вони бурмотіли «вар-вар». Варварами для них були і відсталі, на їхню думку, племена (фракійці, іллірійці, скіфи). Спочатку слово «варвар» означало просто «чужинець», «не еллін». Але поступово ставлення греків до чужоземців змінюється. Елліни почали думати, що вони у всьому перевершують варварів. Тому всіх людей, що живуть за своїми звичаями, вони вважали людьми, народженими для рабства.

4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму

На землях нашої батьківщини утворилось понад 30 грецьких колоній. Першими такими поселеннями в Причорномор'ї (VII ст. до н.е.) були: Істрія (у Придунав'ї) і Борисфеніда (на острові Березань). Згодом у пониззі Південного Бугу виникло місто Ольвія (у перекладі з грецької мови — щаслива). На узбережжі Керченської протоки були засновані міста Пантикапей (що стало столицею Боспорського царства), біля Дністровського лиману — Тіра. На початку V ст. до н.е. на території Західного Криму з'явилося місто Херсонес, якому довелося відіграти важливу роль в наступній історії нашої батьківщини.

Монети Ольвії, Тіри, Пантикапею

На яку основну господарську діяльність колоній вказують монети?

Розміри міст не перевищували 50–60 га. Кожне місто мало сільську округу (хору), яка забезпечувала його мешканців необхідними продуктами харчування. Вироблене продавали в місті. Серед жителів хори було багато вихідців з навколишніх племен.

Усі причорноморські міста-поліси, крім Боспорського царства, були демократичними або аристократичними республіками, де раби, жінки та іноземці не мали прав громадянства. Найвищим органом влади були народні збори,

які ухвалювали закони. Виконавча влада перебувала в руках колегій і чиновників. Окремо існувала судова влада.

У політичному розвитку античних міст-держав розрізняють два етапи: на першому (VII–I ст. до н.е.) вони були незалежними утвореннями, на другому (середина I ст. до н.е. — 70-ті рр. IV ст. н.е.) перебували у залежності від Риму.

У зовнішній політиці поліси спочатку орієнтувались на Грецію. У II–I ст. до н.е. Ольвія потрапила у залежність від Кримської Скіфії. На межі II–I ст. до н.е. Причорноморська Україна була втягнута в орбіту боротьби між найсильнішими державами — Римом і Понтом. Цар Понту Мітридат VI Євпатор підкорив Боспорське царство, завдав поразки Кримській Скіфії і поширив владу на все Причорномор'я, включаючи Ольвію. Зазнавши врешті поразки від римлян, Мітридат заподіяв собі смерть у Пантикапеї (сьогодні Керч). Політика грецьких міст переорієнтовується на Рим. У середині II–III ст. н.е. Тіра, Ольвія, Херсонес включаються до складу римської провінції Мезії.

Смертельного удару грецьким містам-держavam завдала варварська навала, яка двома хвилями (у III ст. — готи, у IV ст. — гуни) прокотилася Північним Причорномор'ям. У III ст. під тиском готів загинула Ольвія та інші міста, а в IV ст. навала гунів знищила Боспорське царство.

5. Життя грецьких полісів Північного Причорномор'я

Грецькі колоністи займалися переважно хліборобством й виноградарством. Значну роль відігравали тваринництво та рибний промисел. Високого рівня досягли ремесла. Найпоширенішими з ремесел були керамічне, склобне, ювелірне, ткацтво, металообробка, вичинка шкіри. Важливу роль відігравала торгівля. Головними експортними товарами були зерно, яке закуповували купці в греків-колоністів та сусідніх племен, а також худоба й раби. Місцевому населенню Північного Причорномор'я греки продавали передусім ремісничі вироби, зброю, вино.

Побут і культура причорноморських грецьких держав мали багато спільного зі способом життя і культурою античного світу. Жителі міст вважали себе греками, тому офіційною мовою була грецька. Фізичне та інтелектуальне виховання молоді здійснювалося в навчальних закладах-гімназіях. У суспільному й культурному житті важливе місце посідав театр. Дуже популярним був спорт. У містах працювали вчені-філософи та історики. У V ст. до н.е. Ольвію відвідав «батько історії» Геродот, який залишив найдавніший опис Північного Причорномор'я, де у той час існувала Велика Скіфія.

Основу релігійних вірувань колоністів становило багатобожжя. Із богів особливо популярним був Аполлон — заступник колоністів. Поряд з кельтами божеств існували культу героїв: Ахілла й Геракла.

*Бюст
Мітридата VI
Євпатора*

Наприкінці I ст. н.е. грецькі міста-держави стали одним із шляхів поширення на українські землі перших паростків християнства.

Грецькі міста-держави були осередками античної цивілізації у Північному Причорномор'ї. Вони мали значний вплив на розвиток місцевого населення цього регіону українських земель. Завдяки грецьким поселенцям місцева людність отримала можливість прилучитися до передових для свого часу надбань античної цивілізації.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли тривала Велика грецька колонізація?
2. Що таке колонія? Метрополія?
3. Де греки утворювали свої колонії?
4. Які напрямки мала Велика грецька колонізація?
5. Який суспільний лад був у колоніях?
6. Назвіть найбільші грецькі колонії Північного Причорномор'я.

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Які були причини грецької колонізації?
8. Якими були стосунки між колоніями і метрополіями? Між колоніями і сусідніми народами?

Виконайте завдання

9. Поясніть на прикладах слова «колонія», «колонізація», «метрополія», «емпорій».
10. Обговоріть у групах. Яке значення грецької колонізації для греків та інших народів?

Завдання для допитливих

11. Чому грецька колонізація мала мирний характер?
12. Чи правильним є твердження, що колонія — це батьківщина, яку люди створили самі для себе?

§ 26. ОБ'ЄДНАННЯ АТТИКИ. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСУ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати реформаторську діяльність Драконта, Солона, Пісістрата та Клісфена;
- визначати основні ознаки полісу;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «громадянин», «демос», «аристократія», «олігархія», «Драконівські закони», «тиранія».

Пригадайте:

1. Що таке поліс? Хто міг бути громадянином полісу?
2. Які були головні причини боротьби між демосом і аристократами?

1. Виникнення Афінської держави

Головним містом Аттики були Афіни, одне з найстаріших міст Європи. Початок йому поклало поселення, що виникло на пагорбі посеред рівнини.

Побудовані згодом стіни перетворили його на справжню фортецю — **акрополь**.

Місто швидко зростало, й афіняни почали будувати свої помешкання біля підніжжя пагорба. Центром міського життя була ринкова площа — агора, де велась жвава торгівля.

Вільне населення Афін, як і решти грецьких полісів, складалося із селян, ремісників і знаті. Знатні люди називалися аристократами (кращі, благородні). Завдяки своєму походженню вони тримали в своїх руках управління полісом (деякі знатні роди вели свій родовід від богів, героїв, стародавніх царів). Представники знатних родів утворювали **ареопаг** — раду знаті, яка відала всіма справами міста.

Усі незнатні громадяни, незалежно від того, бідні вони чи багаті, називалися **демосом**, тобто народом.

*Афіський акрополь.
Сучасний вигляд*

2. Закони Драконта

Всеволоддя знаті давало їй змогу вирішувати всі суперечки на свою користь, навіть, бувало, порушуючи сталі звичаї. Це обурювало народ, який вимагав записати давні звичаї, щоб судді вирішували справи не так, як їм заманеться, а відповідно до закону.

У 621 р. до н.е. архонт Драконт нарешті склав писані закони, але включив до них не лише норми стародавніх звичаїв, а й додав багато своїх. Багато з тих законів можуть здатися дивними для сучасних людей. Так, наприклад, судили навіть тварин або якийсь предмет. Якщо собака покусав або бик підняв на роги людину, вони підлягали вигнанню за межі Аттики, так само як черепиця, що випадково впала людині на голову й спричинила її загибель.

Головною заслугою Драконта було те, що йому вдалося покласти край кровній помсті.

Про закони Драконта казали, що вони «писані кров'ю», тому що навіть за дрібну крадіжку овочів або фруктів передбачалася смертна кара.

Донині занадто суворі покарання чи заходи називають *драконівськими*.

3. Реформи Солона

Жорстокі закони, хоч дещо впорядкували життя в Афінах, але не розв'язували проблем. Боротьба між демосом і аристократією тривала. Аристократи, користуючись своїм становищем, всілякими способами забирали у селян землю, а їх за борги перетворювали на рабів. Становище було загрозливим і могло вибухнути народним повстанням. Було прийнято рішення: обрати правителя, котрий примирить демос із аристократією.

У 594 р. до н.е. першим архонтом було обрано Солона, людину знатного походження, яка мала повагу і довіру демосу за чесність і порядність.

Він провів реформи для демосу та в управлінні державою. Було полегшено становище селян, скасовано боргове рабство, списано борги, знищено боргові камені. Частина селян разом із свободою одержала назад свої землі.

Реформи підривали політичне панування знаті, тепер політичні права залежали не від знатності, а від розміру майна. Все чоловіче населення — уродженці Аттики — вважалися громадянами Афінської держави.

Усе населення Афін Солон розділив на чотири групи залежно від майна та прибутків. До першої та другої груп входили найбагатші люди, до третьої — середняки, до четвертої — бідняки (фети). Всі чотири групи мали право брати участь у відроджених народних зборах. Але найвищі посади в державі займали представники тільки першої групи. До ради «400» мали право обиратися представники перших трьох груп.

До жодної групи не входили люди, що за своїм походженням не вважалися афінянами, а також раби.

Реформи Солона (594–560 рр. до н.е.)

Реформа	Зміст
Заборона боргового рабства і скасування усіх боргових зобов'язань	Громадян Афін не можна було продавати у боргове рабство.
Реорганізація державних органів влади	Вищим органом влади стали народні збори — еклесія, у яких мали право брати участь чоловіки, що досягли 20 років. Рада старійшин — ареопаг, що обирався з аристократів, став розглядати важкі злочини й контролювати роботу чиновників. Була створена рада 400-сот (буле), яка обирала народні збори, її члени виконували роль чиновників і готувала справи для обговорення на народних зборах. Запроваджено суд присяжних (геліея). Присяжним міг стати громадянин, що досяг 30 років. На рік обиралося 6 тисяч присяжних.
Суспільний поділ населення	Усе населення Аттики було поділено на 4 групи за кількістю мір зерна, оливкової олії чи вина, яку мав господар. Перші три групи (п'ятисотмірники, вершники, зевгіти) мали право голосу та могли обіймати урядові посади, натомість у війську мусили служити вершниками і важкоозброєними піхотинцями. Ті, хто мав менше 200 мір, належали до четвертої групи — фетів. Вони мали право лише голосувати, але не могли обіймати державні посади. У війську служили легкоозброєними піхотинцями або веслярами на кораблях.

Реформи Солона сприяли подальшому розвитку Аттики, вони заклали основи демократичного устрою держави, децю примирили аристократію з демосом.

4. Тиранія Пісістрата

Минуло тридцять років від початку правління Солона, сам він був уже старцем, як в Афінах знову почалися смути. Знать не хотіла ділитися владою з незнатними, селяни виступали за розподіл панських земель. Заможний землевласник, родич Солона Пісістрат став виступати на захист селян та бідних громадян. Він хотів за допомогою народу стати на чолі Афіської держави. Йому це вдалося. З 537 по 527 р. до н.е. в Афінах встановилася тиранія Пісістрата. Деякі з багатих аристократів були змушені залишити країну. Їхні землі було розділено між селянами. Для здобуття прихильності купців Пісістрат заволодів важливим торговельним шляхом з Егейського в Чорне море. Він сприяв ремеслам і торгівлі, запровадив свято на честь бога Діонісія й театральні вистави. Але *інтереси полісного колективу не збігалися із особистими інтересами тиранів, що прагнули встановити одноосібну та спадкову владу.* Тирани припинили бути народними захисниками, тому з міст-держав їх вигнали. Останнім вигнано у 510 р. до н.е. сина Пісістрата Гіппія.

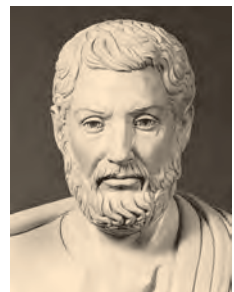
Значення тиранії полягало в тому, що у полісах родова знать була позбавлена привілеїв.

5. Реформи Клісфена

Для того, щоб уникнути встановлення тиранії в Афіській державі, Клісфен запропонував закон про *остракізм* — вигнання, заслання. Щорічно громадяни збиралися для того, щоб визначити, чи немає серед них людей, які становлять собою загрозу для всіх. Усім роздавалися черепки (*остракі*), і кожен міг написати ім'я тієї людини, яка здавалася небезпечною. Якщо на одному і тому ж імені сходилося багато людей, то цю людину виганяли з міста на 10 років. Клісфен провів реформу виборчого права: тепер усі громадяни мали рівні політичні права незалежно від майнового стану.

Він запропонував проводити виборчі збори не за родами, а за місцем проживання. Тим самим *ліквідував залишки родових — племінних відносин і поділив Аттику не за родовими ознаками, а за територіальними.* Разом стали збиратися сусіди одного селища чи частини міста. Тепер родова знать не мала змоги впливати на залежних від неї людей. Усі вважалися рівними в державі.

Реформи Клісфена остаточно утвердили демократичний устрій в Афінах.

Клісфен

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Яким заняттям сприяли природні умови Аттики?
2. Що таке поліс?
3. Яка система управління існувала в Афінах?
4. На які соціальні групи поділялося населення Аттики?
5. Чим була зумовлена поява законів Драконта?
6. Що спричинило здійснення реформ Солоном? Коли вони були здійснені?
7. Які реформи здійснив Солон?
8. Які реформи були здійснені архонтом Клісфеном?

Поміркуйте і дайте відповідь

9. Який відбиток мали реформи Солона на подальший розвиток Афінівської держави?
10. З якою метою була запроваджена система остракізму?

Виконайте завдання

11. Яку структуру мало суспільство Афінівського полісу після реформ Солона і Клісфена?
12. Обговоріть у групах. Як в Афінах використовувався остракізм у політичній боротьбі?

Завдання для допитливих

13. Яка роль тиранії у становленні демократичного ладу в Афінах?

§27. ДАВНЯ СПАРТА

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

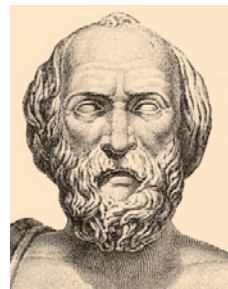
- визначити особливості розвитку спартанського полісу;
- скласти уявлення про побут і виховання спартанців.

Пригадайте:

1. Коли сформувалися грецькі поліси?
2. Що таке демократія?

1. Формування Спартанської держави

У XI ст. дорійці завоювали півострів Пелопоннес. Тут близько 900 р. до н.е. вони заснували поселення Спарта, яке згодом перетворилося на місто-державу. Спарту, яка об'єднала під своєю владою довколишні землі в місцевості Лаконії, ще називали Лаконікою або Лакедемоном. Місцеве населення дорійці перетворили на рабів — *ілотів*. З виникненням держави ілоти стали її власністю і більше не належали окремим спартанцям. Оскільки ілотів було набагато більше, ніж спартанців, у покорі їх утримували, щороку вбиваючи найсильніших, — це називалося *криптіями*. Ще однією верствою підкореного населення були *періеки* — жителі навколишніх земель, які зберегли свободу, але зобов'язувалися платити спартанцям данину.

Лікурґ

2. Державний устрій Спарти. Закони Лікурга

Про державний устрій Спарти ми дізнаємося завдяки законам, які приписують Лікургу. Останній встановив порядок діяльності народних зборів — **апели**. Участь у таких зборах мали право брати лише громадяни-воїни. На них ухвалювалися закони, вибиралися чиновники, провадили суд. Лікург змінив форму царської влади. На чолі держави стояли два царі-полководці — архажети, яких обирали на рік із двох найбільш могутніх та ворогуючих між собою родів. Це давало гарантії, що жоден з них не стане тираном. Царі мали необмежену владу тільки під час війни. У мирний період усі найважливіші питання вирішувала рада старійшин — **герусія**. Вона складалася з 30 осіб — геронтів. Вони обговорювали закони й виносили їх на голосування народних зборів.

Лікург заснував колегію (раду) з п'яти ефорів. Головним їхнім завданням було не допускати в Спарті необмеженої влади царів.

Верховним власником усієї землі, згідно із законом, був поліс. Але землі були поділені серед громадян Спарти на 9000 рівних частин — клерів, їх забороняли продавати чи дрібнити між синами.

Щоб зберегти єдність спартанців й унеможливити поділ суспільства на багатих і бідних, Лікург спрямовував свої закони проти ймовірного збагачення окремих громадян. Так, заборонялося під страхом смертної кари користуватися золотом, сріблом, коштовним камінням. Життя й одяг спартанців були надміру простими. Хитромудрий Лікург запровадив нові гроші, які нікому не спадало на думку нагромаджувати. Одна монета, що виготовлялася із заліза, важила кілька десятків кілограмів.

3. Життя спартанського суспільства

Спартанці були хоробрими, витривалими воїнами. Зазвичай вони не переслідували відступаючих ворогів, вважаючи нижче своєї гідності вбивати тих, хто втікав. Триста найкращих із них ставали особистою охороною царя — гіппеями. Жителі міста вважали себе непереможними у битвах, і тому місто Спарта не було захищене мурами.

Усі чоловіки поліса становили могутню армію. Громадяни Спарти не мали права займатися торгівлею або ремеслом. Серед спартанців не було ні бідних, ні багатих. Спартанське суспільство поділялося на дві основні вер-

*Руїни Спарти.
Фото Томаса Айла*

Спартанський воїн

стви: вільних воїнів і залежних землеробів. Перехід із одного стану до іншого був неможливий.

Традицією спартанського суспільства були спільні обіди — *сиситії*. Це не було просте споживання їжі. За столом збиралося близько 20 чоловіків з одного військового загону, пов'язаних міцною дружбаю і ладних померти один за одного. Їх називали сиситами.

Життя спартанців минало у постійних військових вправах. Хлопчики із семи років вчилися мистецтву війни у спеціальних школах. Тут вони разом зростали, виховувалися, потім разом воювали. До 12 років вони не носили ніякого одягу, спали на в'язках соломи чи очерету. З 16 років і до старості вихованці цих шкіл були зобов'язані служити в армії. У 30 років спартанець вважався повнолітнім і мав право отримати ділянку землі та одружитися.

Короткі та влучні вислови, які цінувалися спартанцями, прийнято називати **лаконічними** (від назви «Лаконіка»).

Спартанські жінки були найбільш вільними й незалежними порівняно із жінками інших грецьких полісів. Вони нарівні з чоловіками отримували фізичну підготовку, займалися військовою справою, змагалися під час спортивних ігор, які присвячувалися богині Гері. У цілому життя спартанського суспільства підпорядковувалося жорстким правилам і вирізнялося невибагливим побутом, наданням пріоритету не праці землероба або ремісника, а воїнській доблесті, майстерному володінню зброєю, силі й витривалості.

www.bohdan-digital.com/dodatok/037.pdf

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли і де виникла Спарта?
2. Як називали підкорене місцеве населення у Спарті?
3. Які закони запровадив у Спарті Лікурґ?
4. Як виховували і навчали спартанців?
5. У Спарті був демократичний чи олігархічний устрій?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Чому Спарта не мала захисних мурів?
7. Чим були зумовлені такі порядки у Спарті, які встановив Лікурґ?
8. Обговоріть у групах. Які слабкі сторони Спарти?

Виконайте завдання

9. Порівняйте розвиток Спарти і Афіні. Відповідь оформіть таблицею.
10. Уявіть, що ви — один із вихованців агели. Опишіть свій день — від ранку до вечора.

Завдання для допитливих

11. Чому спартанці залишили бідну культурну спадщину?

§ 28. ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- називати хронологічні межі греко-перських воєн, дати основних подій;
- показувати на карті перебіг основних подій;
- визначити характер греко-перських війн і причини перемоги греків.

Пригадайте:

1. Які форми правління сформувалися в грецьких полісах?
2. На яких теренах розселилися греки в результаті Великої грецької колонізації?

1. Причини греко-перських війн

У V ст. до н.е. настав період найвищого розквіту грецького світу. Але на початку століття грекам довелося зі зброєю в руках відстоювати свою свободу і незалежність у боротьбі з могутньою Перською державою, яка намагалася підкорити Елладу. Походи персів проти греків ми називаємо **греко-перськими війнами** (500–449 рр. до н.е.).

Головними причинами війни були:

- опір грецьких полісів на Іонійському узбережжі Малої Азії загарбницькій політиці Персії;
- намагання володарів Персії підкорити грецькі поліси Балканського півострова.

2. Іонійське повстання

У 500 р. до н.е. грецькі міста-держави, що розташовувалися на узбережжі Малої Азії, повстали проти влади своїх тиранів і персів. На чолі повстання стало багате місто Мілет. Проти бунтівників рушило величезне перське військо. На заклик повстанців про допомогу відгукнулися лише два міста: Афіни, що послали 20 кораблів, і Еретрея — 5 кораблів. Попервах успіх був на боці повсталих, вони навіть здійснили зухвалий похід на столицю перського намісництва в Малій Азії — місто Сарди і спалили його. Але боротьба була нерівною. Після шести років опору повстання придушили.

3. Марафонська битва

Підтримка Афінами та іншими полісами Мілету стала приводом для нападу персів на Балканські поліси Греції. Перський цар Дарій I розіслав своїх посланців у грецькі міста з вимогою «землі і води». Деякі міста визнали владу персів. Але Афіни і Спарта відмовилися це зробити, вони вбили посланців Персії. Дарій розпочав активну підготовку до походу.

У 490 р. до н.е. за 42 км від Афін на рівнині поблизу Марафона висадилася перська армія. Назустріч їй із десятима тисячами піхотинців виступив афінський полководець *Мільтіад*. Він розташував війська таким чином, щоб

Мільтіад

позбавити персів їхньої головної сили — кінноти, яка нападала з флангів і змикала їх.

Мільтіад зосередив головні сили по боках фаланги. Перси наблизилися до греків і почали атакувати їх градом стріл. Назустріч рушила зімкнута група гоплітів.

Від першої атаки постраждало багато перських вершників, але потім вони почали тіснити греків, і центр фаланги не витримав натиску. Противник уже готувався святкувати перемогу, та обидва боки грецького строю висунулися вперед і зімкнули перське військо з флангів. Ворог кинувся втікати на кораблі. У Марафонській битві греки здобули перемогу над ворогом, який значно перевищував їх чисельно. Це пояснюється тим, що вони билися, захищаючи своїх матерів, дружин, дітей.

Радісну звістку в Афіни приніс посланець, який пробіг 42 км і впав мертвим. На честь цієї події на Олімпійських іграх запровадили змагання з бігу на марафонську дистанцію.

4. Похід Ксеркса в Грецію

Через 10 років після Марафонської битви перси розпочали новий похід проти греків. Очолював перське військо Ксеркс, син Дарія I.

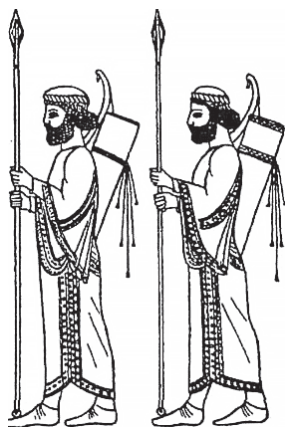
Навесні 480 р. до н.е. Ксеркс із військом переправився з Азії в Європу через протоку Геллеспонт.

Більшість грецьких міст-держав об'єдналася в єдиний союз, його очолила Спарта. Загалом 31 держава брала участь у спільній боротьбі проти персів. Кожна з них давала воїнів та кораблі в спільну армію та флот.

Ксеркс відправив посланців до греків з вимогою скласти зброю. Спартанський цар Леонід відповів: «Прийди і візьми». Тоді посланець, сподіваючись налякати греків чисельністю перського війська, сказав: «Наші стріли і дротики закриють вам сонце». Леонід відповів: «Ну що ж, ми будемо битися в затінку».

Військо під командуванням спартанського царя Леоніда розташувалося у вузькому Фермопільському проході. Грецькі війська, таким чином, закрили шлях в Середню Грецію.

Ксеркс наказав атакувати прохід. Наступ відбірно-го перського війська не мав успіху. Захисники Фермопіл використовували тактику виманювання й винищування ворога невеличкими групами. Вони удавали, що відступають, і заманювали частини перського війська в міжгір'я, вступаючи з ними в рукопашний бій.

Перські воїни

Два дні тривали запеклі бої. Перси не могли нічого вдіяти грекам. Вночі третього дня зрадник провів персів у тил грецького війська. Леонід наказав відступити всім союзникам, окрім спартанців. Мужньо билися триста спартанців на чолі з Леонідом. Всі вони загинули, захищаючи рідну землю.

Прорвавшись через Фермопільський прохід, перси зайняли Середню Грецію. Мешканці Афін залишили своє місто.

28 вересня 480 р. до н.е. відбувся важливий морський бій поблизу острова Саламін. У ньому брало участь 370 грецьких кораблів, 200 з яких належали афінянам, і 700 перських кораблів.

Відступаючи, грецький флот заманив противника у найвужче місце протоки. Тут неповороткі перські кораблі не могли зберегти свій стрій, і почався розлад у їхніх діях. У них не було простору для маневру. У цій битві перський флот втратив понад 200 кораблів.

Після поразки в Саламінській битві Ксеркс залишив більшу частину армії в Греції, а сам вирушив до Малої Азії.

Ксеркс

www.bohdan-digital.com/dodatok/038.pdf

5. Завершення і результати греко-перських війн

У 479 р. до н.е. об'єднані війська греків зішлись у двобої із залишками перського війська поблизу міста Платеї. Саме Платейська битва відіграла вирішальну роль у греко-перських війнах. Здобувши перемогу, греки остаточно розгромили противника і вигнали його з Греції.

Битви при Саламіні і Платеях поклали край походам персів у Європу. Греки настільки повірили у свої сили, що самі перейшли у наступ проти персів. Упродовж наступних 30 років вони відвойовували у персів острови і береги Егейського моря, здійснювали рейди на Кіпр і в Єгипет.

Вирішальним у переході греків у наступ стало створення могутнього флоту. Поступово керівництво над флотом грецьких держав перейшло до Афін. Завдяки воєнному таланту полководця Арістида греки здобували одну перемогу за іншою, повністю витіснивши перський флот з Егейського моря. Крім того, Арістид уславився своїм благородством і невідступною чесністю, і тому грецькі держави довірили йому визначати внесок кожної країни на утримання спільного флоту. На основі цього в 478–477 рр. до н.е. виник **Делоський союз** (згодом його називали Перший афінський морський союз за домінування в ньому Афін). Афіни, як одна з наймогутніших держав Еллади, поступово привласнили спільну скарбницю союзу і стали поводитися з союзниками як зі своїми підданими: ставили до влади потрібних правителів,

чинили суд тощо. Наприкінці греко-перських війн союз об'єднував більш ніж 400 грецьких полісів.

Зрештою, у 449 р. до н.е. сторони уклали між собою Каліїв мир. За цим миром Персія утримала за собою Кіпр, проте відмовилася від островів і малоазійського узбережжя Егейського моря. Персидському флоту було заборонено з'являтися в Егейському морі.

Для Греції війна мала величезні наслідки. Так, Афіни вийшли з війни могутньою морською державою, главою Делоського союзу. В Афінах остаточно утвердилася демократія. Було дано поштовх господарському розвитку Афін та всій Греції. Водночас став набирати сили конфлікт зі Спартою, яка не бажала бачити Афіни домінуючим чинником в Елладі.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Яка країна була ініціатором війн (агресором)?
2. Яку мету ставили собі перси у війні?
3. Які події загострили відносини між Персією й Афінами?
4. Хто очолив перший похід персів у Грецію?
5. Коли відбулась Марафонська битва? Чому вона отримала таку назву?
6. Назвіть основні битви греко-перських війн.
7. Коли було створено Перший афінський морський союз?

Поміркуйте і дайте відповідь

8. З якою метою було створено Афінський морський союз?
9. Чому грекам вдалося перемогти персів?
10. Які основні результати і підсумки греко-перських війн?

Виконайте завдання

11. За допомогою додаткового матеріалу складіть розповідь про
А) Марафонську битву; Б) Фермопільську битву; В) Саламінську битву;
Г) битву при Платеях. Поясніть, чому греки пишалися цими битвами?

Завдання для допитливих

12. Як війни з персами вплинули на подальший розвиток Греції?

§ 29. РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД АФІН

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати основні риси класичного рабства;
- назвати хронологічні межі перебування Перікла на чолі афінської демократії;
- висловлювати думку про особливості афінської демократії.

Пригадайте:

1. Коли в Греції сформувався полісний устрій?
2. Які причини перемоги Греції у війні з персами?

1. Греція класичної доби. Рабство

На рубежі VI–V ст. до н.е. у Греції остаточно складається полісна система. На той час поліс розумівся як громадянська община, у якій повноправними громадянами були земельні власники. Громадянське право давало і право на землю. Втрата цього права означала і втрату громадянських прав. Верховним власником землі був поліс як колектив громадян. Верховним органом управління в полісі завжди були народні збори, які вирішували усі найважливіші питання.

Громадянин полісу одночасно був і воїном, в обов'язок якого входило захист полісу і себе самого.

У ті часи в полісах широкого розповсюдження набуває рабство. У Греції існували дві основні його форми: ілотія (прикладом є Спарта) і класичне рабство (прикладом є Афіни).

При класичному рабстві невільник був позбавлений власності, повністю належав господареві, його називали «розмовляючим знаряддям».

Раби класичного типу не були урожденцями Греції. Це були жителі інших країн, захоплені під час воєн та піратських нападів. Майже у кожному господарстві використовувалася праця рабів: в сільському господарстві, в ремісництві, на будівництві і в копальнях. Дуже часто рабів застосовувалася для домашніх робіт: управителями, кухарями, няньками, годувальницями, педагогами.

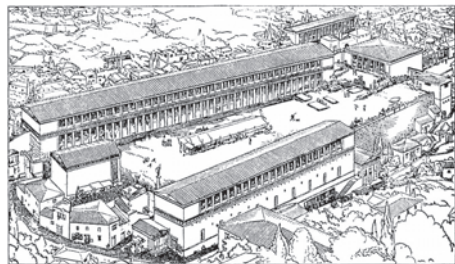

Раби

2. Афіньська демократія

У середині V ст. до н.е. в Афінах встановилася повна демократія.

Народні збори були головним органом Афіньської держави. В них могли брати участь афіньські громадяни, яким виповнилося 20 років, незалежно від майнового стану. Збори відбувалися на міському майдані — агорі, в V ст. до н.е. — на схилі Пніксу або в театрі. На них обирали посадових осіб, слухали доповіді з виконання обов'язків, розглядали фінансові питання, питання безпеки держави. Будь-який афінянин мав право виступити та висловити свою думку. Голосування було таємним, афіняни опускали в урни білі або чорні камінці. Тільки під час виборів стратегів голосування було відкритим (підняттям рук).

Агора

Всього в Афінах було близько 30 тисяч громадян, у зборах брало участь 5–6 тисяч осіб, які мешкали неподалік Афін. Більшість голосів у Народних зборах належала простим людям.

Для вирішення питань у період між зборами та для нагляду за виконанням рішень обиралася **Рада п'ятисот**.

Велике значення в житті держави відігравав Народний суд, який з'явився ще за Солон у VI ст. до н.е. До його складу обирали 6 тис. осіб. Членом Народного суду могла стати будь-яка людина, навіть бідняк. Народний суд поділявся на комісії від 200 до 500 осіб. Члени комісії не знали заздалегідь, в якій комісії і яку справу вони розглядатимуть. Це дозволяло запобігти підкупу суддів.

Афінська демократія була обмеженою. Тільки чистокровні афіняни, в яких батьки були корінними мешканцями, користувалися правами.

3. «Золота доба» Афін. Перікл

Перікл належав до знатного та багатого афінського роду. Він був талановитою та освіченою людиною. Ніхто не міг перемогти його в суперечці, бо він вирізнявся логічністю думок, в особистому житті був скромним та ощадливим. Цілком присвятив себе державній діяльності, відмовившись від святкових бенкетів та розваг. Плутарх писав про Перікла: «Для нього існувала тільки одна дорога в місті — та, яка вела на агору і в будинок ради».

Перікл

Перікл захищав інтереси простого люду, за це афіняни 14 років поспіль (444–431 рр. до н.е.) обирали його стратегом.

Час правління Перікла, тобто середина V ст. до н.е., одержав назву «золотий вік». То був час розквіту Афінської держави та афінської демократії. Перікл уперше в Афінах запровадив платню для виборних державних посад. Це давало змогу людям спокійно займатися державними справами, не думаючи про пошуки заробітку.

Від часів Перікла широко розвинулося будівництво, що давало змогу отримати роботу багатьом біднякам. До Афін запросили найкращих архітекторів і скульпторів Еллади. Було збудовано чудові житлові будинки і храми, **Довгі мури** (6 км), що зв'язували Афіни із гаванню Пірей.

[www.bohdan-digital.com/
dodatak/040.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatak/040.pdf)

Афінський акрополь
(реконструкція)

4. Пелопоннеська війна

Пелопоннеська війна, що тривала майже 30 років (431–404 рр. до н.е.), вирізнялася жорстокістю битв і великими втратами для всіх її учасників.

Економічне піднесення Греції після греко-перських війн призвело до загострення суперництва між провідними торговельно-ремісничими полісами Еллади — Афінами, з одного боку, і Коринфом і Мегарами — з іншого. Їх торговельні інтереси стикалися не тільки на материку, а й на ринках північно-східної частини грецького світу (в Македонії, Фракії, Причорномор'ї), а також у Західному Середземномор'ї (в Італії та Сицилії). Тому в цьому протистоянні великого значення набуває контроль над опорними пунктами транзитної торгівлі на шляху до ринків.

Другою причиною стали обставини політичного характеру. Афіни за будь-яку ціну намагалися підтримати демократичні режими в грецьких полісах, Спарта традиційно орієнтувалася на олігархів. Саме суперництво між Афінами і Спартою стало ключовою причиною для кровопролитної війни.

У ході Пелопоннеської війни можна виокремити два етапи:

1. Архідамова війна (431–421 рр. до н.е.).
2. Декелейська війна (415–404 рр. до н.е.).

Війну почали фіванці, які напали в квітні 431 р. до н.е. на Платеї, що входили до Першого Афінського морського союзу. В червні 431 р. до н.е. спартанці вторглися в Аттику. Але завдяки Довгим стінам афіняни зуміли відстояти місто.

Вторгнення спартанців в Аттику завдало відчутного удару по господарству, а епідемія підірвала воєнну міць Афін. Смерть Перікла загострила політичну боротьбу між прихильниками укладення миру та продовження війни зі Спартою. У гострій боротьбі перемогли прихильники війни на чолі з Клеоном.

Афіняни вдалися до активних дій. Їхній флот та союзники встановили блокаду Пелопоннесу, а афінське військо висадилося на західному узбережжі півострова, захопивши опорний пункт Пілос. Афінян підтримали давні вороги Спарти месенці. Спарта опинилась на межі поразки.

За таких складних умов спартанський полководець Брасід вдався до нестандартного рішення. Він переніс центр протистояння на північ Греції (півострів Халкідіка), спорядивши туди воєнну експедицію з метою відірвати від Афін її союзників. У битві при Амфіполі (жовтень 422 р. до н.е.) спартанці перемогли афінян. Але в битві загинули як провідник афінян Клеон, так і спартанців — Брасід. Сили сторін вичерпалися. У 421 р. був укладений мирний договір, який передбачав повернення сторін до довоєнного стану.

Проте мир фактично став перемир'ям.

У 415 р. до н.е. війна відновилася. На цей раз Довгі стіни стали пасткою для афінян.

Трієра

Алківіад

Спартанці, які вторглися до Аттики, не залишили її після розорення, а отаборилися у місті Декелея, що за 20 км від Афін, з якого здійснювали набіги на їх околиці. За назвою цього міста другий етап Пелопоннеської війни почав іменуватися — Декелейський. Щоб примусити Афіни капітулювати, Спарті потрібен був флот, який мав перерізати шлях доставки туди хліба, корабельного лісу тощо.

Тут Спарта знайшла собі несподіваного союзника — Персію, яка надала кошти для створення великого флоту. Також Спарта здобула право на збирання данини з багатих грецьких полісів Малої Азії, що відкололися від Першого Афінівського морського союзу.

Це призвело до того, що Афіни опинились у вкрай складному становищі. Скориставшись цим, проспартанськи налаштовані великі землевласники, що зазнавали величезних збитків від війни, здійснили переворот і встановили владу 400 знатних олігархів. Кількість афінівських громадян була скорочена до 5 тисяч. Проте їхні спроби укласти мир зі Спартою закінчилися провалом. Армія і флот не визнали владу «400». Афіняни знайшли у собі сили здобути ряд перемог над флотом Спарти і розірвати блокаду. Але це виявились останні перемоги афінян.

У 405 р. до н.е. видатний спартанський полководець Лісандр вщент розгромив афінівський флот, що стояв у невеличкій річці Егопотоми («Козина річка») поблизу Херсонеса Фракійського.

Після такої поразки від Афін відкололися всі союзники, крім Самоса. Спарта знову блокувала морські торговельні шляхи, її армія знову вторглася в Аттику. Зрештою, у квітні 404 р. до н.е. афіняни були змушені капітулювати.

Спарта продиктувала дуже важкі умови миру. Розпускався Перший Афінівський морський союз, Афіни вступали в Пелопоннеський союз, позбавлялися флоту.

Афіни втратили свою колишню могутність.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Що таке рабство? Які види рабства існували в Греції?
2. Який суспільний лад існував в Афінах під час правління Перікла?
А) тиранія; Б) демократія.
3. Який період в історії Афін називають «золотою добою»?
4. Між якими двома містами Аттики було збудовано Довгі стіни?
5. Які грецькі держави вели боротьбу під час Пелопоннеської війни?
6. Яка держава здобула перемогу в Пелопоннеській війні?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Що змінилося в управлінні Афіньською державою після закінчення греко-перських воєн?
8. Чим рабство у Греції відрізнялось від рабства у країнах Сходу?
9. Чому аграрна Спарта перемогла Афіни, які мали розвинуті ремесла й торгівлю?

Виконайте завдання

10. Обговоріть у групах. Чи можна Афіньську державу вважати взірцем демократії?
11. Складіть розповідь про життя і діяльність Перікла.

Завдання для допитливих

12. Які риси розвитку Афіньського полісу сприяли становленню демократичного режиму?

§ 30. СІМ'Я ТА ВИХОВАННЯ АФІНЯН

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- скласти уявлення про сімейні стосунки, виховання афінян;
- розповідати про життя жінки в афіньському полісі.

Пригадайте:

1. Що таке поліс? Які права і обов'язки громадян полісу?
2. Які особливості спартанського виховання?

1. Сім'я, жінка та виховання дітей

Греки одні з перших стали дотримуватися звичаю, що в чоловіка повинна бути лише одна дружина. Але, як правило, майбутнього чоловіка обирав батько дівчини. Тобто шлюби укладалися за розрахунком батьків. Законним вважався шлюб тільки між вільними громадянами.

Шлюб передували заручини, на яких обіцянки за дівчину давав батько або брат. У деяких полісах існувала традиція викрадення нареченої. Наречений був переважно набагато старшим від неї. На весілля запрошували родичів і друзів. Але на ньому не було нареченої, яка у цей час, одягнута в фату, сиділа вдома. Після бенкету наречені йшли до будинку нареченого. Наречений мав на руках внести обраницю до свого будинку, а родичі мали осипати їх фініками, горіхами, дрібними монетами.

Упродовж подружнього життя жінки підпорядковувалися родичам-чоловікам: спочатку батькові, потім чоловікові, а в разі його смерті — брату чи синові.

Жінки із заможних родин майже весь час проводили в жіночій частині будинку — **гінекеї**. Вони займалися не лише домашнім господарством, а й грою в м'яч, доглядом за зовнішністю, купанням, створенням вишуканих зачісок. У незаможних сім'ях жінки працювали нарівні з чоловіками.

Народження дитини у грецькій родині відзначали пишним бенкетом. Якщо це був хлопчик, на дверях оселі вивішували оливкову гілочку, якщо дівчинка — стрічку. На десятий день дитина отримувала ім'я. Інколи сім'ї відмовлялися від дівчаток чи дітей, що мали фізичні вади.

Греки вважали, що у людини все повинно бути прекрасним — і душа, і розум, і тіло. Тому великого значення вони надавали освіті та вихованню. Хлопчиків до семи років виховували батьки. Потім їх передавали у руки **педагога** — раба, який водив дітей до школи та стежив за поведінкою їх на вулиці.

Всі повинності виконували рабині, а господиня розпоряджалася ними. Під її керівництвом рабині пряли вовну й виготовляли тканини. Майже весь час жінки проводили вдома, але вони брали участь у релігійних святах або сімейних урочистостях, іноді запрошували в гості подруг. На давньогрецьких вазах ми бачимо сцени з життя жінок. Жінки з бідних сімей володіли більшою свободою, ніж дружини і дочки багатіїв. Їм доводилося працювати нарівні з чоловіками.

*Раб-педагог
в Давній Греції*

2. Навчання

До семи років про дітей піклувалася мати. У заможних сім'ях у дітей було багато іграшок: брязкальця, ляльки, свистульки, дзиги.

У школі насамперед навчали читанню, письму та рахунку. Вивчати арифметику допомагали наочні посібники: камінчики, особлива дошка, на якій відзначені одиниці, десятки, сотні. Спочатку писали на покритих воском дерев'яних дощечках стилем — спеціальною металевою або кістяною паличкою.

Підручників тоді не було. Їх замінювали вивченням поетичних текстів, зокрема поем Гомера «Іліада» і «Одіссея». У них містилося багато відомостей з географії та історії, але найважливіше — вони прославляли доблесть, героїзм, стійкість у боротьбі з труднощами. Школяреві слід було знати життєпис героїв і наслідувати їх. Найважливішим предметом в школах була музика. Кожен хлопчик вчився грати на флейті і кіфарі, співати.

Водночас хлопчики ретельно займалися гімнастикою. Вважалося, що здорова людина легше впорається із труднощами. Займалися спортом в палестрі (від давньогрецького слова «пале» — боротьба): бігом, стрибками, метанням диска і списа, боротьбою. Найтала-

*Навчання гри на музичних
інструментах*

новитіші юнаки навчалися у відомих мислителів, таких як Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Відомою була Академія Платона, заснована у 388 р. до н.е. в саду Академа. Над її входом був напис: «Нехай сюди не зайде той, хто не обізнаний з математикою». Тут вивчали математику, астрономію, основи музичного мистецтва. Академіки (учні) відточували свої знання у суперечках — диспутах. Визначалася тема, і всі по черзі висловлювали свої думки. З 18 років юнаки — ефеси — проходили військову службу. У 20 років їхні імена заносили до списків громадян міста. Перед цим вони складали присягу на вірність полісу. З цього часу вони мали право брати участь у політичному житті. Лише у 30 років чоловіки здобували право обиратися на керівні посади.

Дівчаток від народження і до 15 років, коли вони мали право виходити заміж, виховувала матір вдома. Так само, як і хлопчиків, їх навчали читати й писати, а ще шити, ткати, виконувати різноманітну домашню роботу.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Хто очолював грецьку родину?
2. Як відбувалось весілля?
3. Яким було становище жінки після одруження?
4. У скільки років мешканці міста набували прав громадянина?
5. Де здобували освіту афіняни? Які предмети вивчали хлопчики в афінській школі?

Подумайте і дайте відповідь

6. Чим принципово відрізнялась грецька родина від родин інших народів, що ви вивчали?
7. Якими були відносини між дружиною і чоловіком?
8. Як афіняни виховували своїх дітей?
9. Якою була мета виховання та освіти у грецьких полісах?
10. Чому потрібно було в грецьких школах вивчати поетичні тексти, зокрема поеми Гомера «Іліада» і «Одіссея»?

Виконайте завдання

11. Заповніть таблицю: «Родина афінянина»

Обов'язки чоловіка	Обов'язки жінки

Завдання для допитливих

12. Яка система виховання вам подобається більше: афінська чи спартанська? Поясніть свій вибір.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Господарське і повсякденне життя в Давній Греції

www.bohdan-digital.com/
dodatok/TP6.pdf

§ 31. КРИЗА ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСУ. ПІДНЕСЕННЯ МАКЕДОНІЇ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначати причини кризи полісної системи;
- пояснювати, завдяки чому македонському царю Філіппу II вдалось підкорити Грецію.

Пригадайте:

1. Який період у розвитку Афін називають «золотим»?
2. Які результати Пелопоннеської війни?

1. Війни між грецькими містами-державами

Пелопоннеська війна не поклала край боротьбі за лідерство серед грецьких полісів.

Греція увійшла в добу занепаду та розбрату. Поліси, що намагалися звільнитися від влади спартанців, вдалися до військових дій проти неї. Воєнний союз проти Спарти очолили Афіни. Союзниками Спарти були: Фіви, Аргос та Коринф. На боці союзників виступила також Персія. Вони розпочали так звану **Коринфську війну** (395–387 рр. до н.е.). У 394 р. до н.е. кораблі персів і афінян розбили біля Малоазійського узбережжя флот Спарти та її союзників. У відповідь армія Спарти розгромила ворогів на суходолі біля Короней.

У цій війні перемагала то одна, то інша сторона. Найгірше було коринфцям, міста та господарство яких руйнувала війна. Результат боротьби визначили перси: злякавшись посилення Афін, вони перейшли на бік Спарти, і це визначило її перемогу. У 387 р. до н.е. між Афінами і Спартою було укладено Анталкідів мир (за іменем полководця, що його уклав). За умовами миру переможці повернули собі гегемонію в Греції. Але мир тривав недовго.

У 387 р. до н.е. був створений Другий Афінський морський союз, який у війні 376–371 рр. до н.е. здобув перемогу над Спартою, що до того ж ще зазнала поразки і в боротьбі з Беотійським союзом на чолі з Фівами (**Беотійська війна** 379–355 рр. до н.е.). Війну почали Фіви проти Спарти. Їх підтримали Афіни — споконвічний суперник спартанців.

Посилення Афін викликало невдоволення її союзників, що вилилося у **Союзнницьку війну** 357–356 рр. до н.е., яка завершилась втратою Афінами першості.

Занепад традиційних лідерів — Афін і Спарти — спричинив посилення Македонії — країни на півночі Балканського півострова.

Регент — людина, яка тимчасово керує країною від імені малолітнього правителя.

Гегемонія — політичне і військове панування над іншими державами.

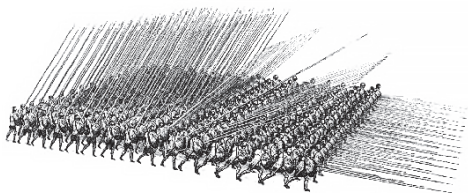

2. Посилення Македонії за часів Філіппа II

Посилення частини Греції, яку називають Македонією, розпочалося з часів правління царя Архелая (413–399 рр. до н.е.). Але на могутню державу Македонія перетворилася за Філіппа II (382–336 рр. до н.е.), який став регентом при шестирічному цареві. Зосередивши у своїх руках і політичну, і військову владу, Філіпп II провів низку важливих реформ. Перш за все відбулися зміни в армії. Філіпп, використавши афінський досвід, створив власну навчену, дисципліновану, непереможну македонську армію. Вона складалася із загонів піхоти, легкої і важкої кінноти. Основною силою армії була фаланга важкоозброєних піхотинців, так звана **македонська фаланга**.

Філіпп II

Македонська фаланга

Від еллінської фаланги її відрізняли більша щільність бойового шикування та особлива будова. Тепер в бою брали участь воїни не тільки перших рядів, а й 5–6 шеренг завдяки довгим, п'яти-шестиметровим списам — сариссам. Гопліти шикувалися у 8–24 ряди. Глибина бойового порядку збільшувалася при скороченні фронту, де ставало від 100 до 500 воїнів, залежно від місця бою. Фаланга являла собою значну ударну силу, не було випадку, щоб ворог витримав першу її атаку.

Крім того, з числа знатних македонських юнаків було створено важку кінноту гетайрів («приятелів»). Ці кінні загони мали прикривати фланги фаланги і завдавати вирішального удару по ворогу.

3. Підкорення Греції Македонією

Проголошений у 359 р. до н.е. царем, Філіпп планував підкорити всю Грецію. Відчувши силу своєї держави, він став поступово прибирати Елладу до рук. Йому потрібний був лише привід для відвертого нападу на Грецію. І невдовзі Філіпп знайшов його. Сталося так, що у 355 р. до н.е. жителі Фокиди, країни в Середній Греції, пограбували скарбницю Дельфійського храму — найбільшої святині усіх еллінів. Фіванці з фессалійцями оголосили війну фокидянам та покликали на допомогу Філіппа. Його армія блискавичним ударом розгромила святотатців-фокидян, але при цьому він, певна річ, приєднав Фессалію до свого царства.

Може, й вдалося б Елладі відстояти свою свободу, коли б не чвари всередині кожного полісу між різними політичними силами. Так, в Афінах на той час точилася гостра боротьба між македонською партією на чолі з **Ісокра-**

том та їхніми супротивниками, керованими **Демосфеном**. За складних політичних умов, що склалися на той час, Ісократ пропонував народним зборам приєднатися до сильної Македонії, діставши їй захист. Всупереч йому Демосфен закликав громадян не платити свободою вітчизни за удавані переваги «захисту» македонців. Йому вдалося переконати афінян та їхніх союзників не коритися жадібному до влади Філіппу II і дати йому відсіч. У **338 р. до н.е.** в Беотії, біля міста **Херонея**, сталася вирішальна битва між греками та македонцями.

Александр
Македонський

Завдяки важкоозброєній кінноті (гейтарам), очолюваній сином Філіппа Александром, македонці здобули перемогу.

Народ Греції й гадки не мав про те, що на полі біля Херонеї він назавжди втратив свободу своєї країни.

У **337 р. до н.е.** Філіпп II скликав у Коринфі з'їзд представників усіх грецьких полісів. На ньому було створено Еллінський союз. Філіппа проголосили організатором спільного походу греків проти давнього ворога — Персії. Але за це всі грецькі поліси мали віддати йому в командування армію і флот. Незважаючи на таку успішну діяльність, Філіппу II не вдалося здійснити цей похід. Під час заколоту знаті в 336 р. до н.е. Філіппа вбили.

Демосфен радів. Йому здавалось, що молодий цар не зможе замінити батька. Але він глибоко помилявся. За два роки Александр підкорив всі землі, які вийшли зі складу Македонії після смерті Філіппа, і швидким маршем привів армію у Грецію.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. У чому проявився занепад грецьких полісів?
2. Що спричинило Коринфську й Беотійську війни?
3. Де розташована Македонія?
4. Які реформи провів Філіпп II, що зміцнили Македонське царство?
5. Які особливості македонської фаланги?
6. Хто очолював опір полісів Греції проти влади Македонії?

Подумайте і дайте відповідь

7. Завдяки чому Філіппу II вдалося підкорити грецькі поліси?
8. Які методи застосовував Філіпп для підкорення Греції?

Виконайте завдання

9. Визначте історичне значення битва біля Херонеї.
10. Обговоріть у групах. Чому македонці перемогли греків?

Завдання для допитливих

11. Спробуйте пояснити вислови Філіппа II. А) Коли йому порадили поставити у кожному місті загін македонців, він відповів: «Краще мені тривалий час мати славу добрим, ніж короткий час — гнобителем». Б) Він питав у розвідників: «Чи є фортеця неприступною для ішака з мішком золота?».

§ 32. ВИНИКНЕННЯ НАУКИ. ТЕАТР

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- називати основні здобутки грецької науки;
- розповідати про грецький театр і його значення у житті грецького суспільства.

Пригадайте:

1. Основні пам'ятки перших цивілізацій Греції.
2. Який лад існував в Афінах у період їх розквіту?

1. Наукові знання. Грецька філософія

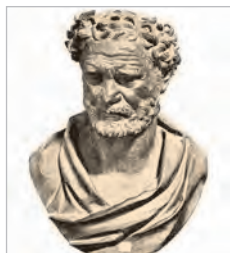
Еллада дала людству багатьох видатних учених. Найголовнішою наукою греки вважали філософію, яка спочатку об'єднувала знання з усіх галузей.

Філософія зародилася наприкінці VII ст. до н.е. в Іонії. Філософами греки називали людей, які прагнули зрозуміти і пояснити, як влаштований світ — природа, людина, людське суспільство. Вони міркували, ставили собі питання, спостерігали. Тому перші філософи були й першими вченими — вони займалися астрономією, математикою, медициною, географією та іншими науками. Найбільше філософи прагнули з'ясувати, з яких елементів створене все у цьому світі. Один із перших філософів Фалес вважав, що з води, Геракліт — з вогню, Анаксимандр — з повітря. Пізніше **Демокріт** створив учення про атоми — найдрібніші частинки, з яких складається вся природа.

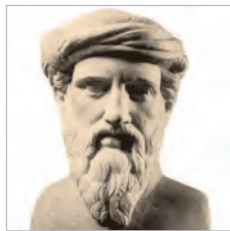
Крім того, Фалес визначив рух планет, обчислив висоту єгипетських пірамід. За допомогою математичних розрахунків передбачив сонячне затемнення 585 р. до н.е., сформулював перші теореми.

Ще одним вченим-філософом, математиком був **Піфагор**, який жив у м. Сузи в Південній Італії в VI ст. до н.е.

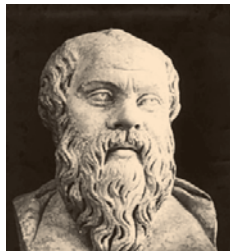
У центрі філософських поглядів Піфагора перебувала математика, найбільше значення він надавав числам. Вважав, що в основі всього лежить кількість, а не якість, вивчав властивості чисел. Широко відома так звана теорема Піфагора. Велику популярність мав **Сократ**. У центрі його уваги була людина. Він вважав, що філософія повинна допомагати людині стати кращою. Особливо Сократа цікавило, що таке істина, добро і зло. Весь свій час він присвячував роздумам і розмовам. Улюблений спосіб Сократа вести бесіди — це ставити питання. Так він спонукав своїх

Демокріт

Піфагор

Сократ

співрозмовників шукати істину. Видатним грецьким мислителем був **Платон** — учень Сократа, з яким він провів 20 років. Платон багато роздумував про те, яким має бути держава. Він створив проект ідеального поліса і детально описав його устрій. Заснував свою школу в гімнасії — Академію. Це була перша постійна філософська школа в Афінах. Другу в елліністичну добу заснував найвизначніший грецький філософ **Аристотель**. В Елладі зродилася ще одна наука — **історія**. Її батьком називають **Геродота**. Учений відвідав Єгипет, Сицилію, Малу Азію, Північне Причорномор'я. Він поставив за мету описати славні діяння греків, щоб вони збереглася у пам'яті нащадків. Його дев'ятитомна праця розповідала про греко-перські війни, історію Єгипту, населення Північного Причорномор'я.

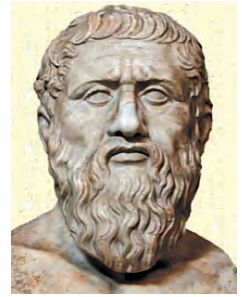
Основоположником **медицини** був **Гіппократ**. На його думку, медицина має сприяти збереженню здоров'я та продовженню життя. Гіппократ намагався встановити причини хвороби, щоб вилікувати її. Він вважав, що основний принцип лікаря — «Не нашкодь!» Високі моральні принципи Гіппократа, його відповідальне ставлення до хворих стали зразком для лікарів усього світу. І нині всі, хто присвячує себе цій важливій професії, складають клятву Гіппократа.

2. Театр

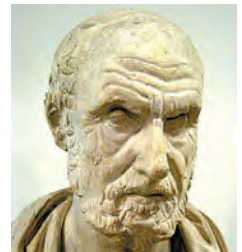
У VI ст. до н.е. давні греки спричинилися до ще одного геніального винаходу — **театру**.

Перший театр з'явився в Афінах. Спочатку вистави відбувалися на площі. Згодом на південному схилі Акрополя побудували спеціальну споруду. За розрахунками архітекторів вона мала умістити всіх мешканців міста: тобто близько 17 тис. осіб. Театр складався з трьох частин: **театрона** — місць для глядачів, **орхестри** — місця для хору, **скени** — місця, де розміщувалися декорації та виступали актори.

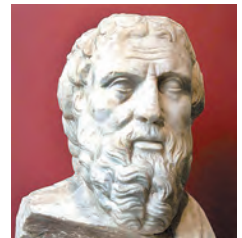
Глядацькі місця розташовувалися півколом і поділялися на яруси й сектори. На вистави до театру допускали як громадян, так і тих, хто був особисто вільним, але не мав громадянських прав, а також іноземців. Жінки також мали право прийти до театру, але їм не дозволяли дивитися комедії, оскільки в них інколи йшлося про суспільне життя.

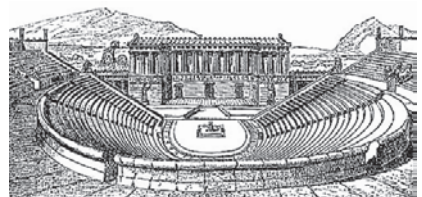
Платон

Гіппократ

Геродот

Давньогрецький театр
(реконструкція)

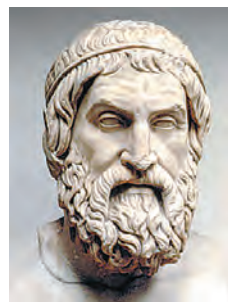

У виставі брали участь три актори і хор. Акторами були тільки чоловіки, що грали і ролі жінок. Особи акторів закривали розфарбовані маски з великим відкритим ротом, який посилював голос. Маски були різні: людей веселих і сумних, убитих горем, старих і молодих. Хор упродовж вистави пояснював події, що відбуваються. Наприклад, ніколи не можна було показувати вбивство, про нього розповідав саме хор. Крім того, хор підбивав підсумки п'єси.

3. Трагедія і комедія

П'єси були двох видів — **трагедії і комедії**. Трагедії писали, як правило, на сюжети міфів. З міфами греки були знайомі з дитинства, тому вони заздалегідь знали, що станеться на сцені.

Найвідомішими трагіками були **Есхіл, Софокл і Еврипід**. У кожного з них був свій погляд на світ. І він відображався в їхніх трагедіях. У Есхіла герой підпорядковується божеству. Суд бога над людиною він вважає справедливим. Увага Софокла перенесено від богів на людей. Він хотів зобразити людей такими, якими вони повинні бути. Еврипід за допомогою міфу прагнув змалювати дійсність такою, якою він її бачив. Він виносив на обговорення в театрі нові проблеми: сім'ї та шлюб. У трагедії герої часто гинули, але не здавалися. І це вселяло глядачеві віру у здатність людини боротися і перемагати. Боротьба героя з грізними силами долі викликала у глядачів захоплення. Трагічний герой сприймався ними як зразок для наслідування. У комедіях діяли, як правило, звичайні люди, іноді інші істоти — оси, птахи, жаби. Комедії висміювали конкретних політиків, навіть Перікла; критикували різні сторони життя.

Софокл

Аристофан

Найчудовішим комедійним поетом був **Аристофан**. Він відгукувався на всі великі події життя Афін, наприклад війн. Аристофан був їх противником і кілька комедій присвятив захисту миру. У своїх творах митець висміював не тільки політиків, а й народ. У одній з його комедій народ представлений під виглядом німічного старця, ласого до лестоців. Його спритні слуги користуються цим і обманюють господаря. Не тільки трагедії, а й комедії формували погляди вільних громадян. Вони допомагали народу зрозуміти, що відбувається навколо, розібратися в своїх почуттях і думках. І трагедія, і комедія вчили людей, допомагали їм жити.

4. Ораторське мистецтво

Надзвичайно цінувалося у давніх греків ораторське мистецтво. За допомогою переконливого слова грецькі оратори схиляли на

[www.bohdan-digital.com/
dodatok041.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok041.pdf)

свій бік народні збори, закликали до відсічі ворогу, піднімали демос на повстання проти тиранів, доводили правоту в суді. Відомими промовцями були Ісократ, Гіперід, Есхін, Перікл, Демосфен.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Назвіть найвідоміших грецьких філософів.
2. Які науки зародились у Стародавній Греції?
3. Хто вважається батьком історії?
4. Який головний принцип медицини проголосив Гіппократ?
5. Які види театрального мистецтва зародились у Давній Греції?
6. Назвіть імена поетів, які писали п'єси для театру. Які твори цих поетів ви знаєте?
7. Назвіть найвідоміших грецьких ораторів.

Поміркуйте і дайте відповідь

8. Чому філософів Греції приваблювали Афіни?
9. Яку роль відігравав театр у житті греків?

Виконайте завдання

10. Поясніть, чому трагедії були повернуті до міфологічного минулого, а комедії відображали сучасне життя?

Завдання для допитливих

11. Поміркуйте, хто був популярніший в Афінах: автори трагедій і комедій чи політики?

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TP7.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TP7.pdf)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Архітектура і скульптура у Давній Греції

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TP8.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TP8.pdf)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Релігія давніх греків

§ 33. «СХІДНИЙ ПОХІД» АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО (ВЕЛИКОГО) Й УТВОРЕННЯ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати діяльність Александра Великого;
- пояснювати наслідки «Східного походу».

Пригадайте:

1. Які реформи провів Філіпп II?
2. Коли і як Македонія підкорила Грецію?

1. «Східний похід» Александра Великого

У 336 р. до н.е. Македонію очолив син Філіппа II **Александр (356–323 рр. до н.е.)**. Він не лише здійснив омріяний Філіппом II похід на Персію, а й створив могутню імперію, яка простягнулася від Греції аж до Індії.

У 336 р. до н.е. македонська армія через північ Греції вийшла до земель Персії на півострові Мала Азія. Похід на деякий час було перервано повстанням у підкорених Фівах. Александр жорстоко придушив повстання і 30 000 фіванців продав у рабство. У 334 р до н.е. 35 000 македонян на чолі з Александром продовжили «Східний похід».

Перська держава у цей час була ослаблена боротьбою за владу між сатрапами, які стали самостійними і не бажали коритися цареві Персії Дарію III.

Перша велика битва між супротивниками відбулася на **річці Гранік у 334 р. до н.е.** Александр вишикував свої війська так, що в центрі була фаланга важкоозброєної піхоти, а з флангів — кавалерія та легка піхота. У такому порядку солдати македонського царя форсували річку та знищили перських лучників. Військо Дарія відступило. Не зустрічаючи спротиву, македоняни захопили більшість підкорених персами грецьких колоній у Малій Азії. Лише Мілет і Галікарнас довелося брати штурмом.

Александр продовжив війну з Персією. У **333 р. до н.е.** на території Сирії, біля **затоки Ісса**, на узбережжі Середземного моря, між військом Александра і силами Дарія III відбулася нова битва. Після тривалого та кровопролитного протистояння Дарій в оточенні охоронців залишив поле бою.

www.bohdan-digital.com/
dodatok/042.pdf

Після перемоги біля Ісси македонська армія пішла до Фінікії. Більшість фінікійських міст Александру вдалося захопити без особливих зусиль. Тільки Тір здався аж після семи місяців важкої облоги. Під час облоги Александр застосував бойові металеві машини, встановлені на кораблях.

Далі перед Александром лежали землі Єгипту, що були підкорені персами. Єгипет здався Александру без бою. Жерці цієї країни оголосили Александра богом. Перський цар Дарій III запропонував Александру укласти мирну угоду. Він був готовий віддати узбережжя Малої Азії та сплатити величезний викуп за полонених. Однак Александр вимагав, щоб Дарій III визнав його єдиним володарем Малої Азії. Тоді перський цар зібрав війська, які у нього залишилися, і навесні **331 р. до н.е.** зустрівся в останньому двобої з Александром.

Це сталося біля селища Гавгамели. Уперше перси застосували проти македонян бойових слонів і колісниці, до яких були прикріплені величезні серпасті ножі. Лучники Александра перебили більшість візничих та погоничів слонів. Некеровані, поранені та налякані тварини кинулися назад і почали топтати перську піхоту. Залишки кінноти прорвали ряди македонян, але загинули, наткнув-

*Александр вступає до Вавилону.
Картина Ш. Лабрена*

пийсь на опір македонської фаланги. У черговий раз Дарій змушений був відступати. Він утік в гліб імперії, де в 330 р. до н.е. був зрадницьки вбитий.

Завоювання Індії. У 327 р. до н.е. військо македонян увійшло до Індії і рушило в долину Інду. Йому протистояли загони царя (раджі) Таксила. В результаті переговорів Александру вдалося укласти союз із цим індійським царем і разом з ним виступити проти іншого раджі — Пора. У **326 р. до н.е.** на річці Гідасп відбулася вирішальна битва. Непереможна македонська кавалерія, очолювана, як завжди, самим Александром, легко перемогла вершників супротивника. Але, коли вона наблизилася до слонів, нажахані коні зупинилися. Індійські лучники, сидячи на слонах, легко нищили македонську кінноту. Александр застосував уже випробувану в битвах з персами тактику і здобув чергову блискучу перемогу. Македоняни захопили більшість слонів, 9000 воєків ворожої армії й самого царя Пора. Західну частину Індії було завойовано. Далі Александр планував піти до Гангу, але стомлені воєки та командири умовили полководця припинити наступ і повернути назад. «Східний похід» завершився.

Наслідки і результати «Східного походу» Александра Македонського:

- Було знищено Перську імперію давнього ворога грецьких держав, натомість постала нова імперія Александра Македонського, яка включала Грецію, колишні володіння Персії та частину Індії;
- Імперія Александра Македонського виявилась нежиттєздатною і по його смерті розпалася, частина підкорених народів здобула незалежність;
- Сприяв поєднанню грецької і східної цивілізацій, культур, їх взаємобміну. Греки ознайомилися з досягненнями Сходу, своєю чергою Схід перейняв здобутки греків.

Хронологія «Східного походу» Александра Македонського

Дата	Подія
334 р. до н.е.	Початок «Східного походу» Александра Македонського. Перехід македонських військ через чорноморські протоки (Геллеспонт) до Азії
334 р. до н.е.	Битва на р. Гранік. Перемога військ Александра Македонського
333 р. до н.е.	Битва при Іссі. Перемога військ Александра Македонського
Січень-серпень 332 р. до н.е.	Облога і взяття міста Тір македонськими військами
Грудень 332 — березень 331 рр. до н.е.	Підкорення Єгипту. Проголошення Александра Македонського рівним богам
1 жовтня 331 р. до н.е.	Битва при Гавгамелах стала кінцем Перської імперії
329 р. до н.е.	Підкорення Александром Македонським Середньої Азії

Весна 327 — липень 326 рр. до н.е.	Індійський похід Александра Македонського
326–324 рр. до н.е.	Повернення Александра Македонського до Вавилону

2. Імперія Александра Македонського

Результатом військових походів та численних перемог Александра Македонського було створення величезної імперії. До її складу увійшли Греція, Сирія, Фінікія, Персія, Єгипет, Західна Індія. Це була одна з найбільших імперій стародавнього світу.

www.bohdan-digital.com/
dodatok/043.pdf

Прагнучи підкорити увесь світ, Александр почав готуватися до підкорення Риму й Карфагена. Але похід на захід так і не відбувся. У 323 р. до н.е. Александр несподівано захворів і помер. Йому було 33 роки.

Після смерті Александра його імперія проіснувала недовго. Боротьба за владу спричинила численні війни між македонськими полководцями (діадохами).

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли Александр Македонський розпочав «Східний похід»?
2. Яке з міст чинило найтриваліший опір армії Александра?
3. Які наслідки мала битва при Гавгамелах для персів?
4. У чому полягала політика Александра щодо зближення завойованих країн?

Поміркуйте і дайте відповідь

5. Які наслідки і результати «Східного походу» Александра Македонського?
6. Що означає поняття «імперія»? Чому імперія Александра була нестійким утворенням?

Виконайте завдання

7. Визначте за описом, про які битви та епізоди з життя Александра Македонського йдеться. 1) «Александр не стримав гніву, який зазвичай міг опанувати. «Так ви, — вигукнув він, — покладаючись на те, що займаєте острів, зневажаєте наше сухопутне військо? Але я невдовзі покажу вам, що ви живете на материку! Знайте ж: або ви впустите мене у ваше місто, або я візьму його силою» (Захоплення Тира). 2) «У Мазака, перса, якого Дарій поставив сатрапом, не було власного війська, і він, дізнавшись про результат битви при Іссі, про ганебну втечу Дарія і захоплення Александром Сирії, Фінікії і значної частини Аравії, без перешкод впустив Александра до країни та її міст» (Вступ до Єгипту). 3) «Ми стоїмо вже майже на самому краю світу... Ти ж готуєшся йти в інший світ і хочеш проникнути в Індію, невідому власне індусам, і своєю перемогою освітити більше земель, ніж освітлює сонце. Це задум, гідний твого генія, але він не по наших силах. Твоя доблесть все зростатиме, а наші сили виснажуються».

Завдання для допитливих

8. Ким, на вашу думку, був Александр Великий: мудрим правителем чи жорстоким тираном? Поясніть свою точку зору.
9. Уявіть, що Александр дожив до глибокої старості. Як, на вашу думку, могла б скластися доля його імперії та всього світу?

§ 34. УТВОРЕННЯ ТА РОЗКВІТ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ. ЕЛЛІНІЗМ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- показувати на карті елліністичні держави і центри елліністичної цивілізації;
- описувати пам'ятки елліністичної цивілізації;
- застосовувати і пояснювати на прикладах поняття: «еллінізм», «музей», «пергамент».

Пригадайте:

1. Що спонукало Александра Македонського здійснити «Східний похід»?
2. Які країни захопив Александр?

1. Боротьба за спадщину Александра Македонського (323–281 рр. до н.е.). Еллінізм

Після смерті Александра Македонського створена ним імперія невдовзі розпалася на окремі держави, які мали своїх царів і свої династії. Їх засновували колишні соратники та командири македонського царя — *діадохи*, або їх нащадки — *епігони*. Вони поділили імперію та почали воювати між собою. Врешті-решт виникло кілька держав. Серед них наймогутнішими були *Македонія, Єгипет династії Птолемейв та Сирійське царство Селевкідів*.

Держави, що утворилися на уламках великої імперії Александра Македонського, називають *елліністичними*. Їх політичний устрій поєднував елементи управління східних держав, які керувалися одноосібно царями, й особливості демократичного управління давньогрецьким полісом. Основою їхнього життя була грецька (еллінська) культура, що доповнювалася здобутками завойованих Александром Македонським народів. Культуру, що виникла внаслідок взаємодоповнення грецької й східних культур, прийнято називати *елліністичною*.

На неосяжних просторах імперії Александра виникли міста, що забудовою, архітектурою та управлінням нагадували грецькі поліси. Зі Сходу прийшло поклоніння царям. В еллінів стали популярними боги Шива та Кібела, яких шанували на Сході. Своєю чергою греки на Схід принесли культу своїх богів: Зевса, Афіни, Діоніса, Ніки. Під впливом греків східні митці копіювали еллінські зразки архітектури, скульптури та живопису. Тепер коринфські й іонічні колони будували від Греції до Індії. Спільною для народів елліністичного світу була також мова, яка виникла на основі афінського діалекту.

Початком періоду еллінізму вчені домоглися вважати смерть Александра Македонського — 323 р. до н.е.; кінцем — завоювання Римом елліністичних держав у 30-ті рр. до н.е.

Зображення Александра Македонського на античній монеті

2. Розквіт елліністичних держав

Розквіт елліністичних держав припадає на III ст. до н.е.

Найбільша з них — **царство Селевкідів** (або Сирійське царство), що проіснувало з 312 по 64 рр. до н.е. Його назвали так за іменем царя Селевка, колишнього охоронця Александра Великого. Селевк (358–281 рр. до н.е.) захопив частину Малої Азії, Сирію, Месопотамію, Іран, частину Середньої Азії. Це була величезна територія. Вершини могутності держава досягла за Антіоха III, який правив у 222–187 рр. до н.е. Як колись Александр Македонський, він зміг дійти до Індії. Його онук Антіох IV улавився як будівничий. Він прикрасив столицю — місто Антіохію — чудовими спорудами, сприяв розвитку мистецтва. Антіохія була однією з найголовніших центрів торгівлі й ремесла у Східному Середземномор'ї. Царство Селевкідів поступово слабшало. У 64 р. до н.е. Сирійське царство захопив Рим.

Друга за значенням держава — **царство Птолемеїв**. Воно названо також за іменем свого засновника.

Царі Єгипту (всіх їх звали Птолемеями) створили величезний флот, чисельністю 4000 кораблів, були найбагатшими з правителів. Основним їхнім багатством стало зерно, яке вирощували в Єгипті. Але, як і Сирію, Єгипет теж підкорив Рим. **Македонія** була третьою великою державою. Вона була економічно слабкою, але за допомогою сильного війська їй вдалося утримувати під своєю владою міста-держави Балканського півострова. Розквіту Македонія досягла за династії, яку заснував Антигон II.

Незважаючи на те, що всі найсильніші грецькі держави повстали проти нього, Антигону II вдавалося успішно протистояти їм і навіть узяти штурмом Афіни. Найсерйознішим ворогом став Ахейський союз. У 168 р. до н.е. останній цар Македонії — Персей — програв вирішальну битву римлянам і його взяли у полон, а потім стратили. У 148 р. до н.е. Македонія перетворилася на провінцію Римської республіки.

Значною і впливовою державою з часом став Пергам в північно-західній частині Малої Азії. Пергам посідав друге місце після Єгипту з вивезення зерна. Тут розводили овець. Їх шкіру навчилися обробляти так, що вона ставала м'якою і гладкою. На ній можна було писати. Цей новий матеріал для письма назвали пергаменом (або пергаментом). Порівняно з папірусом він був набагато міцнішим, але дорожчим.

*Птолемей II
з дружиною*

Селевк I

[www.bohdan-digital.com/
dodatok044.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok044.pdf)

3. Наука доби еллінізму. Чудеса елліністичного світу

Елліністична культура, яка поєднувала духовні надбання античної та східної цивілізацій, стрімко розвивалася протягом усієї доби еллінізму. Вона стала прикладом швидкого зростання досягнень у різних сферах духовного життя — мистецтві, науці, філософії тощо.

Доба еллінізму залишила багато імен видатних учених і мислителів. Серед них і учень Платона — **Аристотель** (384–322 рр. до н.е.). Поблизу Афін він заснував власну школу — *Лікей*. Учні здобували знання з літератури, державного устрою, природи під час прогулянок алеями гаю Аполлона Лікейського.

Аристотель вважається одним із найбільших філософів і вчених усіх часів і народів. Важко, напевно, знайти таку галузь знань, якою б він не займався. Аристотель написав безліч праць про рослини, тварин, людину тощо.

Видатний вчений **Аристарх** родом з острова Самос висловив геніальний здогад, що Земля обертається навколо своєї осі та навколо Сонця. Він набагато випередив свій час.

Ще одним видатним філософом доби еллінізму був **Епікур**. Він у 306 р. до н.е. заснував у Афінах власну школу «*Сад Епікура*».

За часів еллінізму були зроблені значні досягнення у розвитку математики і техніки. Знання з геометрії узагальнив видатний математик **Евклід** (III ст. до н.е.) у своїй праці «Начала», яка довгі століття була підручником.

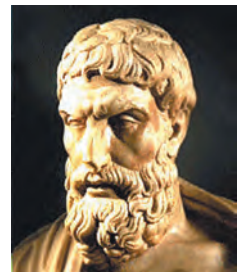
www.bohdan-digital.com/dodatok045.pdf

Численні відкриття зробив **Архімед** із Сиракуз (287–211 рр. до н.е.). Він сформулював закон важеля. Архімед казав: «*Дайте мені точку опори, і я переверну Землю*». Свої знання він використав для створення багатьох механізмів. Зокрема, збудовані ним військові машини захищали жителів Сиракуз від нападів ворогів.

Послідовник Архімеда **Ктесибій** (II ст. до н.е.) створив зубчасте колесо, водяний годинник, насос. Видатним механіком доби еллінізму був **Герон Александрійський** (150–100 рр. до н.е.). Він сконструював фонтани. Парову машину, винайдену Героном, використовували під час театральних вистав — вона рухала маріонетки й декорації, створюючи враження реальності дійства.

Найбільшим географом тоді був **Ератосфен**. Він доволі точно обчислив довжину окружності земної кулі, помилившись на 50 км.

До нашого часу збереглися твори авторів популярних на той час п'єс. Одним з найвідоміших авторів був **Менандр** (343–291 рр. до н.е.). Він написав понад 100 комедій. Вісім з них перемогли у змаганнях поетів.

Епікур

Евклід

Елліністичні правителі, щоб увічнити себе і свої діяння, тримали при собі придворних хроністів. Також історичні твори писали і видатні політичні діячі. Найвідомішим став **Полібій**, який написав першу «Загальну історію», котра описує події зі середини III ст. до 146 р. до н.е. Полібій не просто описував події, а намагався пояснити їхній хід.

Греки високо цінували мистецтво архітектури і найвидатніші творіння людських рук називали дивами світу.

Александрія Єгипетська стала найбільшим містом світу. Вона була побудована за спеціальним планом. Вулиці зробили прямими і широкими, зручними для їзди верхи і на возах. Майже посередині місто розсікала головна вулиця. Уздовж вулиці розмішувалися гімнасії, палестра, будівля суду, храми, прекрасні палаці. Поблизу Александрії Єгипетської було збудовано **маяк на острові Фарос** у дельті Нілу. На вершині споруди горів вогонь і містилися металеві дзеркала, щоб світло маяка заввишки 135 м було видно на великій відстані (до 60 км).

Елліністичні царі хотіли, щоб увесь світ захоплювався ними. Тому вони протегували вченим, запрошували їх з різних країн, селили у своїх обширних палацах. Такі колективи вчених виникли в Пергамі, в Сиракузах (на острові Сицилія) та в інших місцях. Найбільший з них діяв в Александрії. Його організував Птоломей I і назвав **храмом Муз**, грецькою **Мусей**. Він був створений для розвитку науки і мистецтва.

Ще одним дивом елліністичного світу була триступінчаста **гробниця царя Мавсола** (Мавзолей), яку увінчувала колісниця, запряжена четвіркою коней.

Шедевром був також **Колос Родоський** — гігантська, близько 36 м заввишки, статуя бога Сонця Геліоса на о. Родос в Егейському морі.

Полібій

Маяк на острові Фарос

Колос Родоський

Сім чудес елліністичного світу: Єгипетські піраміди, Сади Семіраміди, Скульптура Зевса Олімпійського, Храм Артеміді в Ефесі, Колос Родоський, Мавзолей у Галікарнасі.

4. Елліністичне мистецтво

Мистецтво елліністичних держав продовжувало грецькі традиції. Сюди приїжджали багато чудових майстрів з Еллади, але в III–II ст. до н.е. сам характер грецького мистецтва вже змінився. Архітектурні споруди цього часу

вирізняються більш грандіозними розмірами і пишністю оздоблення. Їх, як і раніше, прикрашали колонами. Але на зміну дорійським та іонійським приходять більш опатні коринфські колони, увінчані зверху подобою квітки.

Найвидатнішими серед скульпторів цієї епохи стали **Пракситель** («Афродита Кнідська», «Гермес із малюком Діонісом»), **Скопас** («Галл, що вмирає», «Галл, який вбиває дружину і себе», «Фриз вівтаря Зевса у Пергамі» тощо) та **Ліссип** («Апоксімен», «Гермес, що відпочиває», статуя Зевса в Таренті). Створювали вони і статуї, орієнтуючись на смаки забезпечених людей, які бачили у творах мистецтва предмет милування. Намагаючись передати красу людського тіла, скульптори дедалі частіше зображали фігури богів і богинь оголеними. Вони підкреслювали цим досконалість їхніх тіл, які могли б викликати захоплення і слугувати зразком для наслідування.

Справжнім та неперевершеним шедевром елліністичного мистецтва є статуя Афродити Мілоської роботи скульптора Александра.

Наших сучасників вражає художньою виразністю скульптурна композиція «Лаокоон та сини», яку створили скульптори **Агесандр, Полідор та Атенодор**.

Поєднання досягнень грецької науки та культури з досягненнями країн Стародавнього Сходу сприяло піднесенню науки і мистецтва в елліністичних державах.

*Коринфські колони в Йорданії**Ніка Самофракійська**Афродита Мілоська***Перевірте, як ви запам'ятали**

1. Як утворились елліністичні держави?
2. Назвіть найбільші елліністичні держави.
3. Які хронологічні межі еллінізму?
4. Назвіть найвидатніших правителів елліністичних держав.
5. Яких ви знаєте видатних діячів елліністичної культури? Назвіть їхні твори.
6. Назвіть чудеса елліністичного світу.

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Які держави називають елліністичними і чому?
8. Яке культурне значення доби еллінізму?

Виконайте завдання

9. Розкажіть про розвиток науки і техніки в елліністичних державах. З чим було пов'язане їхнє швидке піднесення?
10. Визначте, які архітектурні елементи гробниці царя Мавсола у Галікарнасі є наслідком використання традицій архітектури: А) Стародавнього Сходу; Б) Стародавньої Греції.
11. Назвіть приклади, які підтверджують, що еллінізм — це зустріч Сходу і Заходу.

Завдання для допитливих

12. Чому елліністичні держави мали суттєві відмінності у своєму розвитку?

§ 35. ПОВСЯКДЕННЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ЗА ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ДОБИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- описувати повсякденне і духовне життя мешканців елліністичних держав;
- давати характеристику зрушенням у суспільному устрої та релігійному житті за доби еллінізму.

Пригадайте:

1. Коли утворились елліністичні держави? Назвіть наймогутніші з них.
2. Які міста стали центрами елліністичної цивілізації і культури?

1. Зміни у суспільному устрої

Завоювання Александра Великого й утворення елліністичних держав призвело до значних змін у грецькому, македонському суспільстві та суспільствах підкорених земель. Перш за все греки і македонці у тамтешніх країнах стали привілейованою частиною населення. Проте завойовники не запроваджували законів, які б обмежували права місцевих жителів.

Найбільш значущими були зміни, пов'язані з появою нових соціальних груп і чисельним зростанням інших. За елліністичної доби стрімко зростає прошарок населення, зайнятого у ремеслі й торгівлі. Саме він став основним носієм грецької культури на Сході. Новим для греків була поява численного чиновництва. Більшість чиновників походило з місцевого населення, що активно переймало грецьку мову, звичаї, культуру. Власники ремісничих майстерень, купці, великі орендатори землі і чиновники становили найзаможнішу частину суспільства. Саме ці прошарки були і найбільш еллінізованими.

Ще однією важливою частиною суспільства стали воїни, які у віддалених закутках елліністичних держав були єдиними носіями грецької мови і куль-

тури. Постійні війни потребували від царів утримувати великі армії, а набирати їх з громадян полісів вже було неможливо. Тому в елліністичних державах швидко поширюється найманство. З часом кількість греків і македонців у війську стрімко зменшується. Армія швидко «варваризується».

Як і за попередніх часів, основою суспільств залишались вільні селяни-общинники. У переважної більшості життя не було поганим. Вони жили громадами. Сплачували податки правителям.

Але новим явищем стало значне поширення рабської праці, що не було характерним для країн Сходу.

2. Повсякденне життя

Розширення меж грецького світу внесло зміни і в повсякденне життя. Так, хоч і відбулося поширення системи грецьких полісів на Схід, громадсько-політичне життя занепадає. Від мешканців міст (громадян) дедалі менше залежав стан справ у державі. Центр політичного життя перемістився до столиці, царського палацу. Натомість для мешканців міст більш грандіозними стають свята. Зростає і їхня кількість. Частішими стають театральні дійства. Жага спілкування задовольнялась у всіляких клубах (лесакх) і громадах (братствах).

Міста, які будувалися за чітким планом, крім громадських будівель, мали багато гарних будинків заможних громадян. Їх мешканці у щоденних турботах переймалися справами, пов'язаними з торгівлею, управлінням маєтками, організацією ремісничого виробництва, збором податків тощо. Натомість для звичайних трударів у житті мало що змінилося. Так, селяни Єгипту і Дворіччя, як і раніше, обробляли свої поля, підтримували у порядку систему іригації. Єдиним їхнім полегшенням стали деякі технічні вдосконалення.

Ремісники у своє розпорядження отримали велику кількість рабів, які займалися важкою підготовчою або допоміжною працею.

З'являються майстерні, які робили продукцію у великих кількостях, застосовуючи елементи розподілу праці над виробом на окремі операції. Це значно збільшувало виробництво.

3. Духовне життя. Філософські вчення

У період еллінізму зовні здавалось мало що змінилося у духовному і релігійному житті греків. Продовжувалася традиція процесій до Акрополя, атлети показували свою силу на Олімпійських іграх, у Дельфах віщунки проголошували свої передбачення, влаштовувалися містерії тощо. Але за цими зовнішніми діями приховувалось головне — криза полісу і, відповідно, полісного світогляду.

Храм Ніки. Фото С. Свейна

www.bohdan-digital.com/
dodatok/046.pdf

Так, під впливом кризи значна частка людей впадала у **скептицизм** — зневіра, що тягне за собою іронічне сприйняття дійсності. Але скептицизм переважно ще не заперечував релігійний світогляд, і люди намагалися знайти втіху, врятувати свою душу у більш активному релігійному та громадському житті. Це знайшло свій відбиток у філософському вченні **стоїцизм** (засновник філософії Зенон, що жив на Кіпрі). Стоїки проповідували життєву активність, закликали дбати про суспільне благо.

На противагу їм прихильники вчення Епікура (**епікурейство**) закликали проживати життя непомітно, не втручатися у громадські справи, обмежувати контакти із зовнішнім світом. Подібні думки висловлювали і прихильники філософа Діогена (їх називали *кініки*). Вони стверджували, що становище у суспільстві, багатства, родинні вузи непотрібні людині.

Важливим явищем у релігійному житті стала поява культу царів, як це було традиційним у східних цивілізаціях. Серед греків і македонців набули значного поширення боги східних релігій, або відбулось ототожнення богів греків і Сходу. Так найчастіше співвідносилися Амон — Зевс, Ісіда — Деметра або Афродіта, Осіріс — Діоніс, Хатхор — Афродита, Тот — Гермес, Імхотеп — Асклепій, Хонсу — Геракл.

Під впливом Сходу, де була розвинутою соціальна група жерців, в елліністичному суспільстві поширюються всілякі практики магії і віра в прозріння. Відбувся розквіт астрології, яка зародилась в Дворіччі. Близько 200 р. до н.е. виникла ще одна наука — алхімія, яка намагалась звичайні метали перетворити на золото і срібло.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які верстви суспільства сформувалися в елліністичних державах?
2. Численність яких верств суспільства зросла за часів еллінізму?
3. Назвіть філософські вчення, які вплинули на релігійні вірування мешканців елліністичних держав.

Поміркуйте і дайте відповідь

4. Яке місце у житті елліністичних держав посідали міста?
5. Які зміни у повсякденному житті стали помітними за часів еллінізму?
6. Чим було зумовлено значне поширення рабської праці?

Виконайте завдання

7. Намалюйте соціальну структуру елліністичного суспільства, використавши такі елементи: цар, чиновники, воїни-найманці, селяни общинники, ремісники, торговці, раби.

Завдання для допитливих

8. Як руйнування полісної свідомості вплинуло на духовне життя суспільства?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

**Суспільне, господарське та духовне життя
в античних полісах на території України**

www.bohdan-digital.com/
dodatok/TP9.pdf

§ 36. ПРИРОДНІ УМОВИ ІТАЛІЇ. ВИНИКНЕННЯ РИМУ. ЦАРСЬКА ДОБА

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- визначати розташування Апеннінського півострова і міста Рим;
- вказувати дату заснування Риму;
- характеризувати царську добу історії Стародавнього Риму.

Пригадайте:

1. Які держави, що ви вже вивчали, розташовувалися на узбережжі Середземного моря?
2. Які народи засновували свої міста-колонії на узбережжі Середземного моря?

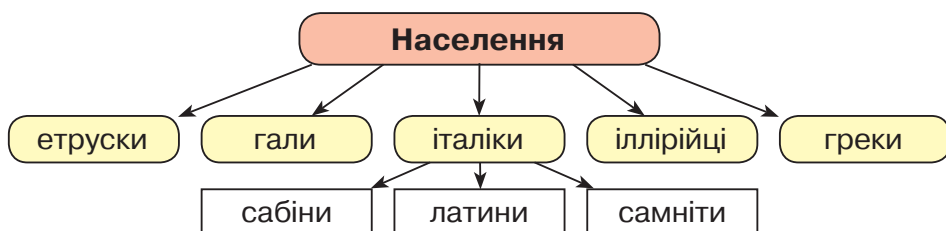
1. Природа і населення Апеннінського півострова

Італія розташована на Апеннінському півострові, де з півночі на південь простягаються Апеннінські гори. Півострів омивають п'ять морів: з півдня — Іонічне та Середземне, із заходу — Тірренське та Лігурійське, а зі сходу — Адріатичне. Поряд розкинулися великі острови — Сицилія, Корсика, Сардинія. Клімат Італії м'якший, ніж у Греції. Від холодних північних вітрів її захищають найвищі в Європі гори — Альпи. Клімат на півострові раніше був більш помірний, ніж тепер. Через територію країни протікають доволі великі річки — По, Арно та Тибр. На відміну від Греції, в Італії багато територій, придатних для землеробства і скотарства. Давні греки називали цю країну «Італія» — «Країна телят». В Апеннінських горах є поклади міді, олова, заліза, золота й срібла.

Найдавнішим населенням Апеннінського півострова вважають племена лігурів, сікулів, сіканів тощо. Інші племена прийшли сюди пізніше. Серед прийшлих народів вирізняються італіки, які, можливо, і дали назву країні. З часом на основі місцевих і прийшлих племен утворилося дев'ять племен. Серед них — латини, умбри, сабіни та ін. Усі вони були землеробськими племенами, які мали розвинуті металургію, гончарство та інші ремесла.

*Апеннінський півострів.
Супутниковий знімок*

2. Етруски

У X ст. до н.е. в Італії з'явилися етруски (тіррени). Про походження цих племен достеменно не відомо. Але більшість схиляється до думки, що вони прибули на Апенніни морем із Лідії і поступово захопили територію від Тибру до Альп. Заселені ними землі дістали назву «Етрурія».

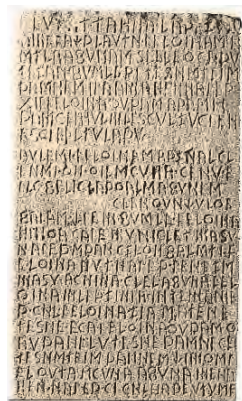
У етрусків були розвинуті землеробство, скотарство та ремесла. Вони вміли осушувати болота, будувати зрошувальні канали. На своїх полях вирощували пшеницю, овес, ячмінь, льон, гранат та інші культури. Славилися й етруські ремісники.

Етруски були вмілими мореплавцями: їхні кораблі перетинали простори Середземного моря, досягаючи берегів Греції, Карфагена, Фінікії.

Вони були першими людьми на Апеннінському півострові, що почали будувати міста. Згодом етруські міста об'єдналися в союз, на чолі якого стояв вибраний правитель. Також вони були першими будівничими доріг в Італії.

Хоч і знайдена велика кількість джерел, етруське письмо до сьогоднішнього дня не вдалося розшифрувати.

Етрусків вважають засновниками міста Риму, що дало назву майбутній могутній імперії.

Етруське письмо

3. Виникнення міста Риму

Легенда пов'язує виникнення міста з іменами двох братів-близнюків Ромула і Рема. Їхній дід був царем, якого позбавив влади власний брат. А близнюків він наказав покласти в кошик і викинути в Тибр. Та малюки не загинули. Їх вигодувала вовчиця, а виховав пастух. Коли брати підросли, вони, дізнавшись про своє царське походження, повернули собі владу.

Капітолійська вовчиця

Правити разом братам не довелося. Ромул, обраний богами, став царем. Брати вирішили побудувати місто там, де їх годувала вовчиця. Та вони посварилися, і Ромул убив Рема. Заснованому в 753 р. до н.е. місту він дав ім'я Рим.

Діонісій Галікарнаський про владу царя

«...Ромул дав цареві такі права: щоб він очолював священнодійства і жертвопринесення, щоб зберігав закони та звичаї батьків, тяжчі злочини розбирав сам, а легші доручав сенатові; збирав сенат і скликав народ та мав вищу владу під час війни...»

Запитання до документа

- Які обов'язки перед суспільством мав цар?

4. Давньоримське суспільство

Римське суспільство було схоже на грецький поліс. Перші мешканці Риму поділялися на **патриціїв, плебеїв і рабів**. Патриції, що належали до латинських родів, мали право володіти землею і брати участь у народних зборах. Тобто були повноправними громадянами. Плебеї належали до підкорених латинами народів (зокрема етрусків) або переселенців. Вони, на відміну від патриціїв, не мали права володіти землею та брати участь у народних зборах. Шлюби між плебеями і патриціями були заборонені.

У давньоримському суспільстві вже тоді була доволі складна система управління. З VIII ст. до н.е. римську общину очолював цар — **рекс**, якого обирали на народних зборах. Він був також військовим вождем і жерцем. Символами влади царя були трон, прикрашений слоновою кісткою, і 12 охоронців — **лікторів**. Хранителем звичаїв і традицій, укладачем особливого календаря, де позначалися сприятливі та несприятливі для Риму дні, був великий **понтифік**. Ще одним органом влади був сенат.

Патриції і плебеї

Сенат

Сенат — рада старійшин, куди входили глави родів — патриції.

До його складу входило 300 патриціїв з 300 найдавніших родів. Оскільки вважалося, що саме ці 300 родів заснували римську державу, сенаторів називали «батьками» (патриціями). Їхнім основним обов'язком був захист закону від царя і самих громадян Риму. На чолі сенату стояв **принцепс** — найстарший за віком сенатор. Сенат міг оголошувати війну або укладати мир. Він обговорював законопроекти, відав скарбницею.

Але вся повнота влади в Римі належала не рексу або сенату, а **народним зборам**. Вони ухвалювали закони та здійснювали судочинство, обирали царя, милували засуджених на смерть. Народні збори відбувалися по куріях, яких налічувалося 30, і мали назву «**куріатні коміції**». До кожної курії належало 10 родів. 10 курій об'єднувалися у *трибу* («плем'я»). Тобто існувало три триби: Рамни, Тіції, Лукери.

5. Реформи Сервія Туллія

З 753 по 509 р. до н.е. у Римі правило сім царів. Про їх правління збереглося чимало легенд, більшість із яких знайшли своє підтвердження. Передостанній з них, **Сервій Туллій (578–534 рр. до н.е.)**, здійснив реформи, спрямовані на вдосконалення керування державою. Він замінив родоплемінний поділ суспільства на майновий і територіальний.

Сервій Туллій поділив усіх римських громадян на класи. За кількістю майна і прибутків було виділено вершників, пролетарів та ще п'ять класів.

Також була змінена система голосування на народних зборах. Сервій Туллій визначив територіальні округи (триби). До народних зборів додалися збори по сотнях (центуріях — військово-територіальних підрозділах). Усі, хто ніс військову службу, збиралися на збори по центуріях — **центуріатних коміціях**, де й вирішували найважливіші державні справи. Кожна з них мала один голос у народних зборах.

Сервій Туллій

Ассу

Пролетарі — тут: найбідніші громадяни Риму, багатством яких були тільки їхні нащадки.

Асс — давньоримська мідна монета.

Невдовзі після завершення реформ Сервія Туллія убив **Тарквіній Гордий** із роду Тарквініїв. Він став останнім римським царем. Тарквіній намагався позбавити римлян права брати участь в управлінні державою. Як і грецькі тирані, він прагнув бути одноосібним правителем. У пам'яті народу залишився як жорстокий узурпатор. У 509 р. до н.е., коли повсталий народ вигнав Тарквінія Гордого, закінчилася царська доба в історії Риму.

Тарквіній Гордий

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Де розташована Італія?
2. Хто заснував Рим і став його першим царем?
3. Які були права і обов'язки члена римської громади?
4. Які права мали цар, сенат, народні збори?
5. Які реформи провів цар Сервій Туллій?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Чим відрізнялося становище плебеїв і патриціїв?
7. Якою була система управління в Давньому Римі?

Виконайте завдання

8. Порівняйте причини становлення демократії в Афінах і республіки в Римі.
9. Вкажіть факти, які свідчать, що Римська республіка була аристократичною.

Завдання для допитливих

10. Чому етруску цивілізацію вважають високорозвинutoю?
11. Що спільного і відмінного в устрої Афін і Риму?

§ 37. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА У V–III ст. до н.е.

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати особливості ранньої Римської республіки;
- пояснювати причини і наслідки боротьби плебеїв і патриціїв;
- розповідати про завоювання Римом Італії.

Пригадайте:

1. Коли і ким було засновано місто Рим?
2. Хто був останнім царем Риму?
3. Чому влада царів була повалена?

1. Римська республіка

Позбавившись влади царя, римляни почали формувати нову систему управління державою, у якій об'єднали риси демократичного устрою (влади народу) і монархії (одноосібного управління). Але основою формування гілок влади залишався принцип виборності на всі посади. Таку форму правління прийнято називати **республіка** (справа народу).

За часів республіки головну роль у суспільстві відігравали **народні збори (коміції)**. Вони були кількох видів — за куріями, центуріями та трибами.

Виборних посадовців у республіканський період називали **магістратами**. Усіх їх обирали на один рік. Кожен магістрат мав недоторканність. Щороку з числа патриціїв обирали двох високопосадовців республіки — консулів. Вони видавали укази, керували державними церемоніями, скликали сенат і народні збори, а також керували ними.

Найвищу судову владу мали вісім **преторів**. Один раз на 5 років із числа колишніх консулів обирали двох **цензорів**. Вони відповідали за громадські роботи, збір податків, укладання державних договорів. Двадцятіро **квесторів** відповідали за державну скарбницю, ділили захоплені у ворога трофеї. **Едили** опікувалися благоустроєм Риму, підготовкою свят та різних видовищ.

Вершиною політичної кар'єри для кожного римлянина було обрання сенатором. У сенаті республіки налічувалося 300 осіб. Сенатори ухвалювали рішення, які потім затверджували народні збори.

В умовах війни або в надзвичайних обставинах за пропозицією сенату один з консулів міг бути призначений **диктатором** терміном не більше ніж на 6 місяців. Диктатор володів всією повнотою влади в республіці, стояв над консулами і сенатом.

Диктатор — особа, наділена необмеженою владою.

Знатні і заможні римські громадяни могли протегувати бідним, простим римлянам та чужинцям. Покровителів називали **патронами**, а тих, кому вони протегували, — **клієнтами**. Патрон захищав клієнтів, допомагав їм грошима. Клієнт виконував певні роботи або ніс військову службу для свого патрона.

У Римі проживало чимало іноземців. Вони не мали тих прав, якими володіли римські громадяни, і платили податки. За часів Ранньої республіки рабів було небагато. Раби були абсолютно безправними, вони самі та їхнє життя належали господарям. Спочатку раби були зайняті переважно в домашньому господарстві. З часом чисельність рабів зростала, їхню працю дедалі ширше використовували на найважчих роботах.

2. Господарювання римлян

Для римлян завжди основними заняттями були землеробство та війна. За легендою, Ромул заборонив громадянам Риму торгувати і займатися лихварством. Він вважав, що хліборобська праця зміцнює тіло і дух воїна. А це потрібно, щоб захистити свою державу, свій народ, свою землю. На відміну від греків, які приділяли багато уваги спортивним тренуванням і мистецьким змаганням, римляни вважали за краще вміло управляти конем, володіти списом та працювати на землі пращурів.

Вирощували переважно пшеницю. Розвинутою галуззю сільського господарства було виноградарство. Дещо пізніше поширилося вирощування олив. Із давніх часів у Римі розвивалися найпотрібніші для повсякденного життя ремесла: ткацтво,

Збирання плодів

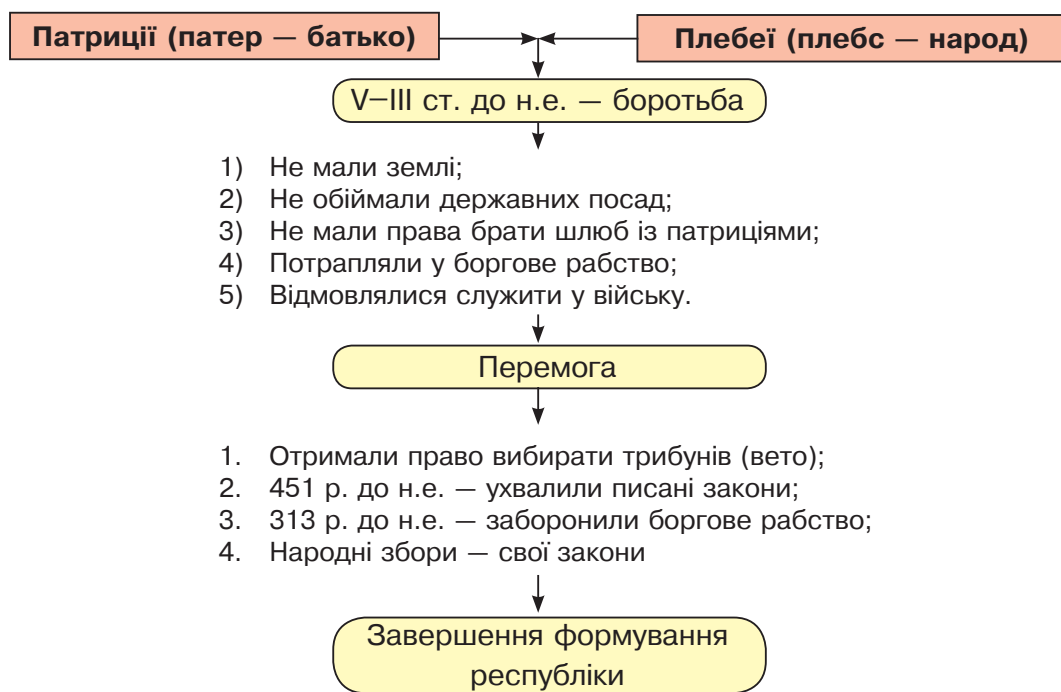

гончарство, ковальство, зброярство та ін. Римські купці торгували в основному на Апеннінському півострові. Товари з інших країн до Риму морем і сухо-
долом привозили іноземні купці.

3. Боротьба плебеїв і патриціїв

Упродовж тривалого часу влада в республіці була зосереджена в руках патриціїв. Становище плебеїв погіршувалося. Вони не лише не брали участі в управлінні республікою, а й опинялися у борговій залежності від знаті. Шлюби між патриціями і плебеями були заборонені.

Плебеї наполегливо домагалися політичних прав. Вони кілька разів відмовлялися нести військову службу в розпал військових дій проти ворогів. Плебеї навіть почали скликати свої окремі народні збори (плебісцит), які ухвалювали власні закони для плебеїв.

Зрештою, вони домоглися обрання двох **народних трибунів**, які захищали їхні права. Плебеї також могли накласти заборону на рішення сенату чи консулів, вимовивши одне лише слово «вето» — «я забороняю».

Згодом, у 449 р. до н.е., плебеям вдалося змусити патриціїв ухвалити писані закони, так звані **закони XII таблиць**. Вони були викарбувані на 12 мідних дошках і розміщені в центрі Риму на головній площі — Форумі. Тепер для всіх громадян, незалежно від походження, закон був один.

Закони XII таблиць передбачали смертну кару за злочини проти республіки, проти релігії, за чаклунство та неправдиві свідчення в суді. За цими

законами жорстоко карали боржників. За борги людина могла стати рабом або віддати у рабство власних дітей чи дружину.

У 445 р. до н.е. було дозволено укладати шлюби між патриціями і плебеями. Ще майже 80 років знадобилося плебеям, щоб домогтися права обирати одного з двох консулів. А патриції, своєю чергою, здобули право на посаду трибуна. Так у Римі сформувалася посадова знать з патриціїв і плебеїв — оптимати. Зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли примиренню між патриціями і плебеями, зміцненню влади та єдності держави. Стабільне становище в державі Рим використав для подальшого розширення території способом завоювницьких війн.

4. Завоювання Римом Апеннінського півострова

Рим від самого заснування вів постійні війни за нові землі. Потреба в них зумовлювалася тим, що землю розподіляли між воїнами. А оскільки воїнами були всі громадяни (чоловіки), то землі завжди не вистачало.

Понад 200 років Рим воював із сусідніми племенами, які населяли Апеннінський півострів, доки не об'єднав їх під своєю владою.

Історія зберегла відомості про напад на Рим у V ст. до н.е. племен галлів. Вони спалили незахищену частину міста, але римляни сховались у фортеці на Капітолійському пагорбі. Вночі вороги намагалися непомітно подолати укріплення, але їх почули гуси, які підняли гвалт і розбудили охорону. Місто вдалося врятувати. З тих пір говорять: «Гуси врятували Рим».

Однією з найжорстокіших воєн за панування на Апеннінському півострові була Тарентська війна (282–272 рр. до н.е.). Супротивником Риму стало засноване греками-колоністами на півдні півострова місто-державою Тарент. Через недотримання римлянами умов угод Тарент оголосив Риму війну і звернувся за допомогою до Пірра, царя однієї з грецьких держав — Епіру.

Дуже важлива битва відбулася біля Аускула. Ні кінноту, ні слонів Пірр використати ефективно не зміг, але здобув перемогу, хоча й ціною величезних втрат. На полі бою загинули 13 000 тис. його воїнів. Римляни втратили 15 000 тис. Перемога у битві, що далася великою ціною, не принесла перемоги у війні. Саме з наслідками цієї битви пов'язаний відомий вислів: «Піррова перемога».

У 265 р. до н.е. Рим захопив етруське місто Вольсінії, завершивши об'єднання земель Італії під своєю владою.

5. Римська армія

На цей час Рим мав добре організовану і навчену армію. Служба в армії була почесним обов'язком кожного громадянина від 17 до 60 років. Воїни віком до 46 років мали ходити у військові походи. Старші за віком воїни зобов'язані були охороняти міські мури. Того, хто ухилявся від військової служби, вважали зрадником і продавали у рабство. Основним військовим

підрозділом римської армії був **легіон**. Зазвичай їх було чотири. Кожен легіон складався із 300 кіннотників (із числа заможних громадян) і 4200 легіонерів-піхотинців.

Легіони поділялися на менші загони — **маніпули**. До кожного маніпулу входили *гастати* — молоді воїни 25–30 років, які утворювали першу лінію, **принципи** — воїни 35–40 років, які прикривали першу лінію піхоти, **тріарії** — найбільш досвідчені воїни, ветерани, які утворювали третю лінію. Усі три лінії становили важкоозброєну піхоту. Вони мали великі вигнуті щити (ширина — 75 см, висота — 120 см, маса 10 кг), обладунки для ніг, нагрудники, кольчуги (вага близько 15 кг). Гастати й принципи мали по 2 списи для метання (довжина — 1,5 м, маса — 4 кг). Його можна було кинути на 10–20 кроків.

Наймолодші воїни йшли поза бойовим порядком. Їх називали **велітами**. Озброювалися веліти мечем, дротиками та легкими круглими щитами. Один маніпул складався з двох підрозділів — **центурій**. Кожна центурія мала свого командира — центуріона — і свого прапорonoсця.

Римський воїн.
Фото з Військового музею в Бухаресті.
Фото П. Марінеску

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Що таке республіка? Як формувалися органи влади?
2. Назвіть головний орган влади у Римській республіці.
3. Що становило основу господарства Риму?
4. З якими супротивниками зіткнулися римляни, об'єднуючи Італію?

Поміркуйте і дайте відповідь

5. За що точилася боротьба між патриціями і плебеями?
6. Що означає вислів «Пірова перемога»?

Виконайте завдання

7. Назвіть основні риси Римської республіки.
8. Розкрийте зміст законів XII таблиць.

Завдання для допитливих

9. Чим різнилися афінська і римська системи управління державою?
10. Після перемоги над Пірром на території всієї Італії стала використовуватися єдина монета — римський динарій. Яке це мало значення для Риму?

§ 38. БОРОТЬБА РИМУ ЗА ПАНУВАННЯ У СЕРЕДЗЕМНОМОР'Ї

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- показувати на карті перебіг Пунічних війн;
- розповідати про основні події на шляху Риму до перетворення на могутню Середземноморську державу;
- визначати наслідки Пунічних війн.

Пригадайте:

1. Коли завершилось підкорення Римом Італії?
2. Що було головною ударною силою римської армії?

1. Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н.е.)

Об'єднавши під своєю владою Італію, Рим прагнув до панування у Західному Середземномор'ї. Але тут він зіткнувся із своїм колишнім союзником — фінікійською колонією Карфаген. Армія Карфагена була найманою. Основну силу карфагенян становив флот.

Пунами римляни називали карфагенян, і тому війни між цими двома державами називають Пунічними.

Римляни шукали приводу розпочати війну з Карфагеном. Першим кроком стало звільнення ними у 264 р. до н.е. захопленого карфагенянами міста Мессана на Сицилії. Так розпочалася перша з трьох Пунічних війн, яка тривала 23 роки.

На суходолі римляни успішно конкурували з ворогом. Вони взяли в облогу місто Сиракузи, і тиран цього міста Гієрон II змушений був укласти мирну угоду. Чимало грецьких міст також перейшли на бік Риму. Але для перемоги над Карфагеном потрібно було мати могутній флот. Наполегливі римляни за короткий час побудували 120 кораблів. У 260 р. до н.е. в битві **під Мілами** римський флот пройшов перше бойове хрещення і здобув вагому перемогу.

Найграндіозніша битва першої Пунічної війни відбулася в 256 р. **до н.е.** біля сицилійського **мису Екном**. Римський флот знову здобув перемогу.

У 241 р. до н.е. виснажені війною Рим і Карфаген уклали мирну угоду, за якою Карфаген мав сплатити Риму контрибуцію у розмірі 84 тонни срібла, повністю звільнити Сицилію та повернути полонених римських громадян. У 238 р. до н.е. на Корсиці та

Перехід Ганнібала через Альпи. Фреска XVI ст.

Сардинії були утворені перші римські провінції, тобто підвладні території. А в 227 р. до н.е. провінцією став і о. Сицилія.

Контрибуція — грошове відшкодування збитків під час війни на користь переможця.

Провінція — тут: підкорена Римом територія за межами Апеннінського півострова.

2. Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н.е.)

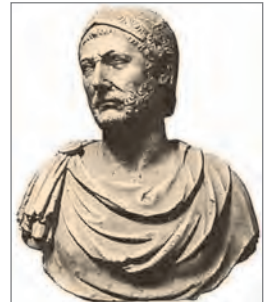
Карфаген не змирився із втратою островів і готувався до війни з Римом. Він заснував нові колонії в Іспанії. Армію в цей час очолював син загиблого Гамількара Барки — Ганнібал. Він був талановитим полководцем і лютим ворогом Риму.

У 218 р. до н.е. Ганнібал почав надзвичайно складний перехід своїх військ з Іспанії до Італії через Альпи. Не маючи підкріплення, Ганнібал з боями просувався Апеннінами до Риму. Перемігши біля Тразименського озера, він ще раз зустрівся з ворогом **біля Канн**. Це була одна з найвідоміших битв у стародавній історії, яка стала взірцем прагнення до перемоги для інших полководців аж до наших часів.

Шістнадцять років продовжувалась війна Ганнібала в Італії. Він розгромив не одну римську армію, але вирішальної перемоги так і не здобув.

Вирішальна битва другої Пунічної війни відбулась у **202 р. до н.е.** біля міста **Зама**, неподалік від Карфагена. Ганнібалу протистояв римський полководець Сципіон Африканський. Карфагеняни зазнали поразки.

Унаслідок цього Карфаген втратив увесь свій флот і всі свої колоніальні володіння.

Ганнібал

Сципіон
Африканський

3. Війни з елліністичними державами

Маючи на меті захопити всі землі узбережжя Середземного моря, Рим одночасно вів війни з іншими претендентами на ці території. Найсильнішими серед них були елліністичні держави Македонія і Сирія.

У 197 р. до н.е. римляни після успішних бойових дій уклали мирну угоду з македонським царем Філіппом V і змусили його віддати флот та виплатити велику контрибуцію. Поблизу гори Сипіл (190 р. до н.е.) римляни здолали союзника Македонії — сирійського царя Антіоха III. У 168 р. до н.е. римля-

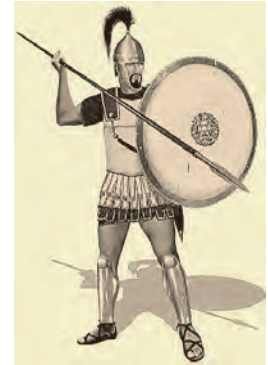
ни біля міста Підни перемогли македонського царя Персея, сина Філіппа V. Македонія була поділена на чотири **провінції**, які увійшли до складу Риму.

Тепер Рим міг зосередити сили для остаточної перемоги над своїм наймогутнішим ворогом — Карфагеном.

4. Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н.е.). Зруйнування Карфагена

Після поразки Карфагену завдяки торгівлі вдалося відновити свої сили. Римські сенатори на чолі з Марком Катонем вимагали розпочати військові дії, щоб остаточ-но зламати супротивника. Кожна промова Марка Катона в сенаті закінчувалася словами: «Карфаген має бути зруйнований».

У **149 р. до н.е.** римські війська висадилися поблизу Карфагена і підійшли до міста. Після тривалої облоги римляни взяли його штурмом. Місто зруйнували, а землю, де стояв Карфаген, зорали та «засіяли» сіллям. Колишній наймогутніший супротивник Риму став римською провінцією під назвою Африка.

Карфагенський воїн

У **146 р. до н.е.** римляни придушили повстання у грецькому місті Коринф, завершивши підкорення Греції. Вона увійшла до складу римської держави як дві її провінції — Ахaya й Етолія. Завоювавши, окрім цього, Іспанію, Італію, Понтійське царство, Вірменію, Сирію і Палестину, Рим перетворився на могутню Середземноморську державу.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Назвіть основні причини війн Риму з Карфагеном.
2. Чому війни з Карфагеном називаються пунічними?
3. Коли було знищено Карфаген?

Поміркуйте і дайте відповідь

4. Чому Рим продовжив завоювання після підкорення всієї Італії?
5. Що завадило Ганнібалу знищити Рим?

Виконайте завдання

6. Опишіть основні битви другої Пунічної війни.
7. Обговоріть у групах. Чому Рим так наполегливо намагався знищити Карфаген?

Завдання для допитливих

8. Яка битва Другої пунічної війни увійшла у всі підручники з воєнної стратегії і чому?

§ 39. «ЗОЛОТА ДОБА» РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- розповідати, як Рим керував підкореними народами;
- характеризувати зміни, що відбулися у житті Риму під впливом завоювань.

Пригадайте:

1. Коли Рим підкорив Італію?
2. Які результати і наслідки Пунічних війн?

1. «Розділяй і володарюй»

Період III–II ст. до н.е. вчені вважають періодом «золотої доби» Римської республіки. У цей час Рим перетворився на могутню Середземноморську державу. Його економіка процвітала. У сільському виробництві виникають великі господарства знаті — **вілли** і латифундії, які працюють на ринок. Швидкими темпами розвивається ремесло. Широко застосовується рабська праця як в сільському господарстві, так і у ремеслі.

Вілла. Реконструкція. Експозиція у музеї Валево (Сербія)

Вілла — багате заміське земельне володіння заможних римлян.

Якщо у попередню епоху Рим вів війни за землю, то тепер війна стає головним джерелом для добування рабів і пограбування багатств.

Щодо переможених Рим керувався принципом «розділяй і володарюй». Чудово розуміючи, що сила народів в єдності, римляни насамперед прагнули зруйнувати союзи різних племен, роз'єднати підкорені міста й громади, нав'язуючи їм окремо нерівноправні договори. Це полегшувало завоювання і дозволяло тримати відокремлені громади у повному підпорядкуванні Риму.

На захоплених землях часто засновувалися римські колонії, які заселялися римськими бідняками.

Проте головним призначенням колоній було утримування у покорі загарбаних народів. Колоністи ставали «жандармами римського народу». У більшості колоній діяло римське право, а їх громадяни користувалися всіма громадянськи-

Римські раби. Фреска

www.bohdan-digital.com/
dodatak/047.pdf

ми правами, зокрема могли знову переїхати до Риму. В той же час сам Рим залишався полісом, тобто містом-державою, але тепер він стояв над усіма іншими містами. У результаті політики «розділяй і володарюй» з кінця IV ст. до н.е. склалася своєрідна римсько-італійська федерація.

2. Соціальні зміни

У середній період епохи республіки (III–II ст. до н.е.) верхівка заможних плебейських родів, отримавши доступ до вищих державних магістратур і користування загальнодержавною землею, поступово зрівнюється зі знатними патриціанськими родами й утворює новий правлячий стан Риму — нобілітет (від *nobilis* — знатний). Ознакою знатності стає багатство, воно ж є ключем до досягнення магістратур, які дають право стати сенатором. Основою могутності нобілів були великі землеволодіння, значна кількість рабів і грошей. Сенат став оплотом нобілітету.

www.bohdan-digital.com/
dodatak/048.pdf

Заможні, але незнатні плебеї увійшли до класу вершників, який вже нічого не мав спільного з бойовою кіннотою. Вершників у давнину називали «розсадниками сенату», оскільки лише належність до них могла відчинити двері до державних посад. До того ж багато вершників були землевласниками. Але головні доходи їм давало право на ведення зовнішньої торгівлі, постачання війська, будівництво.

Нобілітет в сенаті

3. Аппієва дорога

Підкоривши племена Центральної Італії, римляни завзято просувалися на південь Апеннінського півострова. Частина захоплених земель вони роздавали римським селянам. Римляни засновували нові міста і поселення, куди переселялися жителі Риму і Лація. Під час Самнітських війн в 312 р. до н.е. почалося прокладання доріг, що сполучали Рим і Капую. Це було зроблено за наказом цензора Аппія Клавдія Сліпого, тому дорога дістала назву Аппієвої.

*Аппієва дорога
(сучасний вигляд)*

Якість будівництва Аппієвої дороги була такою, що й через тисячу років вона прекрасно функціонувала без ремонту. І сьогодні збереглися окремі ділянки Аппієвої дороги, що вражають своєю непорушністю.

Аппієва дорога стала «родоначальницею» знаменитих римських доріг, прокладених скрізь, де проходили римські війська.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Який період називають «золотою добою» Римської республіки?
2. Де Рим брав велику кількість рабів?
3. Хто такі нобілі?

Поміркуйте і дайте відповідь

4. Як змінилась мета воєнних експедицій Риму в «золоту добу»?
5. Чому у III–II ст. до н.е. відбулося господарське піднесення Риму?
6. Якими були відносини Риму і підлеглих йому територій?
7. Якою була мета будівництва римлянами якісних доріг?

Виконайте завдання

8. На прикладах поясніть вислів: «Розділяй і володарюй»?

Завдання для допитливих

9. Завдяки чому в «золоту добу» Римської республіки вдавалося зберігати внутрішній мир у суспільстві?

§ 40. РИМСЬКА РЕЛІГІЯ, СІМ'Я ТА ВИХОВАННЯ. ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- характеризувати давньоримську релігію і порівнювати її з давньогрецькою;
- описувати побут і повсякденне життя у республіканському Римі.

Пригадайте:

1. Назвіть дванадцять олімпійських богів Греції.
2. Що таке міф, легенда, релігія?

1. Міфи і легенди давніх римлян

Римські міфи були відображенням повсякденного життя римлян, оспівували невибагливий спосіб їхнього життя, суворість звичаїв і правил, а особливо воєнні подвиги заради батьківщини. Так, давні перекази розповідали про батька-воєначальника, який стратив свого сина за порушення військової дисципліни, про ушавленого вождя, який обробляв своє поле і після переможної битви знову повертався до звичних справ, про непідкупність римських вождів, про воїна, який, потрапивши у полон, спалив собі руку на вогнищі, щоб довести ворогам мужність римлян. Вражені вороги відпустили героя і зняли облогу Риму.

Існували міфи про різних священних тварин і птахів. Чільне місце серед них посідали перекази про вовка. Цих тварин народна уява римлян наділяла магічними та людськими рисами, наприклад, вірністю. Не випадково Ромула і Рема врятувала саме вовчиця. На основі переказу про те, як капітолійські гуси врятували Рим, з'явився звичай приносити у жертву собак, які мовчали і пропустили ворогів.

Релігія — походить від латинського дієслова «зв'язувати». Релігія — це зв'язок богів і людей.

2. Давньоримська релігія

Релігійні уявлення давніх римлян подібні на уявлення інших народів стародавнього світу. Давні римляни вважали, що спочатку був лише темний та безмежний Хаос, у якому нічого не існувало, навіть часу. З Хаосу виникла земля, яка і народила гори, ліси, річки, тварин і людей. У той самий час із Хаосу з'явилися перші боги. Серед них був і володар часу Сатурн. За уявленнями римлян, саме він веде відлік життя, завдяки йому росте все живе, змінюються пори року. Спочатку римляни поклонялися Сатурну як єдиному богу. На його честь проводилися сатурналії — свята, під час яких римляни мінялися місцями із рабами.

З давніх часів римляни вірили у багатьох духів, божеств, які не мали людської подоби. Добрі **генії** охороняли людину протягом її земного життя. **Пенати** опікувалися помешканнями. До наших часів дійшов вислів «повернутися до рідних пенатів», що означає повернутися додому.

Божествам, духам і надприродним істотам приносили жертви. Римляни вірили, що померлі впливають на справи живих і можуть мстити за неповагу до них. Померлий батько ставав для синів богом.

Коли римляни наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. ознайомилися з грецькою культурою, богів стало більше. У Сатурна з'явилися діти. Серед них — Юпітер. Коли Юпітер підріс, він вирішив позбавити батька влади і скинув Сатурна з небес. Молодий бог — володар блискавок і грому — став царем богів. Згодом римляни наділили своїх богів, не змінюючи їхніх імен, тими самими силами й обов'язками, що мали й грецькі.

Юпітер мав старших братів — Плутона і Нептуна, з якими і поділив Всесвіт. Плутон став володарем підземного світу, а Нептун — володарем морів.

Кожна верства населення Риму мала власних богів.

Головними патриціанськими богами були Юпітер, Юнона і Мінерва. Вони відповідали грецьким Зевсу, Гері й Афіні. Цим богам були

ЗАПОЗИЧЕНІ РИМЛЯНАМИ БОГИ	
Римські боги	Грецькі боги
Юпітер	Зевс
Юнона	Гера
Мінерва	Афіна
Діана	Артеміда
Церера	Деметра
Прозерпіна	Персефона
Нептун	Посейдон
Плутон	Аїд
Венера	Афродита
Купідон	Ерот
Вулкан	Гефест
Меркурій	Гермес
Марс	Арес
Вакх, Лібер	Діоніс
Геркулес	Геракл
Аполлон	Аполлон

споруджені храми на Капітолії. Головним римським святилищем був храм Юпітера Капітолійського. На честь Юпітера щорічно влаштовувалися Великі, або Римські, ігри.

На Капітолії височів храм Юнони порадиці (полатин. — Монети).

Головними плебейськими богами були Церера, Лібер (Вакх) і Лібера (Прозерпіна). Церера відповідала грецькій Деметрі, Лібер — Діонісу, а Лібера — Персефоні. Цим богам був побудований храм на пагорбі Авентін. Покровителькою латинів, особливо простих людей, вважалася богиня-мисливиця Діана, відповідна грецькій Артеміді.

Деякі професії теж мали покровителів. У купців був Меркурій, у ремісників, художників, письменників, вчителів — Мінерва. Спільними для жителів Апеннінського півострова богами були Марс (бог війни), Діана (богиня Місяця), Фортуна (богиня щастя, успіху), Флора (богиня квітів), Фауна (богиня лісів, полів і тварин), Венера (богиня весни і садів, потім — кохання і краси). Пізніше в пантеон богів потрапили: Озіріс та Ісіда з Єгипту, Кібелла з Фригії, Ваал з Фінікії та ін.

Італійським богом, сприйнятим римлянами, був Янус. Янус — бог входу і виходу, дверей і воріт, минулого і майбутнього. Він зображався з двома обличчями.

Жодної важливої справи не починали римляни, не повороживши та не дізнавшись про ставлення до неї богів. Жерці бачили волю богів у поведінці тварин, птахів, у природних явищах, принесених жертвах. В усьому незвичному вони також вбачали підказки богів. За несприятливих передбачень жерці могли навіть відкласти воєнний похід.

Коли республіка змінилась імперією, у провінціях поширився культ полководців, а імператори вважалися богами на землі.

Особливу повагу мала покровителька домашнього вогнища богиня Веста. У римлян було безліч інших богів і богинь, наприклад, богиня удачі Фортуна

*Нептун**Янус**Фортуна*

Римляни вважали себе народом Марса — бога війни. У глибоку давнину новий рік у Римі починався з березня — місяця, присвяченого Марсу. У березні під час священної церемонії Римом проносили 12 щитів свого божественного покровителя. 24 жерці — з найзнатніших патриціанських родів — служили Марсу.

або бог лісів Сильван. Різні богині охороняли перший крик новонародженого, перший крок дитини.

У римлян існували колегії (об'єднання) жерців. Головною ж була колегія понтифіків, очолювана великим понтифіком. Великий понтифік був главою всіх римських жерців, стежив за їхньою діяльністю, судив їх і повчав.

У Римі жерці вибиралися з числа знатних і особливо доброчесних людей. Жерцями ставали за посадою і деякі вищі магістрати. Окремого прошарку жерців, що були виключно священнослужителями, у Римі, як і в Греції, не було.

Весталки — жриці богині Вести

Понтифік — по-латині означає «той, хто будує міст», тобто «пов'язує» богів і людей. Титул великого понтифіка і сьогодні має Папа Римський.

3. Римська сім'я

Слово «сім'я» латинською мовою звучить як «фамілія» (прізвище). У Римі родина вважалася найважливішим осередком суспільства. Становище людини залежало від того, в якій сім'ї вона народилася. Сім'я володіла власністю. У родині здійснювалося виховання дітей. На чолі фамілії стояв батько, що володів цілковитою владою над дружиною, дітьми, домочадцями. Батько міг судити, карати і навіть стратити їх. Однак, як правило, від батька сімейства звичай вимагав не жорстокості, а вимогливості та справедливості. До складу фамілії входили батько, його дружина — мати сімейства, діти, дружини і діти дорослих синів, а також раби.

Споріднені групи сімей утворювали римський рід. Матір сімейства дуже поважали. Заміжню римлянку називали матроною. Перед її авторитетом схилялися навіть дорослі сини. Вона охороняла моральні підвалини фамілії.

Діти в римській сім'ї виховувалися у строгості. Вони повинні були виявляти батькам повагу і відданість. Вважалося, що справжній громадянин — це слухняний син і дисциплінований воїн.

Давньоримська сім'я

4. Освіта

Першим щаблем в освіті римлян було сімейне виховання. Дітей виховували в повазі до вірувань і звичаїв пращурів.

Наступним кроком у здобутті знань була школа. За доби республіки у римських школах вивчали так звані сім вільних мистецтв: граматику, логіку, риторику, геометрію, арифметику, астрономію, музику. Згодом до них додали архітектуру.

Існувало три типи шкіл: початкова, граматична і риторична. У початковій школі навчалися діти віком від 7 до 12 років. Вони опановували письмо, читання та лічбу. Навчитися писати було нескладно, оскільки слова писали так, як вони й звучали.

У граматичній школі юнаки 12–16 років вивчали римську й грецьку літературу, латинську і грецьку мови.

Вищою школою можна вважати риторичну, де молоді люди 16–20 років студіювали філософію, історію, риторику та право.

Давньоримський абак
(рахівниця)

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Назвіть основних римських богів.
2. Яких богів запозичили римляни в інших народів?
3. Від якого бога, на думку римлян, вони походили?
4. Які головні теми римських міфів і легенд?
5. Хто входив до римської родини?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Яке значення для римлянина мало слово «фамілія», «батько (падре)»?
7. Які зміни відбулися у релігії римлян, коли вони ознайомилися з культурою інших народів?
8. Яка система освіти існувала в Римі?

Виконайте завдання

9. Порівняйте виховання у Спарті й Римі.
10. Обговоріть у групах. Які основні цінності намагались прищепити римляни своїм дітям?

Завдання для допитливих

11. Які відмінності ви вбачаєте між римськими і грецькими релігійними віруваннями?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Римське рабовласницьке помістя

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/PP10.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/PP10.pdf)

§ 41. КРИЗА РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. РЕФОРМИ БРАТІВ ГРАКХІВ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- називати хронологічні межі реформ братів Гракхів;
- характеризувати зміст і причини кризи Римської республіки.

Пригадайте:

1. Який хронологічний період існування Римської республіки називають «золотою добою»?
2. Які джерела рабства у період Римської республіки?
3. Які землі були завойовані Римом до II ст. до н.е.

1. Погіршення становища селян в Італії

Після багатьох переможних воєн Риму в Середземномор'ї нарешті запанував мир. Але тепер державі загрожували внутрішні проблеми.

Основним населенням Італії були вільні селяни. Обробляючи поля, вони годували свої сім'ї, постачали продовольством міста. Однак переписи населення, що регулярно проводилися в Римі, показували стрімке скорочення заможних селянських господарств в Італії. Адже чоловіків відволікали від селянської праці військові походи, а жінкам було важко самотійно впоратися і з господарством, і з сім'єю. Частина земель припиняли обробляти.

Також розоренню селянства сприяло і те, що відбулось падіння ціни на хліб, який став прибувати з новозавойованих територій. За таких умов багато із селян залишали свої землі і вирушали на пошуки кращої долі в Рим, де поповнювали ряди римського плебсу, який жив за рахунок подачок влади і нобілітету, продажу свого голосу під час виборів. Так у Римі почала формуватися нова верства суспільства — люмпен-пролетаріат.

2. Реформи братів Гракхів

Освічена частина римського суспільства розуміла, що в інтересах спільноти, боєздатності армії необхідно зробити кроки, які допомогли б поліпшити становище селян. Їх натхненником і главою став Тіберій Гракх (163–133 рр. до н.е.).

Навколо реформаторів почали об'єднуватися захисники інтересів народу — **популяри** (від лат. *populus* — народ). Багатії, які не бажали, щоб криза в суспільстві була подолана за їхній рахунок, групувалися навколо оптиматів.

Тіберій Гракх походив із знатного плебейського роду. У юності воював під стінами Карфагена. Потім служив в Іспанії, де проявив себе розсудливим політиком у стосунках із місцевими племенами і гарним оратором. Він знав наскільки військова служба обтяжлива для селянина і бачив занепад військової могутності Риму через розорення селян.

Тіберій Гракх

3 промови Тіберія Гракха

«Навіть дикі звірі мають свої нори і лігвища, і тільки ті, хто гине за Італію, не мають притулку і змушені разом із своїми жінками і дітьми вести мандрівне життя. Воєначальники обманюють солдатів, коли говорять їм, що вони віддають своє життя за батьківщину.

Вони воюють і гинуть заради розкоші і достатків інших. Цих воїнів називають «володарями всього світу», а тим часом у них немає ні клаптика власної землі».

Запитання до документа

- Які аргументи за здійснення реформ наводить Тіберій Гракх?

У 133 р. до н.е. представника популярів Тіберія Гракха обрали народним трибуном. Він виніс на обговорення закон, за яким спеціальна комісія повинна була відібрати в нобілів державні землі й передати їх безземельним громадянам. Однак вороги Гракха стали поширювати чутки про його намір позбавити сенат влади і правити одноосібно. Це викликало обурення сенаторів. Його вбили.

Але після смерті Тіберія Гракха протягом п'яти років створена за його життя комісія з перерозподілу земель роздала ділянки 75 000 громадян.

У 123 р. до н.е. брат Тіберія Гракха — **Гай Гракх** (153–121 рр. до н.е.), ставши народним трибуном, продовжив політику брата. Він запровадив цілий ряд законів. Кілька тисяч селян одержали земельні наділи, а покарання за злочини стали менш жорстокими. Це забезпечило йому підтримку бідноти, що масово почала переселятися до Риму. Проте реформи, спрямовані на подолання бідності, призвели до поширення неробства та паразитизму.

Тіберій і Гай Гракхи

3. Реформи Гая Марія

Реформи, які мали впорядкувати життя у державі в нових обставинах, продовжив **Гай Марій** (86 р. до н.е.). Обраний консулом, він у 107 р. до н.е. отримав дозвіл на набір армії за новими правилами. У військо приймали всіх охочих, які озброювалися за державний рахунок, отримували заробіток, а піс-

ля 16 років служби мали ще отримати і ділянку землі. Натомість він зміцнив дисципліну і порядок. Військова служба перестала буди громадським обов'язком, а стала професією. Солдати почали перетворюватися на самостійну соціальну групу зі своїми інтересами.

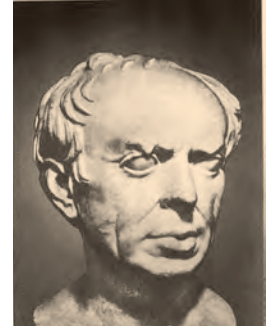
Спираючись на нову армію, Марій домігся ряду важливих перемог. У той же час зміни в армії швидко відбилися і на політичній боротьбі. Марій став ледь не головною політичною фігурою Риму.

4. Диктатура Сулли

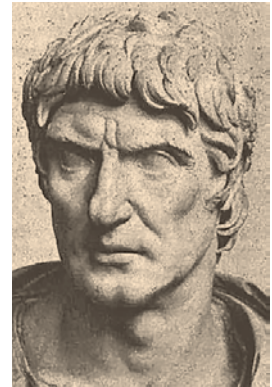
Проте Марій не сподівався, що створена ним нова армія стане інструментом у боротьбі проти нього.

Так, полководець **Луцій Корнелій Сулла** (138–78 рр. до н.е.) у 87 р. до н.е. підняв заколот проти Марія, мовляв, той встановив у Римі тиранію. Сулла, спираючись на віддані війська, захопив місто і вчинив розправу над прихильниками опонента. У 82 р. до н.е. його проголосили позитивним диктатором з необмеженою владою.

Від самого початку Сулла розгорнув терор проти своїх супротивників. Уперше було складено **проскрипції** — **списки ворогів, яких міг убити будь-хто і за це йому не було б покарання**. До списків внесли імена 4700 прибічників Марія. Диктатор припинив роздавання хліба, підвищив роль сенату, обмежив владу народних зборів. У 79 р. до н.е. він несподівано відмовився від необмеженої влади й оселився у своєму маєтку, де помер у 78 р. до н.е.

Гай Марій

Сулла

5. Повстання Спартака (73–71 рр. до н.е.)

Численні війни спричинили швидке збільшення кількості рабів у Римі. Їх вважали майном, використовували на найтяжчих роботах, вбивали під час свят. У Римі існувала жорстока розвага — **гладіаторські бої**. Рабів-гладіаторів навчали мистецтву володіння зброєю та бою в спеціальних школах. В одній із них у місті Капуя у 74 р. до н.е. фракієць **Спартак** підняв повстання гладіаторів. Знищивши охорону, він і 70 його товаришів утекли й сховалися на горі Везувій.

У 73 р. до н.е. там були розбиті римські легіони, що намагалися влаштувати облогу. Так було здобуто першу перемогу, після якої до Спартака почали сходитися раби з усіх куточків Італії.

Спартак від гори Везувій повів свої загони до Адріатичного моря, на південь Італії, звільняючи рабів та знищуючи римські військові гарнізони. Чисельність армії повсталих становила близько 90–120 тис. осіб.

На початку 72 р. до н.е. Спартак вирішив змінити напрямок руху і повести свої війська на північ, щоб вирватися за кордони ненависного Риму.

Спартак з основними військами успішно просувався на північ, до Альп. Але з невідомих причин повсталі повернули назад і рушили знову на південь, з наміром переправитися на о. Сицилія, щоб там утворити свою державу. Спартак розраховував на допомогу піратів, які обіцяли переправити його війська через протоку між материком і островом.

Страта учасників повстання Спартака

З боями та величезними втратами повстанці пробилися до Бруттійського (Регійського) півострова — на кінчик «Аппенінського чобота».

Однак зрештою Красс розбив військо заколотників, а саме повстання було придушене. 6000 полонених переможці розіп'яли на хрестах уздовж дороги від Капуї до Риму — Римська держава похитнулася, але не впала під могутніми ударами повстанців.

Гладіатори — спеціально треновані раби, яких змушували битися на арені цирку між собою або з дикими тваринами.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли Тіберій Ґракх став народним трибуном?
2. Які реформи проводили Тіберій і Гай Ґракхи?
3. Які зміни вніс у формування римської армії Гай Марій?
4. Що таке проскрипції?
5. Кого називали гладіаторами?
6. Хто очолив повстання рабів у 73–71 рр. до н.е.?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Які зміни відбулися у господарстві Італії після завойовницьких війн?
8. Що зумовило масове розорення селян? Які наслідки це за собою тягнуло?
9. Яку мету мали реформи братів Ґракхів?
10. Які зміни сталися в Римській державі після невдалих аграрних реформ?

Виконайте завдання

11. Чим диктатура Сулли відрізнялася від влади римських царів, грецьких тиранів?
12. Обговоріть у групах. Чому Спартак не переміг Рим? Спробуйте дати поради Спартаку.

Завдання для допитливих

13. Чому сенатори виступали проти законів Ґракхів, якщо вони сприяли відновленню боєздатності римської армії?
14. Чи могли реформи братів Ґракхів подолати кризу Римської республіки?

§ 42. ЗАГИБЕЛЬ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- визначати причини утворення тріумвіратів римських полководців і громадянської війни;
- характеризувати диктатуру Юлія Цезаря.

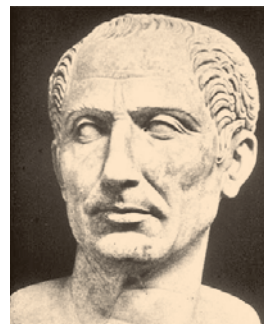

Пригадайте:

1. Які реформи намагались здійснити брати Гракхи?
2. Які зміни відбулися в римській армії після реформ Гая Марія?
3. Коли була встановлена диктатура Сулли? Чому Суллу називають диктатором?

1. Перший тріумвірат

Боротьба за владу, у якій армія брала активну участь, придушення повстань рабів сприяли зростанню впливу воєначальників. Один з них — **Гай Юлій Цезар** (102(100)–44 рр. до н.е.) свою політичну діяльність почав як оборонець республіканських традицій, що забезпечило йому повагу плебеїв. Проте в 60 р. до н.е. Цезар уклав угоду з Гнеєм Помпеем і Марком Крассом про захоплення і розподіл влади та боротьбу з сенатом. Цей союз дістав назву **першого тріумвірату**.

Цезар

Тріумвірат — союз трьох впливових полководців з метою захоплення влади.

Зазвичай знатні римляни мали два або три імені. Наприклад, Гай (особисте ім'я), Юлій (родове ім'я — прізвище), Цезар (прізвисько).

Прізвисько Цезар у давнину звучало як Кесар, що в перекладі означає «слон». Воно було дане одному із членів роду Юліїв за те, що він у другій Пунічній війні під час бою убив слона. Юлій Цезар мав надзвичайні здібності, міг одночасно робити кілька справ: писати листа, читати, слухати донесення гінця.

У 59 р. до н.е. Цезаря було обрано консулом. Через рік він, за підтримки інших тріумвірів, був призначений намісником у приєднану до Риму, але ще не приборкану, провінцію Галлію (територія сучасної Франції) терміном на п'ять років. Цезар жорстоко придушив кілька повстань галлів. Ціною знищення майже чверті населення Цезар остаточно встановив там римське панування.

У 53 р. до н.е. загинув Марк Красс під час розпочатої ним війни з могутньою Парфянською державою. Із союзу трьох залишилися Цезар і Помпей.

Гней Помпей у 67 р. до н.е. за дорученням сенату розпочав війну проти піратів. Маючи 500 кораблів і 120 тис. війська, він розподілив свої сили й одночасно напав на всі центри піратів. За 40 днів йому вдалося блискавичним ударом знищити піратство на заході Середземного моря. Остання битва сталася в головному гнізді піратів — Кілікій. 10 тис. їх загинуло і 20 тис. потрапило в полон.

Гней Помпей

Плутарх про Юлія Цезаря

«Він мав таку любов і відданість своїх воїнів, що навіть ті люди, які в інших війнах нічим не вирізнялися, з непереборною відвагою йшли у бій заради Цезаря. Мужність і любов до слави Цезар сам виростив і виховав у своїх воїнах перш за все тим, що щедро роздавав почесні та подарунки... Іншим засобом виховання військ було те, що він сам добровільно кидався назустріч будь-якій небезпеці й не відмовлявся зносити будь-які труднощі».

Запитання до документа

► Чому армія була вірною опорою Цезаря?

2. Громадянська війна (49–45 рр. до н.е.). Диктатура Гая Юлія Цезаря

Зростання популярності Цезаря непокоїло колишнього тріумвіра Помпея. Йому вдалося переконати сенат відкликати Цезаря з Галлії. Цезар мав розпустити свої легіони і постати перед судом. Тепер він стояв перед вибором — піти проти сенату й республіки чи підкоритися. Він обрав перше.

10 січня 49 р. до н.е. Цезар на чолі одного із десяти своїх легіонів форсував річку Рубікон, яка була кордоном між Галлією й Італією, і почав боротьбу з Помпеем. Так розпочалася чотирирічна громадянська війна. Цезар без перешкод увійшов до столиці й став диктатором.

Невдовзі між Цезарем і Помпеем відбулась вирішальна битва при **Фарсалі**. Цезарю вдалося здобути перемогу.

Захопивши столицю Єгипту Александрію, Цезар проголосив царицею країни Клеопатру VII, сестру переможеного Птолемея XIII. Після цього йому довелося придушувати повстання понтійського царя Фарнака у Малій Азії. Війна була блискавичною. Сам Цезар, повідомляючи сенат про перемогу, написав: «Прийшов, побачив, переміг!»

Цезарю запропонували стати пожиттєвим диктатором, а також надали титул «батько вітчизни».

Утвердившись у владі, Цезар блискавичним нападом здолав своїх ворогів у Північній Африці та Іспанії, відсвяткував одразу чотири тріумфи — галльський, єгипетський, азіатський і африканський.

Уже ніщо не заважало йому бути одноосібним правителем усієї Римської держави. Сенат і народні збори вже не мали великого впливу на життя країни, хоча формально щороку обирали Цезаря консулом. Сам Цезар говорив, що «Республіка — це ніщо, пусте ім'я без тіла та обличчя». Це викликало спротив senatorів і стало приводом для об'єднання його ворогів. Цезаря вбили прямо на засіданні сенату 15 березня 44 р. до н.е.

Убивство Цезаря. Худ. В. Камучіні

3. Другий тріумвірат. Встановлення принципату Октавіана Августа

Ще за життя Цезар проголосив своїм наступником нерідного племінника **Гая Октавія** (63 р. до н.е. –14 р. н.е.). Однак сенат, що відновив свою владу, проголосив правителем держави колишнього друга та соратника Цезаря Марка Антонія. Аби запобігти новій громадянській війні, Антоній і Октавіан змушені були укласти союз. До них приєднався один з воєначальників Цезаря, намісник в Іспанії Лепід. Так у 43 р. до н.е. виник **другий тріумвірат**. Опираючись на легіони, тріумвіри змусили сенат надати їм повноваження реформувати життя держави. Знову, як колись Сулла, свої реформи вони почали з боротьби проти прихильників республіканського устрою й оприлюднили проскрипції. Рим був охоплений панікою.

Протистояння прихильників диктатури і республіканців, а також ворожнеча між самими тріумвірами знову кинули Рим у вир громадянських війн.

У 42 р. до н.е. тріумвіри у битві при Філіппах у Македонії розбили велике військо, яке зібрали вбивці Цезаря Брут і Кассій. Кассія вбили, а Брут наклав на себе руки.

Тріумвіри стали господарями держави і поділили її між собою. Антоній отримав східні провінції, Лепід — Північну Африку, а Октавіан — Іспанію, Галлію, Іллірію та Італію. Октавіан у 36 р. до н.е. захопив Північну Африку й усунув від влади Лепіда. А в 32 р. до н.е. він почав готуватися до війни з Марком Антонієм, який мав владу над східними провінціями, у тому числі над Єгиптом і був одружений з Клеопатрою — царицею Єгипту. Подружжя об'єднало свої зусилля у протистоянні Октавіану. 2 вересня 31 р. до н.е. у морській битві біля мису Акцій (Північна Африка) флот Антонія й Клеопатри зазнав поразки. Війська Октавіана увійшли до Єгипту.

Октавіан

У відчаї Антоній наклав на себе руки. Цариця Клеопатра перед загрозою стати полонянкою Октавіана випустила змію, яка смертельно вжалила її.

Громадянські війни завершилися. В Октавіана тепер не залишилося внутрішніх ворогів. У державі запанував мир, але республіканський устрій зазнав нищівного удару. Формально республіканські установи ще діяли, але влада належала одній особі — Октавіану.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Які військові походи здійснив Юлій Цезар? Яке значення для Риму вони мали?
2. Хто утворив перший тріумвірат?
3. Де відбулась вирішальна битва між прихильниками Цезаря і Помпея?
4. Хто утворив другий тріумвірат?
5. Укажіть хронологічні рамки Другої громадянської війни.

Поміркуйте і дайте відповідь

6. На конкретних прикладах поясніть, що таке громадянська війна. Які причини першої і другої громадянської війни у Римі?
7. Яка головна мета утворення тріумвіратів?
8. Чому змовники вбили Цезаря?
9. Завдяки чому Октавіану вдалося перемогти Антонія?

Виконайте завдання

10. Поясніть, що означають вислови: «Рубікон перейдено», «Жереб кинуто».

Завдання для допитливих

11. Чому римляни так відчайдушно боролися один з одним за диктаторів?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Історичні портрети Цезаря і Цицерона

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TIP11.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TIP11.pdf)

§ 43. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У I–II ст. н.е.

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати Римську імперію доби принципату;
- описувати діяльність найвидатніших імператорів.

Пригадайте:

1. Що таке тріумвірат?
2. Коли в Римі було встановлено диктатуру Цезаря?
3. У результаті яких подій прийшов до влади Октавіан?

1. Принципат Октавіана Августа

Октавіан, перемігши у громадянській війні, зосередив у своїх руках необмежену владу. У 29 р. до н.е. він переглянув склад сенату і позбавив посад прибічників Марка Антонія, республіканців та своїх особистих ворогів. Щоб привернути на свій бік містян, він відсвяткував кілька тріумфів, під час яких роздавав гроші й хліб. Тоді ж сенат присвоїв йому титул імператора. Хитрий політик, Октавіан зрікся влади диктатора і консула, залишив собі тільки почесне звання **принцепса сенату**, тобто першого серед сенаторів. Проте, незважаючи на існування сенату та інших виборних органів влади, принцепс Октавіан правив одноосібно. Форма управління державою на чолі з принцепсом дістала назву «принципат». Вона проіснувала майже 300 років.

Залежний від Октавіана сенат надавав йому все нові й нові титули й посади. Серед них — почесне звання Август («звеличений богами»), яке перетворилося на титул. В Октавіана була власна скарбниця — фіск. Побоюючись змов, він набрав особисту охорону — **преторіанські когорти** (9000 осіб). Принцепс проводив політику «багата і прямика». Незаможним громадянам він і далі роздавав гроші та хліб, влаштовував дивовижні свята, наказав спалити списки боржників.

Дбав Октавіан Август і про розширення кордонів Римської держави. Але цю політику він проводив вкрай обережно. На Сході він зумів замиритися з могутньою Парфією. У той же час у Європі він вів активні наступальні дії. На провінції було перетворено Мезію (сучасна Сербія і Північна Болгарія), Паннонію (сучасна Угорщина), розширивши кордон до Дунаю. У Центральній Європі були утворені провінції Норік і Реція (сучасні

Октавіан Август

Преторіанська гвардія. Фрагмент Тріумфальної арки. 52 р. н.е.

Австрія і Швейцарія). Також були остаточно приборкані Іспанія і Галлія (сучасна Франції). Натомість просування на Схід від Рейну наштотувалося на сильний опір германських племен. Так, римські легіони потрапили в засідку у Тевтобурзькому лісі і були повністю знищені (9 р. н.е.). Після цієї поразки подальше просування Риму зупинилося.

Октавіан зосередив сили армії на охороні кордонів держави. Могутня держава за часів Октавіана стала називатися **Римською імперією**.

В історію Октавіан увійшов не тільки як політик, а й як будівничий. За його наказом було споруджено форум Августа, храм Марса-Месника, який мав нагадувати римлянам, що принцепс помстився за смерть Юлія Цезаря. З допомогою свого заможного друга **Мецената** він матеріально підтримував поетів. Тому і в наш час людей, які допомагають митцям, називають меценатами. Після смерті (у 14 р. н.е.) Октавіана оголосили богом.

Принцепс — сенатор, який був першим у списку сенаторів і мав авторитет та право першим висловлювати думку на засіданнях сенату.

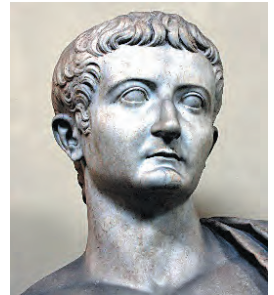
Принципат — необмежена влада принцепса, з одночасним формальним збереженням республіканських органів влади.

2. Правління династій Юліїв–Клавдіїв (14–69 рр. н.е.)

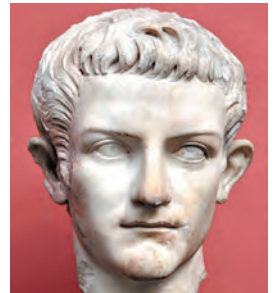
Август призначив своїм наступником вихідця із знатного роду Клавдіїв — **Тіберія** (14–37 рр.). Він був уже досвідченим полководцем, який підкорив альпійські племена та здобув перемоги у Паннонії та Германії. Він припинив роздавати хліб і влаштовувати видовища. Усіх можливих претендентів на владу, крім Гая Калігули, було вбито. У 27 р. н.е. Тіберій залишив Рим і оселився на о. Капрі, звідки й продовжував керувати державою.

Гай Калігула (12–41 рр. н.е.), намагаючись зміцнити свою владу в Римі, відновив гладіаторські бої та інші видовища, роздавав гроші незаможним і влаштовував бенкети для сенаторів, дозволив повернутися вигнанцям та помилував засуджених. Він вважав себе богом Юпітером. В Римі побудували храм, присвячений Калігулі, де римляни поклонялися золотій статуї правителя. За рік імператор витратив усі державні кошти, тому запровадив нові грабіжницькі податки.

Калігула намагався продовжувати традиційну завоювальницьку політику Риму. У 39–40 рр. він розробив плани остаточного підкорення завойованих, але не приборканих народів Галлії, Германії та Британії.

Тіберій

Калігула

У 41 р. н.е. під час свята на честь Палатинських ігор Калігулу вбили.

Наступного імператора проголосили преторіанці — охоронці Калігули. Це ще раз засвідчило, що армія лишалася впливовою силою в римському суспільстві. Імператором став **Клавдій** (10 р. до н.е. — 54 р. н.е.). Він примирився із сенатом, скасував деякі встановлені його попередниками податки, повернув вигнанців. Здійснивши тріумфальний похід у Британію, Клавдій приєднав до імперії шість провінцій.

Клавдій

Як і попередники, Клавдій дуже боявся змови і з самого початку свого правління наказував обшукувати всіх, хто до нього наближався. Але йому не судилося померти від меча ворога. Клавдія отруїли дружина Агриппіна та її син Нерон.

Нерон

Після його вбивства 54 р. імператором став сімнадцятирічний **Нерон** (37–68 рр.). Він увійшов в історію як «імператор-поет». Його цікавили музика, живопис, спорт, він мріяв про кар'єру актора. Ходили чутки, що жажлива пожежа в Римі 64 р. була організована Нероном. Нібито вигляд палаючого Риму надихнув його на написання віршів про спалення Трої. Але доказів проти Нерона не було. Він особисто керував відновлювальними роботами у місті, яке прикрасили прямі вулиці.

Нерон був останнім імператором династії Юліїв — Клавдіїв. Невдоволений його тиранією, сенат оголосив правителя ворогом народу. Проти Нерона повстали війська. Тоді він утік на віллу в передмісті Риму, де раб за наказом Нерона заподіяв йому смерть. Після його кончини до влади прийшла династія **Флавіїв**.

3. Династія Флавіїв (69–96 рр. н.е.)

Перший імператор цієї династії — **Веспасіан** (9–79 рр.) був досвідченим полководцем, брав участь у вторгненні в Британію, керував провінцією Африка, підкорив Іудею. Імператора Веспасіана щороку обирали консулом і трибуном. Свого сина Титу він зробив своїм співправителем. У 73–74 рр. вони разом вигнали із сенату своїх супротивників. Після цього ніхто не наважувався виступати проти імператора. Він навів лад в армії, відновивши дисципліну.

Веспасіан

Для зміцнення держави та реформування армії потрібні були значні кошти, тому правитель не вважав непристойним займатися посередницькою торгівлею, отримувати хабарі та продавати державні посади. Саме Веспасіан, запровадивши податок на користування громадськими туалетами, сказав: «Гроші не пахнуть».

Після смерті Веспасіана у 79 р. вся влада в країні перейшла до **Тита** (39–81 рр.) Початок його правління породив великі сподівання у римлян. Він був досвідченим і вмільним полководцем.

Навіть коротке правління принесло Титу славу будівничого. В імперії з'явилися нові дороги. У 80 р. було закінчено будівництво унікальної споруди — амфітеатру Флавіїв (Колізею). Після смерті Тита у 81 р. в країні до влади прийшов його брат — **Доміціан** (51–96 рр.), який став справжнім тираном. Він переслідував незгодних з ним senatorів, убив двоюрідних братів, вигнав з Італії всіх філософів. 18 вересня 96 р. внаслідок дворцевої змови останнього із Флавіїв було вбито.

Колізей. Фото Є. Стрелецького

4. Династія Антонінів (96–192 рр. н.е.)

Справжню велич Риму забезпечила династія Антонінів. Першим її імператором став найстарший із senatorів — **Марк Кокцей Нерва** (30 або 35–98 рр.). Невдовзі Нерва передав владу **Марку Ульпію Траяну** (53–117 рр.). Римські воїни захоплювалися цим талановитим полководцем. Він розширив територію Римської імперії до небувалих розмірів. Протягом 101–107 рр. після тривалих війн Траян приєднав Дакію (територія Румунії). У 106 р. він підкорив Аравію. У 114–117 рр. приєднав Вірменію та Дворіччя. Здавалося, перемогам не буде кінця, але під час придушення повстання в Іудеї імператор помер.

Його родич **Публій Емілій Адріан** (76–138 рр.), ставши імператором, намагався захистити завойоване попередниками — імперія перейшла до оборони. У Британії він збудував фортеці, сторожові вежі, що поєднувалися валами, довжина яких становила 128 км — «вал Адріана». Проте втримувати величезні завойовані території було все важче. Напади сусідніх народів, яких римляни вважали варварами, повстання в провінціях руй-

Нерва

Траян

нували імперію. Він був, мабуть, єдиним імператором, який об'їхав всі свої володіння. При ньому було створено і державну пошту.

Серед римських імператорів виділяється **Марк Аврелій** (121–180 рр.). Він був видатним державним діячем і філософом.

Йому доводилось вирішувати складні завдання. Ставши імператором у 161 р., він певний час мав співправителя, з яким весь час доводилось домовлятися. З цього часу практика поділу влади між правителями стала звичним явищем. Марку Аврелію вдалося придушити повстання у Вірменії, Дворіччі, Дакії. Але зробити більше для імперії він не встиг. Усі головні його зусилля були спрямовані на захист від вторгнення германців і сарматів (Маркоманські війни 166–180 рр.). У 180 р. під час походу проти германських племен він помер від чуми.

Син Марка Аврелія — **Коммод Люцій** (161–192 рр.) — не був гідним батькових звершень. Це перший імператор, який брав участь у гладіаторських боях. Він наказав стратити найвидатніших сенаторів, друзів свого батька. За правління Коммода традиції громадського і державного життя були знехтувані. Це викликало ненависть римлян, і внаслідок змови імператора було вбито.

Так скінчилося правління династії Антонінів. Цей період називали «золотим віком» імперії.

Адріан

Марк Аврелій

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Що таке принципат?
2. Які нові землі були завойовані імператором Октавіаном Августом?
3. Хто з римських імператорів останнім здійснив масштабні завоювання?
4. Коли імперія від розширення меж переходить до їх оборони?
5. Правління якої династії називають «золотим віком» імперії?

Поміркуйте і дайте відповідь

6. Які зміни в управлінні державою відбулися, коли республіка змінилася імперією?
7. Що змусило імператорів припинити подальші завоювання?

Виконайте завдання

8. Назвіть характерні риси принципату Октавіана Августа.
9. Обговоріть у групах. Правління кого з римських імператорів, на вашу думку, можна оцінити позитивно, а кого негативно?

Завдання для допитливих

10. Чому тривалий час у Римській імперії перебували при владі нікчемні і слабкі імператори, але це мало позначалося на могутності імперії. Проте згодом навіть видатні особистості не могли врятувати її від занепаду?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Місто Рим і життя його мешканців

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/PP12.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/PP12.pdf)

§ 44. КРИЗОВІ ЯВИЩА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І УТВЕРДЖЕННЯ ДОМІНАТУ

Після вивчення матеріалу параграфу ви зможете:

- визначити причини кризи Римської імперії;
- наводити приклади кризових явищ в імперії;
- характеризувати реформи імператорів Діоклетіана і Константина.

Пригадайте:

1. Хто з римських правителів запровадив форму правління «принципат»?
2. Який період розвитку Римської імперії можна характеризувати як розквіт?
3. Назвіть найвідоміших імператорів попередньої доби.

1. Криза Римської імперії

У II–III ст. велетенська Римська імперія вступила у тривалу **кризу**. Дедалі рідше збиралися народні збори і до III ст. н.е. вони зовсім зникають. Сенат уже не розв'язував важливих проблем держави. Повставали не тільки підкорені народи, а й легіони, які повинні були тримати їх у покорі. Частина провінцій раз за разом проголошувала незалежність. Скарбниця держави була порожньою через витрати на величезну армію та розкіш імператорського двору.

Щоб покрити витрати, імператори вдавалися до всіляких фінансових махінацій: зменшувалась вага срібних і золотих монет, карбувалися мідні гроші тощо. Все це викликало знецінення грошей — **інфляцію**, а як наслідок — **зростання цін, господарський занепад, падіння життєвого рівня**. Втрачався зв'язок з провінціями й занепадала торгівля.

З припиненням загарбницьких воєн Рим уже не отримував невільників у таких масштабах, як раніше. Раби стали дорожчими. Відповідно зменшилась ефективність рабської праці. Тому рабів примушували працювати все більше. Щоб раби працювали старанніше, господарі надавали їм ділянку землі, дозволяли мати сім'ю, власне майно, їх називали «рабами з хатинами» — **колонами**.

Криза — складне становище, загострення суперечностей.

Інфляція — надмірне збільшення кількості грошей і швидке їх знецінення.

2. Династія Северів. «Солдатські» та «сенатські» імператори

Після смерті Коммода поновилася кривава боротьба між різними претендентами на владу, які спирались на війська у провінціях і загони преторіанців. Інколи сенат зводив на трон своїх імператорів, але найчастіше перемагав висуванець армії. У 193 р., підтриманий своїми солдатами, владу в Римі захопив представник заможного роду Северів з фінікійської колонії в Африці **Луцій Септимій Север** (146–211 рр.). Ставши імператором, йому довелося вести збройну боротьбу з іншими претендентами на владу.

Ворожий щодо сенату, Север розраховував лише на підтримку армії. Тому й реформи свої розпочав з армії: розпустив стару преторіанську гвардію, яка складалася з римських громадян, і набрав нові загони із солдатів сирійських та дунайських легіонів; посилив зовнішні кордони.

У 211 р. імператор помер, залишивши двох синів-спадкоємців — **Цезаря Бассіана Каракалла** (186–217 рр.) й **Августа Гета**. Братів підтримали сенат, легіонери і преторіанська гвардія. Вони вирішили поділити між собою країну. Августу Гету мала відійти східна частина імперії зі столицею в Александрії Єгипетській, а Каракаллі — західна зі столицею в Римі.

Матері вдалося умовити синів не припускатися такої фатальної помилки. Однак ворожнеча не припинилася, і за наказом Каракалли Августа вбили.

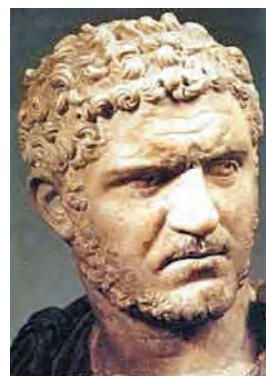
За час свого правління імператор дарував права громадянства жителям римських провінцій, провів грошову реформу, розбудовував дороги. У 212–216 рр. були зведені відомі громадські лазні, які дістали назву «терми Каракалли».

Як людина настрою, він оголосив війну Парфянському царству лише тому, що його правитель відмовився видати заміж за римського імператора свою дочку. Ця війна була останньою подією в житті Каракалли. У 217 р. його вбив командир особистої охорони Марк Макрин.

Після смерті Каракалли новим імператором став **Елагабал** (218–222 рр.). Чотирнадцятилітній імператор увійшов у історію не державними справами, а неймовірною жорстокістю та марнотратством. Названий

Север

Каракалла

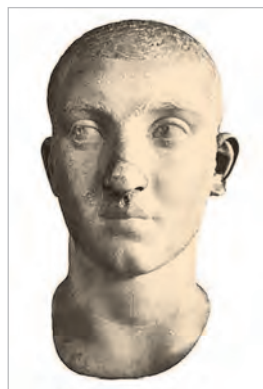
Гета

Терми Каракалли

на честь одного зі східних богів, він приносив йому в жертву дітей. У звичайних римлян ненависть викликали розкішні обіди Елагабала з екзотичними стравами. Розважаючись, імператор наказував засипати гостей пелюстками квітів. Інколи пелюсток було так багато, що дехто помирав від задухи. Державні справи Елагабала не цікавили, але він дорого продавав усім охочим звання та посади. Правління Елагабала викликало хвилю обурення серед римських громадян. Солдати знову повстали і вбили імператора.

У 222 р. імператором став **Александр Север** (208–235 рр.). Він значно скоротив витрати на утримання двору, провів грошову реформу, поповнив запаси продовольства, витрачені Елагабалом, відкрив нові навчальні заклади. Але це не допомогло подолати кризи імперії. Становище ускладнилося на початку III ст. н.е., коли на імперію одночасно напали германські племена алеманів і Парфія. На короткий час Александру вдалося навести лад в армії, і Рим зміг протистояти вторгненню. Але перси завдали імперії відчутних ударів.

У 235 р. останнього представника династії Северів — Александра Севера вбили. Далі, як у калейдоскопі, змінювалися імператори — вихідці із простих солдатів: Максимін Фракієць, Гордіан, Децій, Валеріан та десятки інших. Незважаючи на те, що дехто з них намагався дбати не лише про себе, а й про державу, вони гинули насильницькою смертю внаслідок придворних змов.

*Елагабал**Александр Север*

3. Реформи Діоклетіана

У 284 р. римським імператором став командир двірцевих військ **Діокл** (243 — між 313 і 316 рр.). Він змінив ім'я на **Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август**. З його правління розпочався новий період в історії Римської імперії. Він дістав назву «**домінат**».

Домінат (у перекладі з лат. — панування) — форма правління державою, за якої влада імператора є необмеженою, а республіканські органи влади втрачають значення.

Діоклетіан отримав у спадок слабку та занепадаючу імперію. У Галлії повстали вільні землероби, колони, раби й місцеві племена, яких підтримали легіони, набрані з галлів. Заворушення відбувалися й в африканських провінціях. Дворіччя захопили перські війська. Ззовні Риму загрожували племена франків та алеманів.

Унаслідок військової реформи частина армії була розташована у фортецях на кордонах імперії, а інша перебувала в містах. Це давало змогу контролювати місцеве населення і придушувати повстання на їх початку.

Для поліпшення управління величезною імперією Діоклетіан поділив країну спочатку на дві частини — східну і західну — й призначив своїм співправителем визначного полководця Максиміана. Згодом своїм співправителем західної частини Діоклетіан призначив **Гая Галерія** (242–311 рр.). Максиміан, який управляв східною частиною, також обрав собі співправителя — **Флавія Констанція Хлора** (264–306 рр.). Але й за умов поділу імперії Діоклетіан залишався одноосібним правителем з необмеженою владою. Така система управління дістала назву **тетрархія** — правління чотирьох.

Збирання податків та придушення повстань покладалися тепер на місцеву владу. Існували окремо військова і цивільна влада.

Ще одним завданням, яке Діоклетіан ставив перед собою, була боротьба з християнством. На його думку, християни становили загрозу для влади, оскільки їхні общини нагромадили гроші та були добре організовані. У 303 р. він видав закон, яким заборонив християнство. Кожен віруючий мав привселюдно зректися своїх поглядів і принести жертву язичницьким богам та імператору.

Діоклетіан

Гай Галерій

*Флавій
Констанцій Хлор*

рам. Тих, хто відмовлявся, піддавали переслідуванням, тортурам, ув'язненню і навіть страчували.

У 305 р. Діоклетіан і Максиміан зреклися влади й передали її цезарям Галерію та Констанцію Хлору. Розгорілась нова боротьба за владу.

4. Реформи Константина

У 306 р. британські легіонери проголосили імператором талановитого і відважного командира, старшого сина Констанція Хлора **Константина**. Головним суперником Константина був син Максиміана **Максенцій**. Вирішальна битва між претендентами на владу відбулась у 312 р. біля містечка Червоні Скелі, поблизу Риму. Війська Максенція були розбиті. Константин увійшов до Риму. Сенатори, повіривши обіцянкам Константина відродити колишню владу сенату, проголосили його Августом.

Константин

У 324 р. Константин, названий пізніше Великим, став одноосібним володарем усієї Римської імперії. Всі громадяни стали підданими імператора.

Імператор продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Він провів грошову реформу, замінивши знецінені срібні монети золотими — **солідами**. Для впорядкування збирання податків прикріпив вільних людей до землі або ремесла. За реформами Константина, селянин і ремісник мали постійно проживати на одному місці. Заборона переселятись мала забезпечити не

лише виробництво сільськогосподарської продукції і ремісничих виробів, а й постійний збір податків для наповнення державної скарбниці.

За правління Константина змінився й склад римської армії. Якщо раніше її основу становили громадяни імперії, то тепер у ній почало з'являтися все більше найманців з племен, що проживали на кордонах імперії.

У 324–330 рр. на місці грецької колонії Візантій на берегах протоки Босфор Константин заснував нову столицю імперії — **Константинополь**, яку називали «другим Римом». У новій столиці збудували храми старим язичницьким богам і християнські церкви. Частина римської знаті переселилася до Константинополя.

Римський солід

Триумфальна арка Константина

На короткий час могутність імперії відродилася.

Константин помер 22 травня 337 р. Після його смерті почалася міжусобна боротьба за владу.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Хто такі колони?
2. У який період у Римі правили «солдатські» і «сенаторські» імператори? Назвіть найвідоміших імператорів цього періоду.
3. Як була влаштована система правління, що отримала назву тетрархія?
4. Яка головна відмінність принципату від домінанту?
5. У яке місто імператор Константин переніс столицю імперії?
6. Хто з імператорів став залучати до римської армії наймані загони варварів?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Чому деяких римських імператорів II-III ст. називають солдатськими?
8. Які із заходів Діоклетіана продовжили життя імперії?
9. Чому Діоклетіан переслідував християн?

Виконайте завдання

10. Обговоріть у групах. Чим відрізняється домінат від принципату?

Завдання для допитливих

11. Чому імператор Константин отримав прізвисько Великий?

§ 45. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- описувати процес появи християнства, становище перших християн;
- характеризувати зміну ставлення держави до християнства;
- застосовувати та пояснювати на прикладах поняття: «християнство», «Символ віри», «Святе Письмо», «церква», «діаспора».

Пригадайте:

1. Яку релігію сповідували римляни? Назвіть основних богів.
2. У який період Римську імперію охопила криза?

1. Виникнення християнства

Християнство виникло в умовах, коли численні верстви вільних земле-власників перетворювалися на залежних орендарів, колонів, поповнювали наймане військо або лишалися без засобів існування і переселялися до великих міст, сподіваючись на якісь подачки.

Утримання армії, численних чиновників, підтримання розкоші імператорських палаців — усе це вимагало додаткових коштів і призводило до збільшення податків.

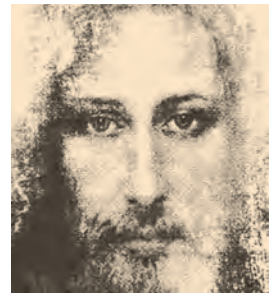
Основна маса населення в умовах імперії не лише втратила будь-яку можливість впливати на життя держави, а й відчувала себе беззахисною перед всевладдям імператора й чиновників, чужою у своїй державі.

Ще складнішим було становище в підкорених Римом провінціях, де народ потерпав від сваволі чужих і своїх правителів. Саме в одній з провінцій Римської імперії — Палестині — і зародилася нова релігія — **християнство**. Християнство проголошувало єдинобожжя (в основу його покладено віру євреїв у єдиного Бога), рівність перед Богом, братерство всіх народів. Засновником нової релігії вважається Ісус Христос.

2. Ісус Христос

Тривалий час точилися дискусії щодо того, чи існував Ісус Христос як реальна історична особа. Вивчення різних джерел, зокрема Біблії, яка розповідає про його життя, свідчення сучасних йому і пізніших істориків дали підстави стверджувати, що Ісус Христос — реальна особа. Він народився, можливо, бл. 3 р. до н.е. у місті Вифлеємі, на півдні Іудеї. Дитинство Ісуса минуло у Назареті. Його сприймали як Сина Божого, месію, тобто виконавця рятівної місії, посланця Бога на Землі. У своїх проповідях Ісус Христос проголошував необхідність пошуків Царства Божого через зречення усього земного, матеріального, оскільки найвище благо і найвища мета людини не в земному житті, а за його межами. Отже, до Царства Небесного можуть увійти прості, бідні люди, здатні духовно оновитися. Проповіді Ісуса знайшли відгук у найбільш вразливих верств населення.

Успішність проповідей Ісуса Христа викликала невдоволення фарисеїв — послідовників релігійної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася особливим фанатизмом. Один з учнів Христа — Юда — видав його фарисеям, які засудили Ісуса на смерть. Вирок затвердив римський прокуратор Понтій Пілат. Ісуса Христа після численних тортур розіп'яли на хресті. Поховали його у печері за межами міста у п'ятницю, а на третій день — опівночі в неділю — Ісус воскрес. Пізніше Ісус являвся своїм учням і близьким, зміцнюючи їхню віру.

Ісус Христос

Фарисеї

*Розп'яття
Ісуса Христа*

Христос — перекладене грецькою мовою слово «Месія».

Месія — посланець Бога, спаситель, який врятує народ від зла та покарає його ворогів.

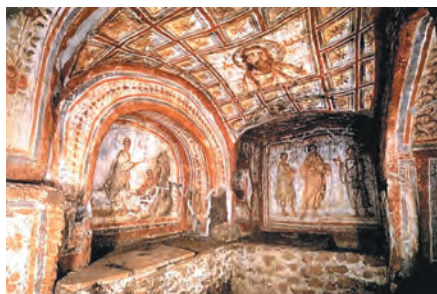
Євангеліє (у перекладі з грецької — добра новина) — викладене вчення Ісуса Христа та розповідь про його життя і діяння.

3. Перші християнські громади

Після загибелі вчителя його учні — **апостоли** — у своїх проповідях роз'яснювали суть і значення того, що відбулося. Вони сформували основні символи християнської віри — віри у спокутну смерть Ісуса Христа та його воскресіння. Апостоли були й авторами перших описів життя Ісуса — **Євангелії**.

Звістка про жертовну смерть Ісуса Христа, розповіді про його воскресіння і вознесіння, які поширювалися по всій території Римської імперії, сприяли збільшенню віруючих. Прихильники нової віри — християни — утворювали християнські громади. Їхні члени збиралися разом читати молитви, спілкуватися. Перші громади з'явилися в Єрусалимі, пізніше — в багатьох інших містах імперії.

Володарі Риму жорстоко переслідували перших християн, бо вони заперечували існування багатьох богів та відмовлялися вшановувати імператора. За імператора Діоклетіана християн, які відмовлялися зректися віри, спалювали живцем. Щоб здійснювати обряди, християни збиралися таємно, зазвичай уночі. Першим притулком християн у Римі були катакомби — підземні ходи природного або штучного походження.

Християнські катакомби

4. Утвердження християнства в імперії

Наприкінці III — на початку IV ст. християнство вже мало велику кількість прихильників, що весь час зростала. Добре організовані християнські громади об'єднувалися, утворюючи церковну організацію імперії. Громадами керували старійшини (пресвітери), служителі (диякони) та адміністратори (єпископи). Константин оцінив міць та авторитет християнської церкви. Вирішивши скористатися цим для зміцнення імперії, він перейшов до рішучої підтримки християнства. У 313 р. Константин і його союзник на той час Ліціній у Медіолані (Мілані) видали указ (едикт), яким християнство оголошувалося рівним з іншими релігіями. Це був вирішальний крок до перетворення хрис-

тиянства із гнаної релігії на панівну. З наверненням у віру імператора християнство стало загальновизнаною релігією.

Один із наступників Константина — **Флавій Клавдій Юліан** у 361–363 рр. на короткий час повернув язичництво, за що був названий Відступником. Він заборонив християнам навчатися в школах і навіть сам виступав з промовами, спрямованими проти них.

Юліан загинув під час війни з персами у 363 р., і відтоді християни почали відновлювати свій вплив на жителів Римської імперії. Проте у віддалених від міст поселеннях ще утримувалася стара язичницька віра.

З 390 р. в країні почалося переслідування язичників і знищення храмів старих богів. У 391 р. натовп християн під керівництвом єпископа Феофіла пограбував та зруйнував величний храм бога Сонця в Александрії.

У 392 р. імператор **Феодосій I** офіційно заборонив язичницькі вірування. Християнство стало державною релігією. Переслідуючи язичників, імператор заборонив Олімпійські ігри (останні ігри відбулися у 393 р.), присвячені грецьким богам. Руйнувались або перетворювались на християнські чудові храми.

Тоді ж світова культура зазнала, можливо, найбільшої за всю історію втрати: була спалена Александрійська бібліотека, книжки якої зберігали тисячолітню мудрість давніх цивілізацій. Зв'язок часів перервався.

Феодосій

5. Християнська церква

Як вже зазначалося, християни об'єднувалися у громади. Найголовніша заповідь християн — «Любіть ближнього свого». У громаді всі мали рівні права і були зобов'язані допомагати один одному. Члени громади вважалися братами, не існувало жодних відмінностей між різними племенами та народами, між рабами та вільними людьми. У перших громадах спочатку існувало загальне майно, а головним правилом було «хто не працює, хай не їсть». Віруючі вважали, що тільки бідні та знедолені мають право на винагороду у загробному житті. У проповіді говорилося: «Верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому увійти у Царство Небесне». Християни засуджували багатство, тому спочатку багаті люди могли стати членами спільноти тільки у випадку, якщо вони перед тим роздали

Християнська громада. Фреска

усе своє багатство. Потім від заможних людей вимагалось лише дати щедрі пожертвування на користь спільноти.

Між громадами були встановлені тісні зв'язки, які підтримували спеціальні посланці: *апостоли та проповідники*. Апостоли, будучи проповідниками нової віри, ставали організаторами громад, збирали внески, необхідні для їхньої діяльності.

Згодом керівниками громад стають *єпископи* — «наглядачі» громадського майна. Їм допомагали *пресвітери* (старійшини), які стежили за порядком під час молитовних зборів, *диякони* — організатори повсякденного життя громади.

З окремих громад утворилася єдина організація християн, яка одержала назву **християнська церква**. На чолі церкви стояли єпископи. Спочатку християни не мали спеціальних богослужебних споруд. Вони збиралися у звичайних будинках, разом молилися, відзначали свята, обговорювали норми поведінки в житті, слухали читання Євангелія, співали гімни Богів. Згодом стали зводитися спеціальні храми.

Нікейський Вселенський Собор.
Фреска

Церква — релігійна організація, яка об'єднує прихильників тієї чи іншої релігії; споруда, де відбуваються богослужіння.

6. Боротьба з єресями

У зв'язку зі збільшенням кількості общин християнство ще наприкінці II ст. зіткнулося з серйозною проблемою. Вона полягала в тому, що життя і діяння Ісуса Христа, описані в Євангеліях, християни розуміли й тлумачили по-різному. Щоб утвердити в усіх общинах одне розуміння вчення Ісуса Христа й однакові обряди, єпископи разом з пресвітерами збиралися для обговорення спірних питань.

Ухвалене спільне рішення було обов'язковим для всіх. Той, хто відступав від затвердженого порядку або вчення, вважався **єретиком**. Його відлучали від церкви. Але різні тлумачення християнського вчення охоплювали цілі регіони імперії. Так, у Карфагені згуртувалися прихильники пресвітера Доната, який вважав, що справжні християни не повинні йти на союз з державою, яка впродовж 200 років влаштовувала на них гоніння. Їх називали агностиками — захисниками давніх християнських ідеалів.

Одночасно в Єгипті александрійський пресвітер Арій виступив з ідеєю, що Христос стоїть нижче Бога-Отця. Ісус Христос існував не вічно і тому він не Бог, а тільки посередник між Богом і людьми.

Щоб вгамувати суперечки, у **325 р.** за ініціативою Константина Великого в місті Нікеї скликали всіх єпископів **на перший Вселенський Собор**. На ньому затвердили основи віри, її символи. Вони були зазначені у «Каноні» («Символ віри») — стислому викладі основних положень християнства, яких мають дотримуватися віруючі. Були визначені канонічними чотири Євангелія, що стали основою Нового Заповіту. Також засуджувалося аріанство як єресь.

З того часу Вселенські Собори скликалися, коли виникала потреба розв'язати важливі для християн питання. Другий Собор відбувся у Константинополі у 381 р.

Єресі — течії в християнстві, що відхилялися від офіційного віровчення і були заборонені церквою.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Хто такий Ісус Христос?
2. Як були влаштовані перші християнські громади?
3. Хто такі апостоли? Яка їх роль у поширенні християнства?
4. Які римські імператори влаштовували гоніння на християн?
5. Коли було ухвалено Міланський едикт?
6. Що таке єресь?
7. Коли християнство стало державною релігією, а прихильники язичництва стали переслідуватися?

Поміркуйте і дайте відповідь

8. Коли і чому виникло християнство?
9. Чому християнство знайшло відгук у серцях римських громадян?
10. Чому переслідування християн не дали позитивного результату?
11. Які положення християнства були прийнятними для державної влади?
12. Яка роль імператора Константина в утвердженні християнства?

Виконайте завдання

13. Обговоріть у групах. Як змінилося життя римського суспільства із запровадженням християнства?
14. Визначте основні етапи становлення християнства як державної релігії.

Завдання для допитливих

15. Які методи застосовували християни, утверджуючи свою віру?

§ 46. КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО РИМУ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- описувати пам'ятки Давнього Риму;
- оцінити внесок Римської культури в історію людства.

Пригадайте:

1. Які народи підкорив Рим? 2. Коли Рим став імперією?

1. Культура доби республіки

На становлення та розвиток культури Римської республіки великий вплив мали греки, особливо після об'єднання Італії під владою Риму і захоплення ним грецьких колоній на півдні Апеннінського півострова. Римляни завжди цікавилися досягненнями різних народів, які можна було практично застосувати у землеробстві, будівництві, корабельній та військовій справі, тому здобутки грецької цивілізації викликали надзвичайний інтерес у громадян Римської республіки.

Наукові знання. Тогочасні знання з медицини, продовжуючи грецькі наукові традиції, узагальнив **Авл Корнелій Цельс** (I ст. до н.е.) у творі «Про медицину».

Філософ **Тіт Лукрецій Кар** (95–55 рр. до н.е.) у книжці «Про природу речей» виклав вчення грецького мислителя Епікура, який заперечував існування богів. Основними ідеями твору були ідеї про смертність душі, про незалежність природи від волі богів, про нескінченність Всесвіту.

Але найбільший внесок у світову наукову скарбницю зробили римляни тим, що створили новий напрям у наукових знаннях — правознавство. Його «батьком» називають **Гнея Флавія** (VI ст. до н.е.). У II ст. до н.е. з'явилися перші трактати з права.

Література і театр. Рідна для римлян латинська мова внаслідок римських завоювань перетворилася на мову міжнаціонального спілкування у стародавньому світі. Вона стала основою для виникнення сучасних італійської, англійської, іспанської, французької мов. Латинська мова тривалий час була мовою науки, а в медицині збереглася і до сьогодні. Відомими є латинські крилаті вислови.

Римська художня література виникла із записів переказів і міфів у III ст. до н.е. Одним із її засновників був **Лівій Андроник** (?–бл. 204 р. до н.е.),

Цельс

Лукрецій

який переклав латинською мовою «Одіссею». Література римлян мала на меті виховати громадянина та патріота. Але римляни любили й розважатися, тому популярним жанром була комедія. Батьком римської комедії вважається **Тіт Макцій Плавт** (250–бл. 184 р. до н.е.), який написав улюблені віршовані твори латинян «Горщик», «Віслюки», «Хвалькуватий воїн», де висміював сліпе наслідування грецьких зразків.

Справжнє життя комедії починалося, коли її ставили на сцені. У 240 р. до н.е. відбулася перша вистава латинською мовою. Цей час вважається початком римського театру.

Виникнення театрального мистецтва в Римі пов'язане зі святами врожаю. Самобутнім римським театральним жанром були міми — побутові комічні сценки з діалогами, співом, музикою і танцями (своєрідний праобраз сучасної оперети). Пізніше ставили комедії і трагедії за грецьким зразком. Римські актори походили із середовища вільновідпущеників або рабів. Вони, як правило, посідали низьке суспільне становище. У Римі вперше виникають професійні акторські трупи й камерні (для невеликої кількості глядачів) театральні вистави.

Засновником римської прози вважають **Марка Порція Катона** (234–149 рр. до н.е.). Йому належить один з перших прозаїчних творів літератури доби республіки, який зберігся в повному обсязі. Присвячений він рільництву і містить корисні поради землеробам, а також оспівує сільський спосіб життя і селян. Твір Катона «Початки» був першим викладом історії Риму.

Архітектура. Розвиваючи мистецтво архітектури, римляни багато в чому наслідували греків, але пішли далі від своїх учителів. В архітектурі римляни об'єднали етруску і грецьку традиції та додали східні елементи. Вони урізноманітнили будівельні матеріали. Саме римляни почали використовувати міцний з'єднувальний вапняковий розчин, винайшли бетон, який широко використовували з II ст. до н.е. У будівництві римляни широко застосовували арку, вдосконаливши її. Втілюючи заклик «хліба і видовищ!», у містах будували театри, де місця для глядачів були

*Лівій Андроник**Марк Порцій Катон**Давньоримський театр*

розташовані півколом. Зводилися цирки, де влаштовували перегони на колісницях. Римляни першими почали будувати амфітеатри для жорстоких видовищ — гладіаторських боїв.

2. Культура доби імперії

Освіта. На відміну від доби республіки, коли більшість навчальних закладів були приватними, імперія почала контролювати систему освіти. Вчителі були державними службовцями й отримували заробітну платню. Кількість учителів залежала від розміру міста і, відповідно, кількості учнів. Значну підтримку школам надавали заможні люди, зокрема імператори. Продовжували працювати грецькі осередки ученості: афінські Академій і Лікей, школи в Александрії Єгипетській.

Наукові знання. Свій внесок у розвиток різних галузей наукових знань зробив **Пліній Старший** (23(24)–79 рр.) Найвідомішою його працею є твір «Природнича історія».

У зв'язку із завоюванням римлянами нових земель розвивалася географія. Відомою є праця «Географія», що належить перу **Страбона**. Він зібрав у своїй книжці всі наявні на той час відомості про країни і народи — від Британії до Індії.

У світову скарбницю увійшли твори **Клавдія Птолемея** (бл. 90 – бл. 160 рр.). Він узагальнив астрономічні спостереження і розробив модель світу. Птолемей вважав, що центром Всесвіту є планета Земля, яка має форму кулі. Навколо неї, на думку вченого, обертаються Сонце та різні планети. Його погляди були поширені у Європі протягом багатьох наступних століть.

Імператорський Рим міг пишатися своїми правознавцями. Сформувався правничі школи — Сабініанська і Прокуліанська, названі за іменами видатних учених Сабіні та Прокула. Багато праць було присвячено устроєві держави. Серед них найбільш цікавими були праці **Цицерона** (106–43 рр. до н.е.) і **Полібія** (бл. 200–бл. 120 рр. до н.е.), у яких вони розмірковували про переваги і недоліки республіканського устрою.

Пантеон. Фото Р. Драган

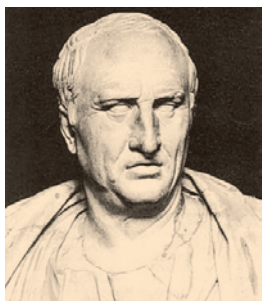
Пліній Старший

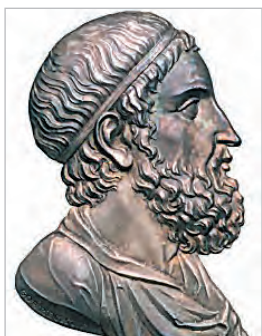
Батько географії
Страбон

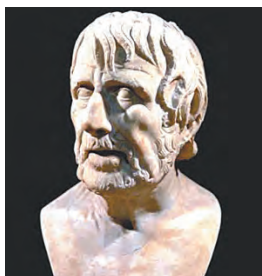
Птолемей

Цицерон

Полібій

Сенека

Серед римських філософів помітне місце посідав **Луцій Анней Сенека** (бл. 4 р. до н.е.–65 р.). Він розробив учення про гідність та самоповагу людини. Стверджував, що ці якості можуть піднести раба над вільним, бідного над багатим.

Римляни дбайливо ставилися як до своєї держави, так і до її історії. Історична наука, завдяки якій історію Риму ми знаємо до найдрібніших деталей, досягла свого розквіту саме у період імперії. Істориками часто ставали люди, які посідали високе суспільне становище і були добре обізнані з подіями в країні та за її межами. Інколи істориками були навіть імператори. Так, Юлій Цезар написав твір «Записки про галльську війну». Майже єдиним джерелом для вивчення ранньої історії є твори **Тита Лівія** (59 р. до н.е. — 17 р. н.е.). Він залишив нащадкам твір «Історія Риму від заснування міста».

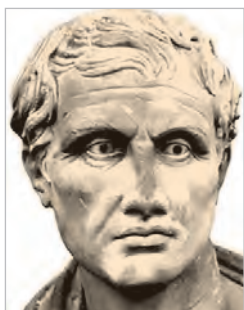
Історик Плутарх (46–120 рр.) настільки глибоко знав грецьку і римську минувшину, що першим зважився на порівняння життя, діяльності, здобутків та прорахунків найвідоміших державних діячів. У «Порівняльних життєписах» він розповів про Александра Македонського і Юлія Цезаря, Демосфена і Цицерона та ін.

Вершиною римської історичної думки вважають «Історію» й «Аннали» **Таціта** (бл. 58 — бл. 117 р.). У своїх творах він розповів про історію Риму часів імперії, про варварські племена, з якими боровся Рим у той час.

Література. Славнозвісним поетом Давнього Риму був **Марон Публій Вергілій** (70–19 рр. до н.е.). «Енеїда», «Поема про землеробство», «Пастуші пісні» — це

Тацит

Вергілій

Овідій

Плутарх

твори, які прославили митця. У них він звеличує Римську імперію та мужність, працьовитість її громадян. «Енеїда» розповідала про Енея — сина царя Анхіза і богині Венери, одного із захисників Трої. Сюжет «Енеїди» не раз використовували у своїх творах письменники й поети, зокрема І. Котляревський.

Публій Овідій Назон (43 р. до н.е. — бл. 18 р. н.е.) у «Метаморфозах» розповідає про перетворення людей і богів на тварин і сузір'я, у «Фастах» — про римські релігійні свята, забуті його сучасниками. Овідій вважав, що найкращі часи — «золотий вік» — уже минули, але до них можна повернутися, якщо жити, як давні пастухи і землероби.

Архітектура. За доби імперії відбувся розквіт архітектури. Кожен імператор намагався прикрасити столицю та інші міста величними спорудами — театрами, амфітеатрами, базиліками, форумами або термами. Найбільшими були терми імператора Діоклетіана, у яких одночасно могло розміститися 3200 осіб, і терми Каракалли, де відпочивало до 1800 осіб. Крім лазень, у термах облаштовували приміщення для спорту та гімнастики, зали для відпочинку, бесід, приміщення для виступів ораторів, басейни, бібліотеки, внутрішній двір з невеличким парком.

*Акведук По дю Гар у Франції.
Фото В. Л. Сона*

Базиліка — будівля, що має форму витягнутого прямокутника і поділена вздовж рядами колон.

Акведук — мостова споруда для переведення водопроводів через перешкоди.

Серед палаців розкішню вирізнявся «Золотий будинок» Нерона. У тронній залі стояла золота статуя імператора. Найвідомішим амфітеатром був Колізей. У ньому могли розміститися 50 000 глядачів. Одночасно на його арені могли битися 2000 гладіаторів.

Величним витвором римської архітектури був Пантеон — храм на честь усіх богів. Його збудували у 118–125 рр. за проектом архітектора Аполлодора Дамаського. Пантеон — круглої форми храм. Його купол у діаметрі сягає 43 м. У середині він був оздоблений білим та коричневим мармуром.

Римляни прославилися будівництвом доріг. За доби імперії їх спорудили 372. Довжина шляхів становила понад 80 тис. км. Близько 30 доріг сходилися в Римі. Тому і виник вислів «Усі дороги ведуть до Риму». Найвідомішою була «Аппієва дорога». Вона сполучала Рим з Капуєю і простягалася на 330 км.

Досягненням римських будівничих вважається міст Траяна (98–117 рр.) через р. Дунай.

Образотворче мистецтво. Якщо грецька скульптура прославилася насамперед узагальненими образами, які втілювали людську красу, то в Римі значного розвитку набув жанр психологічного скульптурного портрета. Мистецтво «оживило» історію, залишивши портретну галерею її головних дійових осіб: Юлія Цезаря, Цицерона, Октавіана та ін.

Давньоримська фреска

Фресковий живопис і мозаїка — реалістичні, з багатою колірною гамою, відображенням об'єму і глибини простору — стали відомі після розкопок міст Помпеї і Геракуланума, знищених під час виверження Везувію в 79 р. н.е. Ця трагедія, яка принесла загибель людям, зберегла життя творам мистецтва. Про живописні портрети тих часів дізналися з археологічних знахідок у Фаюмській оазі в Єгипті. Портрети було виявлено в похованнях. Написані на дошках (іноді — тканинах) на восковій основі, портрети вражають витонченістю, а також майстерністю передачі не тільки зовнішності, а й внутрішнього світу людини.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Який новий напрям науки винайшли римляни?
2. Коли виник римський театр?
3. Який винахід римлян у будівництві зробив революційний прорив в архітектурі?
4. Назвіть найвідоміших римських поетів.
5. Яка найвідоміша та найбільша споруда Риму збереглася до наших днів?
6. Що таке акведук?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Яким був вплив греків на культурний розвиток Риму?
8. Чим зумовлений розвиток у Римі правознавства та історії?
9. Завдяки чому латинь стала мовою міжнародного спілкування, науки і медицини?

Виконайте завдання

10. Створіть презентацію: «Шедеври римської архітектури».
11. Порівняйте досягнення римської культури за доби республіки та імперії.

Завдання для допитливих

12. Вважається, що римський народ подарував людству право. Чи втратили свою чинність правові норми того часу: «Кожен вважається чесним, поки не доведено зворотне», «Без вини немає відповідальності», «Справа держави — стежити за дотриманням закону»?

§ 47. ВАРВАРИ І РИМ. ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- називати дати розділу Римської імперії на Західну і Східну; падіння Західної імперії;
- застосовувати і пояснювати поняття «Велике переселення народів»;
- визначати причини загибелі Західної Римської імперії.

Пригадайте:

1. За якого імператора відбулось останнє піднесення Риму?
2. Кого римляни називали «варварами»?

1. Варварські племена

Як у період республіки, так і за часів імперії Рим мав багато ворогів. Та йому завжди вдавалося їх перемагати або стримувати. Але в умовах ослаблення імперії стримування просування у її межі сусідніх народів («варварів») стало серйозною проблемою.

Вперше римляни зрозуміли небезпечність варварів у II ст. до н.е., коли зіткнулися на північних кордонах імперії з тевтонами й кимврами. Тоді Риму вдалося завдяки уміlostі полководців та реформованій армії зупинити просування варварів у глиб країни.

На початку нової ери найчисленнішими сусідами Риму були германці — франки, готи — західні (вестготи) і східні (остготи), сакси, англ, лангобарди та вандалі. Ці племена ще не знали держави. Органами управління у них були рада старійшин, вождь та народні збори.

Для набігів на прикордонні території Римської імперії варварські племена утворювали потужні союзи. Ослаблена імперія змушена була укладати з варварами мирні угоди, надавати їм землі для поселення, набирати з них легіони. І навіть деякі римські полководці в цей час мали варварське походження.

*Велике переселення народів.
Загибель Західної Римської імперії*

Готи

Із II ст. почався рух величезних мас варварів на просторах Євразії. Події цієї грандіозної міграції, що відбувалися у IV–VI ст., вчені називають «**Великим переселенням народів**».

2. Велике переселення народів

Велике переселення народів докорінно змінило карту світу. Його початком прийнято вважати вторгнення до Європи **гунів**. Цей могутній і загадковий народ прийшов від кордонів Давнього Китаю, здолавши десятки тисяч кілометрів, підкоривши дорогою десятки народів. Страх перед навалом гунів змушував племена, що населяли територію Європи, кидати свої землі й шукати безпечних місць. Ті, хто наважувався чинити опір, були підкорені гунами і разом з ними просувалися все ближче до кордонів Римської імперії.

У 375 р., рятуючись від гунів, дозволу оселитися у межах Римської імперії попросили вестготи. Імператор Валент погодився надати землі у Фракії (на сході Балканського півострова) й обіцяв годувати їх якийсь час. За це вестготи зобов'язувалися служити в римському війську. Римські чиновники порушили угоду, і варвари не отримали достатньо продуктів харчування.

Гуни

Потерпаючи від голоду і жахливих умов, готи на чолі зі своїм вождем **Аларіхом** повстали. Проти бунтівників вирушила імператорська армія. У 378 р. біля Адріанополя відбулась вирішальна битва. Римляни зазнали нищівної поразки. Серед десятків тисяч загиблих римлян був імператор Валент II.

Тривалий час натиск варварів вдавалося стримувати традиційною римською політикою: «поділяй і володарюй». Але чим далі, тим складніше ставало утримувати кордони імперії.

Вестготів вдалося приборкати і на деякий час об'єднати державу під владою імператора Феодосія I. Та після його смерті держава знову розпалася.

У 395 р. його сини Гонорій і Аркадій на теренах колись єдиної імперії утворили дві держави: **Західна Римська імперія** зі столицею в **Римі** й **Східна** — зі столицею у **Константинополі**. Пізніше Східну Римську імперію почали називати Візантією — від назви міста Візантій.

3. Захоплення Риму Аларіхом

У 401 р. Західна Римська імперія вже не змогла дати відсіч вестготам на чолі з їхнім вождем **Аларіхом** (бл. 370–410 рр.) і змушена була відкуплятися від варварів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, Аларіх 24 серпня з до-

помогою рабів, що відчинили вночі міську браму, захопив «вічне місто» і піддав його нищівному пограбуванню.

Тим часом інші племена — вандали, свеви й алани — захопили інші провінції колишньої могутньої імперії. Під владою варварів опинилися південь Іспанії, а в 429 р. — африканські провінції.

4. Вторгнення гунів

Через 40 років після нашествя племен вестготів на територію Західної Римської імперії вторглися племена гунів. Ще у 377 р. ці кочові племена отаборилися в провінції Паннонія. Римська імперія певний час тримала гунів у покорі, сплачуючи їхньому вождю чималу данину (близько 120 кг золота щороку) та утримуючи заручників.

У 40-х роках V ст. вождем гунів став **Аттіла** (?–453 р.). Він був заручником у римлян і добре вивчив життя імперії. Хоробрий і талановитий полководець, гунський володар мріяв про завоювання світу. Він прославився грабунками та насиллям, тому християни прозвали його «бичем божим». Аттіла об'єднав під своєю владою племена гунів і напав спочатку на Східну Римську імперію. У 447 р. його війська підійшли до Константинополя і змусили імператора заплатити величезний викуп (400 кг золота). Західна імперія після розмови Папи Римського Лева I з Аттілою погодилась на викуп у 1400 кг золота.

Аттіла

У 451 р. війська Аттіли вдерлися на землі Західної Римської імперії, в Галлію, і взяли в облогу місто Орлеан. Вестготи, що володіли цими землями, звернулися по допомогу до Риму. Коли здавалося, що місто може врятувати тільки диво, на допомогу прибули римські війська на чолі з «останнім великим римлянином» **Флавієм Аецієм** та королем вестготів Теодоріхом. Облогу з Орлеана було знято.

Щоб дати відсіч могутньому супротивникові, свої сили об'єднали римляни, франки, вестготи, бургунди, алани, сакси. Вирішальна битва між союзниками і гунами, на боці яких виступали остготи й сармати, відбулася на **Каталаунських полях**. Вона була однією з найкривавіших битв давнини в Європі. У ній загинуло близько 62 тис. воїнів. Завдяки мужності вестготського короля Теодоріха та стійкості римської піхоти, битву було виграно. Розгромлена армія Аттіли залишила межі Римської імперії. У 453 р. Аттіла несподівано помер після власного весілля. Його держава розпалася.

Флавій Аецій

5. Падіння імперії

Західна Римська імперія, яка вистояла у війні з могутніми гунами, невдовзі зазнала нападів вандалів з території Північної Африки, де вони створили могутню державу на чолі з королем Гейзеріхом. У 455 р. вони взяли колись неприступну для ворогів столицю Західної Римської імперії. Два тижні вандали грабували й руйнували Рим. Тисячі жителів «вічного міста» загинули, захищаючи домівки, тисячі були перетворені на рабів. Було знищено культурні досягнення багатьох поколінь народів імперії, зруйновано архітектурну велич гордовитого Риму, втрачено шедеври мистецтва. З того часу поняття «**вандалізм**» використовують, коли йдеться про безглузду жорстокість і знищення надбань культури.

Але Рим остаточно ще не був переможений. У 468 р. римський флот, який складався із 1100 кораблів, зустрівся біля африканського узбережжя з морськими силами Гейзеріха. Скориставшись помилками римлян та застосувавши запалювальні судна, вандали перемогли.

З того часу західноримські імператори вже не мали реальної влади. Їх контролювали варварські вожді. Символічно, що останній імператор, як і легендарний правитель Риму, мав ім'я Ромул. У **476 р.** Ромула Августа позбавив влади вождь остготів Одоакр, а символи його влади відправив до Константинополя.

Тисячолітній Рим упав, а Західна Римська імперія зникла з карти світу. На її території утворилася велика кількість варварських королівств. Традиційно рік падіння Західної Римської імперії вважають закінченням історії стародавнього світу. Але життя тривало, почався новий період в історії Європи — **середні віки**.

*Навала Гейзеріха на Рим.
Ескіз художника К. Брюллова*

Ромул Августул

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Кого і чому римляни називали варварами?
2. У якому році Римська імперія була поділена на дві держави?
3. Що таке Велике переселення народів?
4. Коли вперше варвари захопили Рим?
5. Звідки пішло поняття «вандалізм»?

6. У якому році відбулася битва на Каталаунських полях?
7. Коли припинила існування Західна Римська імперія?

Поміркуйте і дайте відповідь

8. Чим Рим приваблював варварів?
9. Які причини падіння Західної Римської імперії?

Виконайте завдання

10. Порівняйте життя римлян і варварів.
11. Обговоріть у групах. Яку роль відіграли гуни в історії Європи?

Завдання для допитливих

12. Чому Східна Римська імперія змогла вистояти перед навалюю варварів?

§ 48. РИМСЬКИЙ ПЕРІОД АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. БОСПОРЬКЕ ЦАРСТВО

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати римський період античних держав на території України;
- розповідати про Боспорське царство;
- розпізнавати і наводити приклади пам'яток античної цивілізації на території України.

Пригадайте:

1. Коли відбувалась Велика грецька колонізація?
2. Які античні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму вам відомі?

1. Відродження і загибель Тіри і Ольвії

На рубежі нашої ери у розвитку міст Північного Причорномор'я відбулись великі зміни, пов'язані з включенням їх в орбіту римського впливу. У середині I ст. до н.е. Ольвія і Тіра були захоплені і зруйновані гетами на чолі з вождем Бурбистом. Залишки захисників міста Ольвії залишили місто. Лише у середині I ст. почалось нове відродження давніх полісів, коли ця територія зацікавила правителів імператорського Риму. Відбувається відновлення Ольвії і Тіри. На межі II–III ст. ці міста переживають господарське піднесення. На початку нової ери основою господарства хоча і залишається сільське господарство, але вагомим чинником розвитку міст стає посередницька торгівля з варварськими племенами. А розвиток ремесел, виноробства було пов'язано виключно з потребами мешканців міст.

Ольвія (руїни)

Особливий інтерес Риму до регіону був прикутий у період війн Доміціана і Траяна з даками. Після підкорення даків і утворення провінції Дакія у Тірі в 117 р. з'являється римський гарнізон. Але місто не було включено до складу імперії, а зберігало певну свободу. Римський гарнізон у місті перебував до середини III ст. Так, завдяки йому було відбито напад племені карпів у 214 р. Але після ліквідації римської провінції Дакії доля Тіри була передбачуваною. Наприкінці 50-х — на початку

60-х рр. III ст. місто захопили і зруйнували готи.

Дещо схожа доля простежується й у розвитку Ольвії. У I ст. тут після занепаду відроджується життя і відновлюється міська громада. Проте у господарському розвитку відбуваються певні зміни. Як і Тіра на межі II–III ст., Ольвія переживає господарське піднесення. Основою цього піднесення теж стала посередницька торгівля з варварськими племенами. У той же час Ольвія вже не є одним з головних виробників хліба в регіоні. Тут починає активно розвиватися виноградарство і ремесло. Але продукція цих галузей в основному спрямовувалася на власне споживання або на нерівноцінний обмін з варварами.

Наприкінці 60-х рр. II ст. у Ольвії розміщується римський гарнізон. Рим допоміг місту у війні з тавро-скіфами. Це на певний час стабілізувало становище Ольвії. За імператора Септимія Севера місто, перебуваючи за межами кордонів Римської імперії, отримало право автономії. Після виведення римських військ, у середині III ст., Ольвію зруйнували готи, а вцілілі мешканці залишили її.

Загибель Тіри й Ольвії була пов'язана не з кризою античної цивілізації, а з навалом варварів.

2. Херсонес

Римський період в історії Херсонеса починається з I ст. до н.е., коли місто позбулося залежності від Боспорського царства і потрапило під контроль Риму. В історії Херсонеса це дістало назву перша **елевтерія** (свобода). Місто отримало спеціальні права від Юлія Цезаря. Цей статус міста був вищим ніж «автономія», який мали Тіра й Ольвія. Але після загибелі Цезаря неза-

Херсонес (руїни). Фото Д. Мотті

лежність Херсонеса знову опинилася під загрозою. Спалахнув новий конфлікт з Боспорським царством, яке намагалось заволодіти містом. І на цей раз Рим втрутився у конфлікт на боці Херсонеса. Октавіан Август у 24/25 р. до н.е. підтвердив право елевтерії.

Станом на кінець I ст. Херсонесу стали загрожувати сармати, які об'єдналися з кримськими скіфами. На допомогу Херсонесу прийшли римські війська і флот, які здійснили цілий ряд десантних операцій на узбережжі Криму та завдали поразки скіфам і сарматам.

Для більшого контролю над Кримом неподалік сучасної Ялти на мисі Ай-Тодор заснували воєнний табір Харакс. Для пересування легіонів у південно-західній частині Криму навіть збудували римську дорогу. Перебування римських військ у місті та околицях було постійним лише зі середини II ст. впродовж ста років. У цей час Херсонес отримав нові права — **другу елевтерію**.

Присутність римських військ забезпечила стабільність у регіоні. Це стало підґрунтям для господарського піднесення Херсонеса на зламі II–III ст. У цей час спостерігається зростання сільськогосподарського виробництва, ремесла і посередницької торгівлі. Головними товарами на продаж поряд з хлібом стають солена риба, сіль, вина.

На відміну від Ольвії і Тіри, Херсонес не був зруйнований варварами. Місто за допомогою римських військ усунуло загрозу, що нависла над містом у середині III ст. Згодом Херсонес стає важливим опорним пунктом Східної Римської імперії (Візантії), проіснувавши до XIII ст.

3. Боспорське царство

Після поразки Мітрідата VI Євпатора в історії Боспорського царства розпочинається період, який тісно пов'язаний з Римом. Він тривав з I ст. до н.е. до VI ст., коли Боспор став складовою частиною Візантії.

У 50-ті рр. до н.е. царем Боспору був Варнак, син Мітрідата VI. Він проводив обережну політику, яка була спрямована на відновлення батьківської спадщини. Скориставшись першою громадянською війною у Римі, він зумів відновити владу над більшістю володінь батька. Але у битві біля Зеле у Малій Азії зазнав поразки від Цезаря. І незабаром був убитий у Пантікапеї прихильниками Асандра, який захопив владу. Новий цар проводив активну внутрішню і зовнішню політику. Він укріпив кордони держави, приборкав підвладні варварські племена і зробив невдалу спробу підкорити Херсонес.

У 20 р. до н.е. він відходить від влади, і з цього часу всі наступні правителі Боспору діють у руслі політики Риму. Історія Боспору

Боспорські монети. III ст. н.е.

багата на політичні події: змови, перевороти, правління декількох царів. Кордони Боспору то розширювалися, то звужувалися під ударами варварів.

У I–III ст. відбувається господарське і політичне піднесення царства. Головними галузями господарства були виноробство, соління риби, кераміка, металообробка. Важливим також залишалось і виробництво зерна.

Основну масу населення держави становили воєнні поселенці, які поряд з сільськогосподарською працею і ремеслом займалися і військовою службою на кордоні. Воєнні поселенці були переважно еллінізованими представниками варварських племен. На Керченському півострові вони влаштували захисну лінію з валом, баштами та укріпленими поселеннями. Фортеці й укріплення були і на Кубанському півострові.

Боспорські царі вели боротьбу зі скіфами, сарматами, готами, гунами. З III ст. Боспорське царство зазнає постійного нападу варварських племен. Найбільш руйнівними стають напади готів, а згодом гунів. Хоча Боспор і вистояв під їхніми ударами, занепад Риму став і занепадом Боспорського царства. Міста Боспору стають частиною Візантійської імперії у VI ст.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли античні центри Північного Причорномор'я потрапляють в орбіту римського впливу?
2. На який період припадає розквіт держав Північного Причорномор'я та Криму?
3. Що таке елевтерія?
4. Коли і ким були знищені міста Тіра й Ольвія?
5. У яких містах розміщувалися гарнізони римських військ і флоту?
6. Хто був головний противником держав Північного Причорномор'я та Криму?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. На яких засадах були влаштовані відносини Риму з античними містами-державами Північного Причорномор'я?
8. Як відбилося на розвитку античних міст-держав Північного Причорномор'я та Криму поширення на них римського впливу?
9. Які зміни у господарському житті держав Північного Причорномор'я та Криму відбулися у II–III ст.?

Виконайте завдання

10. Обговоріть у групах. Чи були незалежними держави Північного Причорномор'я та Криму в римську добу? Яку вигоду мали мешканці міст від римського впливу?
11. Порівняйте розвиток держав Північного Причорномор'я та Криму в елліністичну та римську добу.

Завдання для допитливих

12. Яку роль відіграли держави Північного Причорномор'я та Криму в розвитку народів України на початку нашої ери?

§ 49. СУСПІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНИЙ СВІТ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Після вивчення матеріалу параграфа ви зможете:

- характеризувати походження слов'ян та етапи становлення слов'янської спільноти;
- розповідати про господарство, поселення та житла слов'ян;
- визначати наслідки Великого переселення народів для долі слов'ян.

Пригадайте:

1. Якою була доля праслов'янської спільноти за часів панування у Причорноморських степах киммерійців, скіфів, сарматів?
2. Коли почалось Велике переселення народів?

1. Походження східних слов'ян і етапи становлення

Слов'яни є автохтонним населенням Східної Європи.

В історії формування східних слов'ян можна виокремити декілька періодів: протослов'янський, праслов'янський і давньослов'янський (слов'янський).

Перший період охоплює III–II тис. до н.е., коли між Дніпром та Віслою, південніше прип'ятського Полісся, формується група споріднених племен індоєвропейських землеробських спільнот.

Під час другого періоду (II–I тис. до н.е.) наші пращури усвідомлюють свою окремішність. Освоюють нові райони на лівобережжі Дніпра. У цей період праслов'яни вступають у складні стосунки з кочовими народами українського степу — киммерійцями та скіфами. Завдяки скіфам праслов'яни були втягнуті у відносини з античним світом.

Автохтонний — місцевий, корінний, той, що виник на певній території. Народи бувають або автохтонні, або приїшли.

Після загибелі Великої Скіфії у слов'ян настав новий етап розвитку. Почало формуватися власне слов'янське суспільство. Воно утворило свої об'єднання племен із власною соціальною та політичною структурою. У слов'янському суспільстві відбувається розшарування на бідних і багатих. Створюється панівна верхівка.

2. Господарство слов'ян

Слов'яни вели осілий спосіб життя. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, боби. Вирощували овочеві культури — ріпу (вона була так само поширена, як в наш час картопля; їли її в пареному вигляді), редьку, цибулю,

Давні слов'яни

Соха

часник, капусту. Крім цього, вирощували льон, коноплі, які були сировиною для ткацтва.

У слов'ян першої половини I тис. до н.е. були поширені дві системи землеробства: *підсічно-вогнева* і *перелогова*. Перший спосіб був характерним для лісових районів. Він полягав у тому, що в перший рік вирубували ліс, викорчовували коріння дерев. Після того, як дерева висихали, їх спалювали. Важким суком боронували нове поле, змішуючи

попіл з верхнім шаром землі, а тоді сіяли зерно. Оброблена таким чином земля давала високий урожай протягом трьох-чотирьох років. Після цього розчищали нову ділянку лісу, а старе поле на багато років залишали.

У лісостеповій зоні була поширена перелогова система землеробства. Ділянку землі засівали протягом кількох років, а після її виснаження переходили на іншу. Для обробки землі використовувалась соха із залізним наконечником-лемешем.

Поряд із землеробством значне місце у господарстві слов'ян займало скотарство. Вони розводили коней, велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, домашню птицю.

Слов'яни також займались рибальством і полюванням. Навколишні ліси, болота були багаті на звірину та птахів, а в річках водилося чимало риби. Підсобну роль у господарстві відігравало бортництво (збирання меду диких бджіл).

Слов'янське поселення

Слов'янські племена добре знали різноманітні ремесла: залізоробне, гончарне, деревообробне та інші.

Значний вплив на розвиток господарства у період II–V ст. мала провінційно-римська культура. Під її впливом вдосконалювалась землеробська техніка, розвивалось ремесло (з'явилося виробництво скла, ювелірних виробів та ін.), внутрішньоплемінна та міжплемінна торгівля.

3. Поселення та житло

Слов'янські поселення в основному розміщувались біля річок, де були родючі ґрунти. Вони були невеликими і найчастіше не мали укріплень. Укріплені городища були поширені в районах, які піддавались нападам кочівників.

Найпоширенішим типом житла на початку нашої ери була хата, стіни якої робилися з лози та глини.

4. Слов'янське язичництво

Протягом багатьох століть у слов'ян формувалась система релігійних вірувань, яку називають **язичництвом**. Найбільш популярними стали боги Перун, Велес, Род.

Основа слов'янського пантеону (скупності богів) склалася у праслов'ян доби бронзи. Вищий, наднебесний світ очолювали Сварог та Стрибог. Світлий Сварог пов'язувався зі спокійним, ясним, доброзичливим до людей станом неба. Похмурий «бог-батько» Стрибог уособлював темну, буремну силу, яка могла обернутися як на благо, так і на зло.

Збруцький ідол

На середньому рівні між небом і землею діяли вже їхні сили, які конкретизували і здійснювали окремі функції богів-батьків. Це був Дажбог, бог родючості, сонячного світла і достатку, син ясного неба Сварога, та Перун, бог громовиці, син бога темного й захмарного неба Стрибога.

Головними постатями нижнього, підземного світу були Род — володар землі й усього живого та Велес — господар підземного світу. Велес вважався супротивником Перуна, провідником душ померлих до потойбічного світу. До богів підземного світу належала, ймовірно, Мати Сира Земля — богиня землі, врожаю, Велика Мати всього живого. Мокош, як її називали, була, ймовірно, дружиною Сварога та матір'ю Лади.

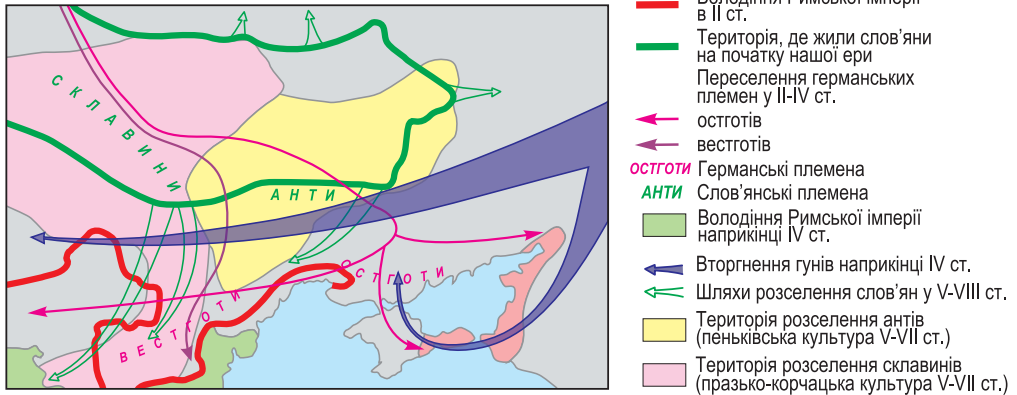
Поруч із культом цих провідних богів збереглася із незначними змінами віра в богів, які залишилися від праслов'янських часів. Як й інші народи, давні слов'яни вірили в життя після смерті, ушановували духів предків.

5. Венеди

Від часів виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти відбувався безперервний процес формування слов'янства. Його поділяють на два періоди: вєнедський (зарубинецька археологічна культура) та антсько-склавинський (пеньківська і пражько-корчаківська археологічні культури).

СЛОВ'ЯНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Зарубинецька людність була сусідом войовничих сарматів. Унаслідок їхніх постійних нападів праслов'яни переселялися на Десну, верхів'я Дніпра та Південного Бугу. У Європі вони були відомі як венеди. Батьківщина венедів, як описав її давньоримський історик Тацит, охоплює простори від східних відрогів Карпат до Верхнього Подніпров'я й збігається з територією поширення зарубинецької культури (III ст. до н.е. — II ст. н.е.). Кінець венедському етапу розвитку слов'янства поклало Велике переселення народів.

У II ст. у східному напрямку на Волинь просунулись германські племена готів, винищуючи місцеву слов'янську людність, а звідти долиною Південного Бугу вийшли в причорноморські степи. Рятуючись від готів, венеди тікали в Подністров'я та Подніпров'я. Відтак територія розселення праслов'ян була розрізана готами долиною Південного Бугу на східну та західну частини. Надалі ці дві частини венедів розвивалися самостійно, набуваючи специфічних рис, що врешті-решт призвело до формування **антів** Подніпров'я та **склавинів** Подністров'я й Волині.

У добу панування готів у Причорномор'ї поширилася **черняхівська культура** (III–IV ст.). Її пов'язують із названою готським істориком Йорданом державою Германаріха, до якої, окрім власне готів, входили слов'яни, фракійці й сармати.

6. Гунська навала і слов'яни

Готів із Причорномор'я вигнали в останній третині IV ст. гуні. Приблизно в цей час припинила своє існування черняхівська культура. Правитель розбитих готів Вінитарій, ймовірно, відступаючи під тиском гунів на захід, розпочав війну з антами. Він убив їхнього князя Божа й розп'яв на хрестах 70 антських старшин. Тоді гуні виступили на захист антів й убили Вінитарія. Більшість готів переселилася на Середній Дунай. Територія розселення антів у VI ст., описана Йорданом, збігається з тією, де була поширена пенківська культура. А землі розселення склавинів відповідають ареалу поширення пам'яток **празько-корчацької культури** (V–VII ст.). З антами пов'язане

існування слов'янського військово-політичного об'єднання, яке називають Антським царством.

У цей час у Західну Римську імперію вторгаються гунни й утворюють свою державу на чолі з Аттілою. Однак, унаслідок розгрому гунів на Католаунських полях (451 р.) та смерті Аттіли (453 р.), ця держава розпалася. Складовою частиною наступного розселення народів стало **Велике слов'янське розселення** V–VII ст. Спочатку анти й склавини перейшли південний берег Дунаю та осіли на Балканах у візантійських володіннях. Вони започаткували південну гілку слов'ян. Склавини через деякий час рушили далі, уверх по Дунаю, й просунулися до річок Одри та Ельби, поступово інтегруючись із західними слов'янами.

Перевірте, як ви запам'ятали

1. Коли почалося формування слов'янської спільноти?
2. На які періоди поділяється процес формування слов'ян як окремого народу?
3. Де знаходиться прабатьківщина слов'ян?
4. Якими були основні заняття слов'ян?
5. Як називають вірування слов'ян?
6. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян?

Поміркуйте і дайте відповідь

7. Які фактори впливали на формування слов'ян?
8. Що впливало на світобачення слов'ян?
9. Як вплинуло на долю слов'ян Велике переселення народів?

Виконайте завдання

10. Розтлумачте релігійні вірування слов'ян?
11. Дайте характеристику етапам розвитку слов'ян.

Завдання для допитливих

12. Чи можна стверджувати, що гунська навала сприяла розселенню слов'ян?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

**Історичні джерела про суспільне, господарське життя
і духовний світ давніх слов'ян**

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/Y33.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/Y33.pdf)

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/PI13.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/PI13.pdf)

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ

Антична цивілізація та її сусіди

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №3.

Антична цивілізація та її сусіди

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/Y34.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/Y34.pdf)

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/TO3.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/TO3.pdf)

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

**«Внесок давніх цивілізацій, культур народів
в історію людства»**

ПРИГАДАЙМО ЗДОБУТКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ І НАРОДІВ, ЯКІ МИ ВИВЧАЛИ

Стародавній Єгипет

- Створені чудеса світу, піраміди і сфінкс
- Збудовані чудові грандіозні храми й обеліски
- Створена розгалужена іригаційна система землеробства
- Накопичені значні наукові знання з медицини, астрономії, математики
- Створено ієрогліфічне письмо
- Винайдено папірус
- Виникли складна релігія і міфологія
- Зроблена спроба запровадити єдинобожжя

Дворіччя (Межиріччя, Месопотамія)

- Шумер — найдавніша цивілізація. Тут виникли найдавніші міста-держави
- Будівництво зиккуратів — храмів
- Створена розгалужена іригаційна система землеробства
- Записані перші закони
- Винайдено колесо
- Створено систему письма — клинопис
- Народилась література
- Виникли перші школи

Стародавній Ізраїль

- Сформувалась монотеїстична релігія
- Створено Старий Заповіт — перша частина Біблії
- Збудований Єрусалимський храм, який став взірцем «божественного міста»

Ассирія

- Перша могутня імперія Стародавнього Сходу, що трималась на військовій силі
- Мала наймогутнішу армію Стародавнього Сходу
- Створена значна бібліотека глиняних книг
- Розквіт монументального мистецтва
- Поява прямокутного планування міст

Персія

- Найбільша і наймогутніша імперія Стародавнього Сходу
- Будівництво царської дороги
- Створення першої державної пошти
- Створення релігії зороастризму

Лідія

- Початок карбування монет

Фінікія

- Створення першої абетки
- Винайдення пурпурової фарби, прозорого скла
- Розвиток мореплавства
- Колонізація Середземномор'я
- Заснування держави Карфаген

Стародавня Індія

- Міста з продуманим плануванням і життєзабезпеченням (водогін, каналізація)
- Санскрит — найдавніша збережена до наших днів форма колись єдиної індоєвропейської мови
- Створення однієї з найдавніших релігійних книг — Веди
- Виникнення буддизму — однієї з перших світових релігій
- Склалася варнова система поділу суспільства
- Вперше стали виготовляти тканини з бавовни, цукор — з цукрової тростини, використовувати прянощі й аромати
- Винайдення цифр, якими ми користуємося
- Винайдення гри у шахи

Стародавній Китай

- Створена могутня імперія Цинь
- Збудований Великий китайський мур
- Виникли морально-етичні вчення, релігії — даосизм, конфуціанство
- Винайдено шовк, папір, лак, компас, порох
- Стали вирощувати чай
- Застосування паперових грошей
- Був прокладений Великий шовковий шлях зі Сходу на Захід

Стародавня Греція

- Зародилась і розвилась багата міфологія
- Створені великі поеми «Іліада» та «Одіссея»
- Поліс — міська громада
- Вперше сформувались поняття «демократія» і «громадянин»
- Сформувався принцип, що всі закони однакові для всіх
- Дали приклади відданому і безкорисному служінню батьківщині
- Створені видатні зразки в архітектурі й скульптурі, які стали взірцями для наслідування наступних поколінь
- Зародилась філософія, як наука, й основи інших наук
- Зведені перші театри, народились перші трагедії і комедії
- Ораторське мистецтво
- Системи виховання
- Академія
- Стали проводитись Олімпійські ігри
- Внесок у розвиток воєнної справи
- Завоювання Александра Македонського
- Взаємодія грецької цивілізації і цивілізації Сходу, розквіт культури еллінізму

Стародавній Рим

- Заклав підвалини сучасної західноєвропейської цивілізації
- Латинь
- Римське право
- Устрій республіки
- Ідеї та устрій імперії
- Початки міського самоврядування
- Мистецтво будівництва доріг і водогонів
- Елементи архітектури — арка, купол. Цемент
- Воєнне мистецтво
- Література, поезія та ораторське мистецтво
- Організація шкіл і виховання
- Рим — «вічне місто»
- Героїзм, зразки служіння батьківщині
- Християнство і церква

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Практичне заняття.....	9

Розділ 1. Первісні спільноти. Археологічні культури

§ 1. Поява людини. Освоєння давньою людиною планети Земля	10
§ 2–3. Форми господарювання первісних людей	15
§ 4. Суспільна організація та влада за первісних часів	24
§ 5. Первісна культура та вірування людей	27
§ 6. Відтворювальні форми господарювання в Україні. Трипільська культура	33
§ 7. Зародження цивілізації. Епоха міді й бронзи	37
Узагальнення за темою	42
Завдання для тематичного оцінювання №1	42

Розділ 2. Стародавні цивілізації Азії та Африки

§ 8. Заняття населення Стародавнього Єгипту	43
§ 9. Утворення Давньоєгипетської держави. Структура давньоєгипетського суспільства	48
§ 10. Розквіт і занепад Давньоєгипетської держави	54
§ 11. Культура Давнього Єгипту.....	59
§ 12. Міфи та релігія Давнього Єгипту.....	63
Практичне заняття	65
§ 13. Природа і населення Південного Дворіччя.....	66
§ 14. Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько-Іудейське царство	72
§ 15. Новоассирійське та Нововавилонське царства. Перська держава Ахеменідів.....	76
§ 16. Племена і народи раннього залізного віку на території сучасної України	83
Практичне заняття	87
§ 17. Стародавня Індія	88
§ 18. Варни та релігія у Стародавній Індії	92
§ 19. Утворення держави в Стародавньому Китаї	95
§ 20. Китайські імперії Цинь і Хань.....	99
§ 21. Культура Стародавнього Китаю	102
Узагальнення за темою	104
Завдання для тематичного оцінювання №2.	104

Розділ 3. Антична цивілізація та її сусіди

§ 22. Природа і населення Давньої Греції.....	105
§ 23. Мінойська (Критська) і Мікенська (Ахейська) палацові цивілізації	107
Практичне заняття	112
§ 24. Становлення грецьких полісів	113
§ 25. Велика грецька колонізація	116
§ 26. Об'єднання Аттики. Завершення формування Афінівського полісу	120
§ 27. Давня Спарта.....	124
§ 28. Греко-перські війни.....	127
§ 29. Розквіт і занепад Афін.....	130
§ 30. Сім'я та виховання афінян.....	135
Практичне заняття	137
§ 31. Криза грецького полісу. Піднесення Македонії.....	138
§ 32. Виникнення науки. Театр	141
Практичне заняття	144
Практичне заняття.....	144
§ 33. «Східний похід» Александра Македонського (Великого) й утворення елліністичних держав	144
§ 34. Утворення та розквіт елліністичних держав. Еллінізм.....	148
§ 35. Повсякденне і духовне життя за елліністичної доби.....	153
Практичне заняття	155
§ 36. Природні умови Італії. Виникнення Риму. Царська доба	156
§ 37. Римська республіка у V–III ст. до н.е.	160
§ 38. Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї.....	165
§ 39. «Золота доба» Римської республіки.....	168
§ 40. Римська релігія, сім'я та виховання. Побут та повсякденне життя Римської республіки	170
Практичне заняття	174
§ 41. Криза Римської республіки. Реформи братів Гракхів.....	175
§ 42. Загибель Римської республіки	179
Практичне заняття	182
§ 43. Римська імперія у I–II ст. н.е.	183
Практичне заняття	188
§ 44. Кризові явища в Римській імперії і утвердження доміну	188
§ 45. Виникнення християнства	193
§ 46. Культура Давнього Риму.....	199
§ 47. Варвари і Рим. Падіння Західної Римської імперії.....	205

§ 48. Римський період античних держав на території України.	
Боспорське царство	209
§ 49. Суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян	213
Практичне заняття	217
Узагальнення за темою	217
Узагальнення до курсу «Внесок давніх цивілізацій, культур народів в історію людства»	217
Завдання для тематичного оцінювання №3	217
Пригадаймо здобутки цивілізацій і народів, які ми вивчали	218

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			На початку року	В кінці року	

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(інтегрований курс)

Підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Верстка *Івана Бліща*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 21.06.2019. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 18.200.
Умовн. фарбо-відб. 72.800. Обл.-вид. арк. 14.050.
Тираж 26 858 прим. Зам. 161/05

У підручнику використані фото та малюнки з інтернет-джерел,
що є у вільному доступі: <https://uk.wikipedia.org>, <https://pixabay.com>.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4221 від 07.12.2011 р.
Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.